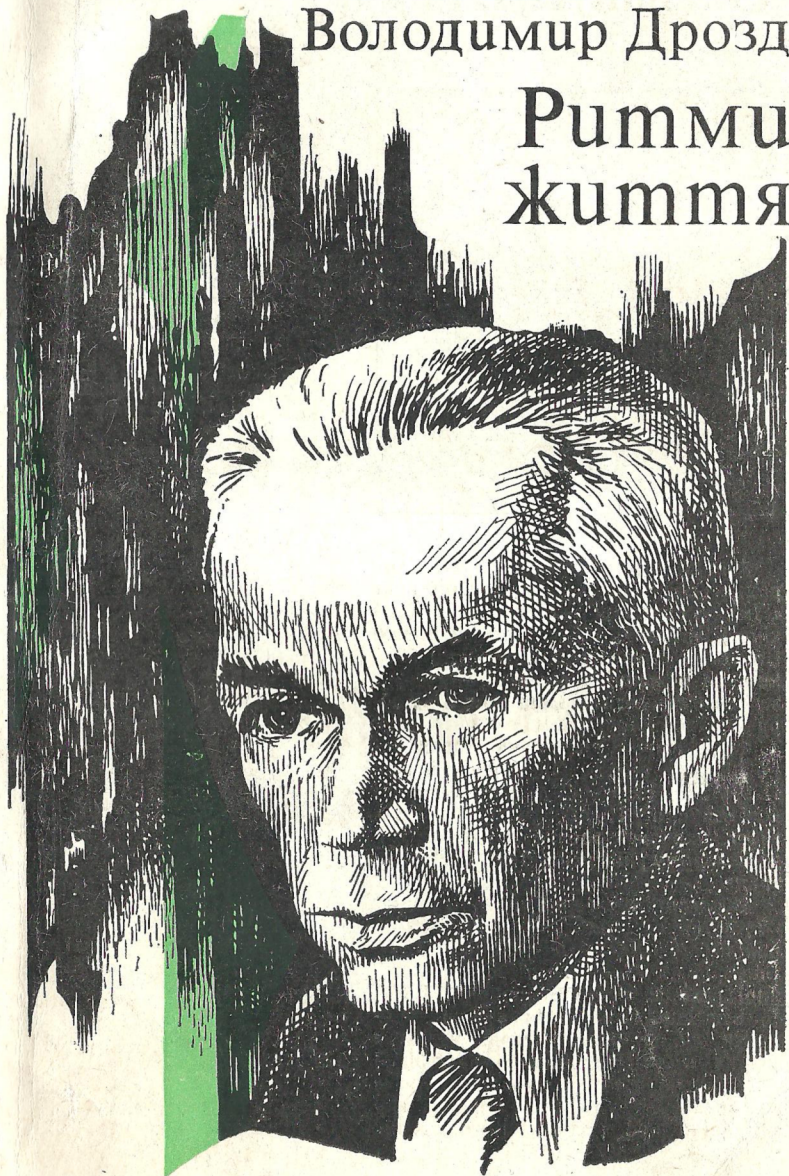

БУТ
ДРОЗ

РОМАН В ДВОХ ТИТРАХ

Володимир Дрозд

Ритми
життя

«Дніпро»

Володимир Дрозд

Ритми життя

РОМАН-БІОГРАФІЯ

Наукова бібліотек
ім. М. Максимович
КНУ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕ

862988

н - наукова

ЦС

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1974**

У2
Д75

862988

Д $\frac{70303-052}{M205(04)-74}$ Бз-17-7-74

© Видавництво «Дніпро», 1974.

У творі, який пропонується увазі читачів, немає вигаданих героїв. Кожен його епізод потверджується численними документальними джерелами. Єдине, що я собі дозволив заради сюжетної стрункості твору,— деякі несуттєві зміщення в часі.

«Ритми життя» — лише початок художньої біографії видатного вітчизняного вченого, президента АН УРСР впродовж шістнадцяти років академіка О. О. Богомольця, і я буду глибоко вдячний, якщо читачі, які особисто знали Олександра Олександровича, допоможуть мені в подальшій роботі, надіславши свої спогади.

«Ритми життя» — без перебільшення — плід колективної праці.

Неоціненну допомогу — спогадами, консультаціями, матеріалами з архіву ученого — подали мені син академіка, його співробітник і помічник впродовж багатьох років, член-кореспондент АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР професор Олег Олександрович Богомолець та його дружина Зоя Вячеславівна. Багаторічні дослідження Н. Є. Піцик були для мене путівниками під час мандрівки в історію родини Богомольців. Багато допомогли в роботі над твором спогадами і консультаціями академік АМН СРСР, заслужений діяч науки УРСР професор М. М. Сиротинін, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР професор В. П. Комісаренко, Герой Соціалістичної Праці академік АН УРСР професор І. М. Францевич, академік АН УРСР П. С. Погребняк, професор Ф. Я. Примак, професор Я. П. Фрумкін, колишня завідувача приймальною президента АН УРСР К. О. Череловська, завідуючий майстернями Інституту фізіології АН УРСР ім. О. О. Богомольця Р. В. Поляк, дружина професора Є. О. Татарінова Л. В. Калнишевська, родичі і знайомі Богомольців В. В. Селихов, К. Н. Язикова, заслужений лікар РРФСР О. П. Бегильдеева, заслужений лікар РРФСР Н. С. Солун, співробітники Інституту історії АН УРСР, працівники Державного історичного архіву УРСР.

Складаю їм глибоку і щире подяку.

АВТОР

1880. ТАБЕЛЬНІ ДНІ

Був табельний день, і відставний підпоручик Микола Максимович Прісецький наказав вивісити над будинком прапор.

Поки візник, забравшись на драбину, ладнав до піддашшя дубову тичку з клаптем синьо-біло-червоного, клейнованого орлом шовку, по-військовому виструнчений, молодцюватий, як на свої чималі літа (хоч голова і пишні вуса, що, обрамляючи підборіддя, спадали на комір білої празникової сорочки, були вже геть сиві), Микола Максимович незрушно стояв біля ганку, засвідчуючи своє благomisліє. Ще кілька літ тому підпоручику, свого часу розжалуваному в рядові за дуель з чванькуватим столичним молодиком і знову удостоєному офіцерських еполетів у боях на Кавказі, цей вірнопідданий театр, це лицедійство здалося б смішним. Сьогодні ж у його душі, попри всі інші почування, жеврів вогник щирого сентиментального патріотизму. Чим глибше і безнадійніше діти його тонули в крамолі, тим частіше старий Прісецький подумки вертався в свою кадетську юність, коли в снах та мареннях бог являвся вразливому підліткові в образі Миколи Павловича, вбраного в строгий мундир гвардійського полковника. В такі хвилини середина його життя, ті розхристані, паморочні роки, — переміни в формі, коли, здається, у всій Росії не було двох офіцерів однаково вбраних (картузи замість шишаків, галуни, де належало бути шитву, вильоти на мундирах), мода на бороди й вуса після принципово голощокої миколаївської епохи, волосся до плечей і сині окуляри нігілістів¹, короткі зачіски емансипованих курсисток, мода на ліберальні розмови про селянську реформу, про реалізм і класицизм, про освіту і рівність для жінок — бачилися тепер суцільною маячнею, навіяною суспільству чорними, пекельними силами, і підсвідомо Прісецький лише їх звинувачував у своїм нинішнім безталанні з дітьми.

¹ Нігілізм (від. лат. nihil) — заперечення установлених суспільних норм, принципів, законів. Широкому розповсюдженню слова «нігіліст» сприяв роман І. Тургенєва «Батьки й діти» (1862). Пізніше слово «нігіліст» було підхоплене російськими реакційними публіцистами кінця 60—70-х рр. і використовувалося для наклепів на революціонерів-демократів.

Гим-то йому заімponував капітан, який прийняв Миколу Максимовича в київському губернському жандармському управлінні. Підпоручик Прісецький за давньою армійською традицією глибоко зневажав «блакитношинельників» — в жандармський корпус поривалися переважно нездарні училищні лакузи, бо там було легше доскочити чинів; але туман таємничості і всесилля, який обкутував охоронців престолу в останнє тривожне десятиріччя, потроху роз'їв і його, підперте лишень упередженнями колишнього хвацького офіцера, недовір'я. І коли батьківська недоля підвелà Миколу Максимовича до межі, за якою для всіх його падій і сподівань чорніла чорна прірва, він удався не до губернських чинів, навіть не до генерал-губернатора Черткова, а таки до жандармів, потайки ждучи від них чуда, ніби в раннім дитинстві від ікони свого заступника й оборонця святого Миколи, що строго зиркав з-за лампадки.

Прісецький був певен, що його, рекомендованого впливовими родичами дружини, прийме сам полковник Новицький, начальник київської жандармерії, і коли побачив франтуватого молодика з погонами капітана, тинь розчарування лягла на все ще гордливий, хоч і притишений нещастями від Миколи Максимовича. Але капітан уже поспішав від столу назустріч Прісецькому м'яко і поштиво.

— Помічник начальника губернського жандармського управління капітан Судейкін. Признаюся, давно мріяв познайомитися з батьком таких прекрасних дітей...

Ошелешений Прісецький важко зітхнув:

— У наші часи мати дорослих дітей не радість, а горе, пане капітан. Коли вже діти певні, що вони розумніші од батьків...

— Не кажіть, не кажіть так, Миколо Максимовичу, я особисто переконаний, що між поколіннями вашим і ваших дітей більше спільності, аніж відміни. Нещодавно я мав аудієнцію у графа Лорис-Мелікова, і Михайло Тарієлович зі мною погодився. Ви замолоду були найсправжнісінькі ідеалісти — ви обожнювали покійного Миколу Павловича. Велична постать Миколи Павловича і ваш світлий патріотичний ідеалізм ще довго зігріватимуть наші душі і слугуватимуть за приклад справжньої відданості самодержавній ідеї. А коли царя й бога замінили скальпель, ножиці, розчленована жаба, реторта й сині окуляри, не стало істини, не стало ідеалу, самий, даруйте, смердючий матеріалізм з його тваринними інстинктами. Нова ж молодь, ваші діти, — це відродження ідеалізму, Миколо Максимовичу. Вони знову запалили вогонь вашої мрії наперекір

супільній вульгарності. На жаль, між ідеалом вашого покоління і їхнім є суттєва, я б сказав, трагічна відміна. Вашим ідеалом була Росія. Ваші ж діти засліплені ідеєю, принесеною з чужих країв від споконвічних ворогів Русі, їхня ідея — це плід верхоглядства західних і наших недоуків. І це в той час, коли на сто тисяч населення в Росії лише 16 лікарів, а по їхніх Швейцаріях — 70, по Америках — до півтори сотні. Наша молодь відвернулася од реального життя й заблукала в абстрактній ідеї соціалізму. Ось драма нашого часу, драма ваших дітей, і не кому-небудь, а нам з вами треба думати й думати, як порятувати молоде покоління...

— Іванкові не поталанило, що він вийшов з військово-інженерного училища за станом здоров'я цивільним чином. Був би він офіцер, а не втрапив до університету, — нічого такого б не сталося, я певен...

Але капітан знову не дав Прісецькому довершити свою думку — його худорляве, аж сухе обличчя вистигало, меткі очі зупинилися на Миколі Максимовичу і буцім чаклували над ним, а в зичливому голосі забриніли крижані нотки:

— Якби в шістдесяті роки ваша дорога супружниця Софія Семенівна не скликала до себе балакучих гадяцьких лібералів та не вільнодумувала при дітях, якби вона ж у сімдесяті роки, уже тяжко хвора, не проклинала царський рід і наш лад, якби ви не поспішали забити голови дочок науками, а готували їх до нормального людського життя, якби Іван Прісецький у військовій гімназії не поширював заборонені вірші та революційні прокламації, якби не полишав військової служби через свої надумані принципи, якби не зазнався в Києві з державними злочинцями, які досі або вмерли на шибеницях, або додихають на каторгах, якби не слугував за зв'язкового між петербурзькими й київськими злочинними організаціями — бачите, скільки «якби», — йому б не довелося тікати від влади, мов розбійникові, через вікно минулої зими і не довелося б зараз ховатися в мансарді батькового будинку, ждучи, поки на шию накинуть зашморга, або поки батько виблагає йому ласку начальства.

— Він навіть не здогадується, що я в Києві! — вигукнув, глибоко вражений капітановою обізнаністю, Микола Максимович.

— Зате ми все і про всіх знаємо, як бачите, — переможно посміхнувся Судейкін. — І мушу відверто сказати, що в нього тепер єдиний порятунок від шибениці — покійно й щиро в усьому зізнатися. І тоді я, капітан Судейкін, від імені Михайла Тарієловича обіцяю йому повне прощення. Як бачите,

влада милостива до тих, хто до неї горнеться. Ось про це, пане Прісецький, я й хотів з вами сьогодні поговорити...

Микола Максимович покірно схилив сиву голову.

Він спроквола обігнув будинок, повз комору вийшов на господарчий двір. У клунях гупали ціпами молотники, п'яний дух напливав від повітки, де климівські баби складали в папуші тютюн, парубки викочували з возовні ширококрилі мажі, лаштувалися по картоплю, в загорожі ремигали воли — економія, немов велетенський паровик, дихала, жила і без нагляду машиніста-господаря. Але від пильного ока Миколи Максимовича не сховалася і вайлуватість парубків біля возовні, аж поки вони не запримітили пана, і жмутики сіна на стежці від стогів до стайні, і перехняблена набік, буцім надсмикана, скирточка околоту біля клуні — а його, Прісецького, не було лише тиждень! Господарство просило не найманих господарів-економів, воно просило вольової руки хазяїна, потверджуючи потаємні надії Миколи Максимовича на сина.

Літ з десяток тому, коли Іван приїздив на вакації в лиску-чому, з погонями, мундирчику військової гімназії, синове майбутнє малювалося Прісецькому повтором його власного життя, правда, з деякими відмінами на початку військової кар'єри. Людина твереза й реалістична, Микола Максимович не був повітряних замків, не чекав, що Іванко раптом сягне аж надто високих чинів, коли, звичайно, не трапиться на війні щасливий випадок показати себе. Але турецька кампанія обіцялася бути раніше, аніж Іван сягне офіцерського чину, а прощтовхатися в мирний час крізь натовп титулованих бовдурів Іванові не світило, та й характером для цього — покладливим, запобігливо підступним й уклінним — син не вдався. За його тодішніми розрахунками, Іван мав вийти з армії в чині полковника, узяти за себе місцеву панянку з маєтностями і, приєднавши ті маєтності до батькової економії, жити мудрим і втихомиреним життям поважаного в губернії пана, лаштуючи міцний матеріальний підмурівок для наступного покоління Прісецьких...

Життя розсудило інакше.

Тепер, після серйозних конфліктів з владою, Іванові по службовій драбині не піднятися. А як нидіти весь вік писарчуком, молодшим помічником діловода в якійсь захлялій київській, полтавській чи гадяцькій канцелярії, очікуючи на мізерну пенсію, то розумніше замолоду сховати себе в провінції, серед мужиків, далі від начальницьких очей і вух,

і тихо ростити пшеницю, коноплі та дітей, як це й вчинив свого часу він, відставний підпоручик Прісецький.

По обнадійливій розмові в жандармському управлінні, якої він домагався таємно і від дружини, і від дітей (для них він буцімто виїздив з Климового до Полтави в господарчих справах), Микола Максимович тільки так і уявляв синове майбутнє. Тож зараз, обходячи економію, подумки вписував у неї Івана і вже відчував полегкість від того, що значну частину клопотів по господарству син перекаже з притомлених батькових плечей на власні, молоді й дужі. Маючи себе нині для сина за янгола-добровісника, за речника нового життя, за спасителя, Микола Максимович не барився в економії, а, зробивши коло, повернув до будинку і чорним ходом, з задвірку, піднявся на мансарду. Уперше за останній час душа Прісецького була виповнена радості та надії, і це відбивалося на його ході, несподівано пружній та енергійній.

Іван з книжкою у відкинутій набік руці лежав на канапі. Просіяне крізь тюль на вікні бліде, осіннє сонце м'яко висвітлювало його високочоле обличчя. Якийсь мент Микола Максимович милувався сином; тепла хвиля батьківського зворушення поїняла його. Але Іван уже забачив на порозі батька, підхопився з канапи, обсмикнув камізельку:

— Здрастуйте, тату. Як вам їздилося?

У звичних життєвих буднях, поки не йшлося про ту чуму, напасть, хворобу віку — політику, діти були і з матір'ю, і з ним, батьком, зворушливо лагідні та привітні. Втішаючи за гнітких хвилин розпачу, це водночас потверджувало глибоке переконання Миколи Максимовича, що і його діти — як діти, не гірші, аніж у людей, а може, й кращі, але хворі, і та хвороба — прийшла, наносна, а не вроджена, отже, виліковна, і його батьківський обов'язок будь-що рятувати дітей. Прісецький сів біля столика, закладеного книгами та рукописами, без поспіху розкурив сигару, передчуваючи вдячну радість сина на його звістку і зарані тішачи тою радістю свою стомлену, наболілу душу, аж потому тихо й проникливо заговорив:

— Я привіз тобі, синку, радісну вість. У Полтаві я не зміг владнати свої земельні справи, довелося їхати аж до Києва і там, завдяки щасливому випадку, я здібався з одним із високих і впливових людей. Ти прощений, синку, і подякуймо господу богу, що все так добре для тебе скінчилося. Ти милоство прощений владою, zostалися самі формальності...

Він швидше відчув, аніж побачив, як вуглинка Іванових зіниць зажеврили, спалахнули полум'ям, ще більше відтіняючи бліде, чутливе лице, що вочевидь холоднішало.

— Невже ж бо ви, тату, їздили просити за мене?!

— А їздив і просив,— з глибокою вірою в свою правоту відказав Микола Максимович.— Їздив і просив. Бо ж хіба мені не болять, що м'ї й,— Прісецький наголосив на цьому слові,— син з чужим паспортом, неначе варнак, душогубець, ховається від людських очей по горищах!

— Тату, тату...— простогнав Іван, опускаючись знову на канапу й затуляючи обличчя долонями. Гострі плечі його підляною сорочкою первово тремтіли.— Я не хочу ніякої милості...

Уперше за сьогодні тривожна непевність закралася в душу старого Прісецького і, тлумлячи її, він жорстко посміхнувся:

— То, може, синку, ти хочеш на шибеницю?

— Авжеж, ліпше шибениця, аніж таке прощення! — запально вигукнув Іван, підхоплюючись з канапки.— Ви ж офіцер, тату. Невже ви забули, як зветься солдат, що випрохує у ворога милості?!

— Я воював з ворогами Росії, які зазіхали на її цілісність. А ти воюєш з Росією!

— Даруйте, тату, але ж я і мої однодумці воюємо не з Росією, а з купкою кровопивців на чолі з царем, за майбутню соціалістичну Росію! І помилування я не жду! Як ви так могли, тату...

Це було те, чого ніяк не міг збагнути Микола Максимович, звиклий мати за щастя, за боже благословення, що він народився не десь там серед легковажних французів з їхніми кривавими революціями, а в найправославнішій і найхристияннішій імперії, осяяній найсправедливішими і наймогутнішими монархами. Звичайно, в імперії не повні гаразди, трапляється, що помиляються навіть царі, бо ж царі теж земні люди, хоч їхня влада і від бога. То ж таки правда, що свого часу він, Прісецький, слідом за лібералами, яких тоді було аж надто густо, косив оком і на кріпосне право (Росія, мовляв, давно пережила рабство) і внутрішньо був проти обезземелення селян на Полтавщині, коли знайомі гадяцькі поміщики намагалися погріти руки біля реформи; і взагалі, мало в нас залізниць, хліб залежується в коморах, а Європа тим часом дошукується дешевої американської пшенички, мало доріг, мало лікарів, а зате багато чиновницької братії по канцеляріях, що так і чатують на тебе, мов пацюки. Але все це тимчасове, скороминуше, в царя не до всього доходять руки, а біля престолу третється чимало славолюбців та кар'єристів, допинаючись чинів, та орденських стрічок. У головному ж Микола Максимович ніколи не сумнівався, не дозволив би собі мати сумні-

вів, та й не уявляв, що хтось інший їх насправжки має, тим більше — його власний син, частинка його самого, плоть від плоті, що не лише сумнівається, а й переконаний у непотрібності для народу небом дарованої і освяченої віками царської влади. Він відчув: ще мить — і зірветься, і покотиться по крутосхилу свого нестримного гніву, як це траплялося вже не раз досі, а вже ж і без того прірва між ними, батьком та сином, вочевидь росла, і по ній вирував, підмиваючи берег, на яким стояв Іван, ненаситний та злий бурчак. Величезним зусиллям волі Микола Максимович загнуздав себе і розсудливо мовив:

— Я вже заприсягався не сперечатися про політику ані з тобою, Іване, ані з твоїми сестрами. Залишайся зі своїми думками, але примирися з владою. Поживеш біля нас з матір'ю, а там і вчитися дозволять...

— І ви, тату, хочете, щоб я написав неправдиве каяття?

— Я хочу, щоб у мене був син,— твердо сказав Прісецький.— А гріх твій перед богом я візьму на себе.

— А гріх перед моєю совістю і моїми товаришами — хто його візьме?

— З твоїм листом я поїду хоч до самого государя.

— Поки що до капітана Судейкіна...

Рука старого Прісецького з несподіванки стріпнулася, попіль сигари упав на підлогу:

— Ти ж звідки знаєш про капітана?

— Знайомий почерк, тату,— посмутнів Іван.— Батьків — на дітей, дітей — на батьків, друзів — на друзів, одностудців — на одностудців, у душу кожного вселити підозру і страх. Вони грають на ваших батьківських почуттях. Ви, звичайно, сказали, що я в Климовому?

— Капітан знав це і без мене,— похнюпився Микола Максимович. Його розум важко борсався, намагаючись зважити правоту Судейкіна і правоту сина.

— Він нічого не знав, я певен, він міг тільки здогадуватись. Тепер вони зачекають день-другий, може, й справді приповзу на колінах, а не приповзу — зуби покажуть...

— Загинеш, Іванку, ні за що,— зітхнув Прісецький.

Недавнє видіння прірви між ним та дітьми ставало яскравішим, простягнена рука Миколи Максимовича зависала над безоднею, нікому з них, його дітей, не потрібна, усіма ними зневажена. Фінал сьогоднішньої розмови пророкував багато, обоє, і батько, і син, це відчували: одному — молодість у в'язницях та по засланнях, другому — самотню, безрадісну старість. Син дивився на батька печальними очима і теж мовчав,

відчуваючи, що зараз коїться в душі старого, і безсилий допомогти, розрадити. І обох те мовчання вже починало гнітити, коли у двері постукали.

Зайшла Софія. Її обличчя, звичайно зосереджене, замкнене (з тою зовнішньою скутістю дисонували лише губи, повні та чутливі), зараз аж промінило якусь радісну вість, адресовану братові. Але, неждано здибавши в мансарді батька, Софія пригасла і знову сховалася в мушлю з темного цупкого репсу, який робили ще чорнішим крохмальний комірець і такий же білий шарфик на шиї. Не по літах зіркі очі Миколи Максимовича запримітили ту перемену у Софіїнім обличчі — бурчак на дні провалля нечутно підточував береги, і земля, досі тверда й надійна, повзла з-під ніг старого, лишаючи по собі жакку порожнечу.

— Приїхав Олександр Михайлович, — голосом буденним і безбарвним повідомила Софія. Іван підхопився з канати:

— Сашко! Де він?

— Перевдягається з дороги. І зайде сюди.

— Ти з ним розмовляла? Що нового там?

— Він питався про місце земського лікаря. Йому обіцяно... — діловито, вочевидь остуджуючи Іванів запал, говорила Софія, але по розпашілому виду сина, по його нетерпеливим снуванню з кутка в куток кімнати, по скупій, наче процідженій крізь полотно дочиній мові Микола Максимович відчував, що не на ці обережні слова чекав Іван і не задля них піднімалася на мансарду Софія — присутність батька сковувала їх. Ще ніколи, здається, не почувався він таким зайвим і чужим біля своїх дітей, як цієї нескінченно довгої і гніткої хвилини. Прісецький важко підвівся і, човгаючи чобітьми, вийшов з кімнати. Іван, застигши посеред мансарди, дивився вслід батькові і, щойно двері зачинилися, тихо зітхнув:

— Жаль старого...

А що Софія не озивалася, він зиркнув на сестру і, вражений, замовк на півслові: її широко розплющені очі, вперто, затято студені уста свідчили про внутрішню напругу. По хвилі лінія її губ скептично надломилася:

— Жалість для революціонера — надмірна розкіш...

— Соню...

— Навіть жалість до батька. До батька, який потайки їздить на уклін до жандармів, а потім наказує вивісити на будинку ганчірку з орлом, щоб засвідчити свою вірнопідданість. Мати вже замовляє вдячні молебні і тасує для тебе, Іване, ковалівських панянок, а для сестер — повітових чинов-

інчиків, аби ви швидше народили табуи нових обивателів і на тім ублажилися...

— Будь, Соню, поблажливіша. Батько — мов дитина. Судейкін погладив його по голівці, а він уже й розчулився, уже ладен і руку цілувати.

— Інстинкт раба...

— Інстинкт батька. Коли в тебе будуть свої діти...

Блідість, неначе густа посріблена вуаль, опускалася на Софіїне обличчя зі скронь, з високого опуклуватого чола, заливала щоки та підборіддя, і тепер повні червоні губи сестри, що раптом затремтіли, здалися Івану кривавою раною. Сестра одвернулася, припала до вікна і так застигла, ніби розіп'ята на рамі:

— Я не дозволю собі... Жінці в житті треба обирати щось одне: або ти — квочка, або людина... До речі, Іване, у Києві невдача. Судейкіну хтось доніс, що готується втеча з тюрми. Хлопців уже вивезли в центральні в'язниці. Для них це все...

Півгодини тому Микола Максимович піднімався на мансарду, глибоко упевнений, що від сьогодні його дітям, принаймні синові, попереду розвидніло; тепер човгав униз по тих же кручених сходах, як у підземелля, де чорно, мертво і безнадійно. Уже ступивши на мостини сінець, широких і довгих, що відділяли покої господарів від комірчин та кімнат для прислуги, він побачив чітко вписаний у сонячну раму сінешніх дверей силует Софіїного чоловіка; високий і ставний, з борідкою на худорлявім виразнім обличчі, Олександр Богомолець цигато простував до сходів, звично заклавши руки за спину і набучивши уперед лобату, з густою гривовою волоссю голову. Уздрівши за кілька кроків попереду Прісецького, він шанобливо ступив убік і зупинився:

— Здрастуйте, гату...

Був час, коли Микола Максимович, попри все, навіть симпатизував зятеві. Узимку сімдесят шостого року, як грім з неба, упав на їхні з дружиною голови Софіїн лист: не хочу, мовляв, збільшувати свій борг перед народом, залишаю сьомий клас гімназії, житиму з власної праці, а ще виходжу заміж за молодого лікаря Олександра Богомольця, він дуже добрий і дуже любить мене...

Микола Максимович швиденько зібрався і помчав рятувати дочку від патлатого київського «нігілістика» в синіх окулярах і з пледом на сухотних плечах, що запаморочив дівчиськові голову модними ідейками. Але в Києві він зустрівся не з дівчиськом, яке на вакаціях у Гадячі виспівувало з дворовою

челяддю малоросійських пісень, гризло книжки та в човнику снувало по Псьолу, немов розбишакуватий хлопчак, а з дорослою людиною, що мала свої погляди на життя і осмілювалася відстоювати їх навіть перед батьком. Після гострих і для обох — батька й дочки — гірких суперечок майбутній зять видався напрочуд статечним та розважливим. Він з'явився вбраним охайно, навіть вишукано: добротно зшита чорна пара, сорочка з крохмальним комірцем, тихих тонів краватка. Задерикувата, різка й уперта Софія вигідно відтіняла супокійну і навіть лагідну вдумливість та прозірливість Олександра, хоч Миколу Максимовича й не полишало відчуття, що молодий лікар розмовляє з ним, як з безнадійно хворим.

І віддавав дочку Микола Максимович з легким серцем та добрими сподіваннями: заміжжя остудить гарячу Софіїну голову, життя біля людини, благомислячої й шанованої в суспільстві, вплине на дівчесько заспокійливо, а там з'являться діти, і стане їй не до «народу й революції». А невдовзі по вінчанню старий Прісецький з великим подивом дізнався, що зять дозволив Софії навчатися на жіночих лікарських курсах у Петербурзі. Коли ж Олександр Михайлович, перервавши лікарську практику в Єлисаветградському повіті, поїхав з дружиною на Кубань проповідувати соціалізм, Микола Максимович відчув себе остаточно ошуканим. Правда, під час (недавньої) розмови в жандармському управлінні він спробував було послатися на зятеву розважливість і серйозність, але люб'язний капітан жорстко посміхнувся: «Ваш зять надто мудрий та обачний, але ми напевне знаємо про його подорожі через західний кордон з революційною літературою, та й не тільки з літературою...»

Сьогодні Олександр Михайлович був так само вишукано й строго вбраний, як і за їхньої першої стрічі, будім і не він щойно приїхав на поштових. Шанобливо привітавшись з тестем, він поспішить нагору, в мансарду, де на нього ждуть не діждуться його, Прісецького, діти, їм ця людина давно стала рідніша і ближча, аніж власний батько. Глуха, як осіння ніч, заздрісна ревність піднімалася з глибин збуреної душі Миколи Максимовича і, свавільна, вже не керована, тьмарила свідомість. Тепер він розумів правоту своєї дружини Софії Семенівни, що у всіх нещастях з їхніми дітьми винуватила зять і тільки зять: Олександр звів Софію на ковзку стежку, Олександр зазнайомив Мізю з отим варнаком Павлом Івановим, що по нім давно плаче шибениця, Олександр намовив Івана вийти цивільним чином з військового училища і закликав його в Київський університет, Олександр пробував згубити

й Ольгу, умовляючи їх відпустити дочку до Полтави... По котрого ж з їхніх дітей він приїхав сьогодні?

— Здрастуйте, Олександрє Михайловичу...— з навмисною холодною чемністю відповів Микола Максимович на зятеве привітання і, ступаючи по-військовому чітко, пройшов мимо.

Відхиливши шовкову порт'єру на дверях вітальні, він зупинився, зворушений. У світлій, наповненій м'яким осіннім сонцем залі, біля скляних дверей на терасу напівлежала в глибокому кріслі Софія Семенівна. Її біле, висмоктане багаторічною хворобою лице різко контрастувало із звично темними сукнею та кофтою, темним вовняним пледом і темною спинкою оббитого шкірою крісла, нагадуючи яблуко зимових сортів, що лишилося на верхівці безлистої, обчухраної вітрами яблуні. Поруч, на дзиглику, сиділа Мізя, Мізинчик — їхня меншенька, і розчісувала матері волосся, усе ще навдивовижу густе й чорне, чи не єдине, що засвідчувало колишню вроду повітової красуні Софії Саранчевої, нареченої відставного поручика Прісецького. А втім, і зараз у лініях напівпаралізованого тіла Софії Семенівни, у контурах і виразі її подовгуватого обличчя, в невимушено відкинутій на спинку крісла голові було щось вишукане й значне. Мізя, з її лоною вродою і граційністю навіть у рухах, не тьмарила того враження, навпаки, підсилювала його: так стрункий пагінець, що одбрунькувався від кореня, лишень відтіняє зрілу величність тополі. Сонячні скалки, відбившись у високім дзеркалі під стіною, гаптували блідими візерунками темний буфет, золотили підняту кришку фортепіано і пишними оберемками пом'яків чи лісових ромашок лягали на мереживну, з китицями скатерку обіднього столу.

Той живий малюнок, буцім скопійований з літографії «Домашней беседы», дихав традиційним, усталеним затишком; такою або майже такою бачилася Миколі Максимовичу крута вершина людського існування, його сенс, його висока мета. Людина народжується, щоб, посилено прислужившись престолові, народити та виростити собі подібних. Людина приходить у світ, як у мебльовану кімнату, і не її турбота, як розставлено меблі, кімнату мебльовано задовго до її приходу. На крайній випадок, вона може звернутися з проханням до господаря дому, і той милостиво накаже челяді пересунути меблі або й поставити нові, зручніші.

У його мрійливих подумках ця ідилічна картина жила давно, та лишень як фрагмент великого полотна; на тім полотні уява старого Прісецького вимальовувала сина з шля-

хетною красунею — невісткою, дочок з показними зятями, ще й табунець онуків; вони з'їхалися в Климове на різдво, або на великдень, або на літні вакації. Вище за цю картину уява не сягала, та й, за його глибоким і щирим переконанням, не було в світі нічого, що могло б стати над це — опісля вже залишалося тільки спокійно, з щирим та правдивим відчуттям виконаного обов'язку переселитися до іншого світу.

Мати й дочка розмовляли стишеними голосами, майже пошепки, і до Миколи Максимовича долинали лише уривки фраз:

— ...колегію Галагана... Університет... За студентські безпорядки.

— ...з дружків Олександра Михайловича...

— Він такий, він такий, мамуню, що нема таких більше!..— голосно, щасливо засміялася Мізя, укладаючи матері волосся і перехилиючись через спинку крісла до матиного обличчя.— Він мужній, він добрий, він... не схожий на інших! І він мене так любить!

— Дитинко моя!..— важко зітхнула Софія Семенівна.— Тебе не можна не любити. Ти у мене ніби янголяточко, ніби з неба. Але янголам серед людей ведеться зле: люди, Марійко, ой-ой, не янголи...

Думка, що він мимохить підслуховує, кольнула уразливого Миколу Максимовича; він кашлянув і переступив поріг вітальні. Дружина повернула голову та глянула на Прісецького пильним, допитливим поглядом; мабуть, на чоловіковім лиці не було обнадійливої радості, бо в її очах, і без того смутних, погасли іскри, запалені наївно-зворушливою сповіддю дочки. Софія Семенівна знала про надії, які він покладав на розмову з сином. Прісецький опустився на стілець біля буфета:

— Нам з матір'ю поговорити треба, Мізю.

Марія швиденько вклала матері волосся і вийшла, але не до своєї кімнати, а в наріжні двері. Її поспіх, що іншого разу засвідчив би лише доччину покірливість, зараз боляче штрикнув помисливого Прісецького. Мізя, навіть їхня маленька Мізя, рада-радісінька полишити батьків і якнайскорше почимчикувати до мансарди: а раптом Богомолець привіз вісточку і від її Павла Іванова, від згадки про якого обличчя капітана Судейкіна посніло, немов качине яйце. Ревнива образа в душі Миколи Максимовича набрякала, росла, і єдине тішило зараз: ту образу є кому виказати. У його голосі забриніли гіркі нотки:

— Наш син, Софіє Семенівно, надто вірить у правоту своїх соціалістів, щоб схилити голову перед людьми, наставленими

від государя. Наш син, Софіє Семенівно, як і наші учені дочки, глибоко переконаний, що тільки він та купочка його зелених одностудців знають правду, якої досі бракувало світові усі віки й тисячоліття аж від сотворіння до сьогодні.

— У нас — своя правда, у них — своя, Миколо Максимовичу. А своя правда здається найправдивішою, особливо замолду.

— Їхня правда веде їх до Сибіру...

— Бог милостивий... — з вистражданою, лагідною вірою мовила Софія Семенівна. — Якщо вже він покарав мене, він не каратиме дітей моїх. Це було б несправедливо. Я несучу і їхній хрест.

— Кожен несе свій хрест у сім світі, — схилив голову Прісецький. — Над нашими дітьми тінє шибениці. Іван уже півроку, наче вбивця чи злодій, живе з чужим паспортом. Софію вислали з Харкова за наказом генерал-губернатора як неблагонадійну, Ольгу аж московською жандармерією віддано на поруки батькові, і навіть наша Мізя...

— Я знаю одне, і бог свідок: до такого я їх не готувала, — нервово перервала чоловікову мову Софія Семенівна.

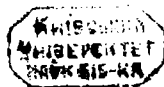
— Діти завжди йдуть трохи далі за батьків, як твердить наша рідна дощечка Софія... Ось вони і пішли, — невесело зіронізував Прісецький, все більше розпалюючись. — Та коли дитина з дня в день лише й чує від матері про різні там емансипації, еволюції, революції, коли дитину вчать молитися не богам, а лобатим ідолам — Некрасову чи Шевченку, коли дитині з малих літ читають різних там Щедрих, коли обличчя матері розвиднюється і лагідніше від згадки про царененависників Чернишевських та Герценів і набурмосується при імені государя імператора, — хто виросте з такої дитини, скажіть мені? Харцизяка, варнак, розбійник, державний злочинець — ось хто з неї виросте, Софіє Семенівно...

Софія Семенівна мовчала. У чоловікових словах, попри їхню злу запальність, відлунув щасливий сон її напівзабутої молодості, коли по всій імперії після тридцятилітньої миколаївської німоти вирувала словесна повінь, коли люди, досхочу наговорившись, засинали із зворушливими, наївними сподіванками на завтрашній день, коли в душах бродили хмільні, весняні соки, що кожного смертного на короткий історичний мент робили великим і безсмертним. Микола Максимович має рацію: вона частувала тим хмільним питвом і своїх дітей, аби не вирости вони пустоголовими, чванькуватими ляльками, а завжди лишалися людьми. Але ніколи, таки ніколи, в цім

ніхто її не звинуватить, вона не намовляла своїх дітей навіть наблизитися до межі, що відділяла сферу духу, сферу переконань від реального життя.

Чому саме її Іван, її Софія й Ольга, її Мізинчик мають жертвувати власним щастям і навіть життям, навертаючи недосконалий, позбавлений глузду світ до розуму? Людське суспільство — це велетенський камінь, що котиться з гори, і кожного, хто пробує зупинити його стрімкий, безрозсудний рух чи змінити напрямок того руху, камінь безжално розтовче. Від самої думки про це душа Софії Семенівни холонула, наливаючись глибокою тугою і материнським страхом. У такі хвилини захоплення далекої молодості видавалися еретичними, гріховними, і наодинці вона гаряче молилася, вимолюючи в бога прощення собі й дітям.

Людство для Марії чітко і безкомпромісно ділилося навпіл: люди, що готували революцію або принаймні співчували їй, і люди, що проти революції боролися чи ж нишком ненавиділи її. Перші видавалися дівчині наддивовижу прекрасними, мужніми й добрими, людьми винятково позитивними; друга половина людства уособлювала всю чорноту світу сього. Мати й батько випадали з тої схеми; Марія, найменша в родині, любила їх дитинно, лагідно, любила попри їхні переконання. І радісний поспіх, з яким вона вийшла з вітальні, свідчив лише, що дівчина на порі кохання. Мати уже й без того дещо знала про Іванова. А Марія дозволила матері зазирнути в тривожну дівочу радість і відразу зачинилася, як їй здавалося, на сімдесят сім замків. Не могла ж вона признатися матері, що її Павло, її коханий, мав бути двадцять другим на недавньому київському процесі революціонерів, що його вже давно розшукує жандармерія, яка добре знає і про участь Павла Іванова в студентських заворушеннях, і про його «малоросійську пропаганду» в Київському повіті, де Павло, виключений з університету, вчителював, і про його активну діяльність в київських робітничих гуртках, об'єднаних у «Робітничий союз»; не могла ж вона розповідати матері, що Павло, поки поліцейські пишкавки вистежують його на київських вулицях, готує втечу з Лук'янівської в'язниці товаришам, засудженим на довічну каторгу, і Олександр Михайлович, який щойно з Києва, напевне знає, чи вдалася ця втеча, чи, може, і її Павло вже сидить за ґратами замку, — вона нічого цього не могла сказати матері, тим більше батькові, бо вони, перестрахані за дітей, задихнулися б від тривоги за свого Мізинчика, Мізю, Марійку...

Вона майже вибігла по крутих сходах на горище і рвучко відчинила двері мансарди. Іван сидів на канапі, нервово стиснувши долоні рук коліньми і опустивши голову. Софія, в чорному, смутна і строга, стояла біля вікна. Олександр Михайлович розважливо, з руками за спиною, ходив по кімнаті.

— Що з Павлом? — відчуваючи лихе, тихо запитала Марія і притулилася щокою до лутки дверей.

— З Павлом усе гаразд. Його попередили в останню мить. Інакше б він потрапив прямісінько в лапи жандармів. Хтось доніс Судейкіну про підготовлену втечу, хтось із в'язнів, більше не було кому. Михайла, Гната, усіх хлопців, що судилися з ними, спішно вивезли з Києва в центральні каторжні тюрми... — Олександр Богомолець говорив уривчасто й діловито, неначе надиктовував фельдшерові історію хвороби.

Марія заплющила очі. Її радість, що Павло щасливо уникнув жандармської пастки, зараз була б така недоречна, а втім, у душі свавільно стрибали сонячні зайчики: живий і на волі! Живий і на волі, а не їде в загратованому вагоні назустріч довічній ночі, безнадії і смерті. Наступної миті гнітке видиво кам'яного мішка, де замуровано тисячі борців, вихлюпнулося на егоїстичну Маріїну радість, і з гострим відчуттям невмолимої реальності вона чи не вперше зрозуміла, що вже ніколи ані похмурувато-строгий Михайло Попов, ані лагідний, добрий Гнат Іванов, ані сором'язливий Дмитро Бучинський не стринуться їй на людних київських вулицях і не прийдуть чаювати до них на Кузнечну, в невеличку двокімнатну квартиру вікнами в сад, не сперечатимуться до хрипоті, не обговорюватимуть притишеними голосами плани по влаштуванню друкарні; їх уже немає для живих, хоч вони і є десь за тюремними мурами, за частоколом багнетів; якщо ж котрийсь з них і повернеться через десятки літ зі своєї Голгофи, це вже буде інша людина, як буде на той час іншою і вона, Марія. Щось незрозуміле, дикіше і жахливіше од смерті, дихнуло в збентежену Маріїну душу; очі їй підступно змокрили, і по щоках потекли сльози. Соромлячись тих негідних бунтарки сліз, вона повернулася до дверей і так вклякла — голос Олександра ледь пробивався до неї, ніби з-за стіни.

— Ну, арсенальне начальство зреагувало на прокламацію «Союзу» — зменшило робочий день на дві години, збільшило час на запізнення. Ага, завідуючий слюсарної майстерні штабс-капітан Прохоров, який обкрадав робітників, уже не видає платні, до каси приставлено обережнішого штабс-капітана... — крізь безсторонній інформативний тон Богомольця

бриніла поблажлива іронія.— Вважаймо, що Лескови¹ з Павловими хлопцями дещо зробили для наведення порядку в нашій рідній імперії, і в принципі начальство повинно бути їм вдячне...

— Ми тільки починаємо ступати там, де до нас майже ніхто не ступав, а глумитися легко...— захищався Іван.

— Знати власні діяння, за Кантом, є взагалі завдання критичного мислення, шлях самопізнання і самосвідомості...

— Це за Кантом. А за безправним, беззахисним робітником найменший перестрах і відступ начальства — уже перемога. Розвіяти чари влади, що видається зацькованій людині все-сильною і всевидуючою, аж ніби не од світу цього,— таки чимало,— мовила Софія.

— Даруй, Софійко, але між соціалізмом і погрозами на адресу завідуючого майстернями київського «Арсеналу» мало спільного.

— Я не належу до «Союзу», не голосувала за програму Лескових і не розділяю її. Але революціонери не вправі запобігати перед полохливим лібералом, який охоче мітингує по затишних київських вітальнях...

— Софійко, ти категорична. Ти нехтуєш простягнутою рукою інтелігенції, людей, що справді здатні критично мислити...

— Якщо інтелігент у годину пробудження людської совісті не вибрав, з ким він — з голодним народом чи з купкою біля-престольних деспотів, він не інтелігент, не людина духу, він — чиновник, хоч і боїться собі в цім признатися. А чиновників я ніколи не любила, як, до речі, не любить їх і народ.

— Народ...— гірко посміхнувся Олександр Михайлович.

— Я знаю, що ти зараз скажеш,— заспішила Софія.— Та коли я мовлю про народ, то не маю на думці бессарабських м'ясників...

— Я хотів, Софійко, сказати лише те, що народ — це не людський мурашник, а пробуджені від летаргійного сну особистості, як би мало їх не було. Лавров має рацію: народний дух у нинішню епоху є дух критично мислячих особистостей. І, нехтуючи спілкою з інтелігенцією, хай і рефлексуючою, ти, Софійко, в своїй запальності мимохіть повертаєшся до сонної інертної маси, яку дехто з нас запобігливо зве народом...

— Ви, мій шановний любителю мудрості, чомусь не цитуєте другої половини цієї ж лавровської фрази. А Лавров, нагадую, далі пише таке про оті самі особистості: «що розуміють

¹ Під прізвищем Лескових у Києві вели революційну роботу організатори «Південноросійського робітничого союзу» Микола Щедрін та Катерина Ковальська.

історію народу і бажають внести в його сучасне якомога більше істини й справедливості». Як на мене, я б сформулювала точніше і непримиренніше: не «бажають внести», а «вносять». Революціонери можуть помилятися, але краще, помиляючись, щось робити для люду, аніж не робити нічого,— голос Софії задзвенів.— Якщо десяток робітників і селян з тих сотень, які уперше почули з моїх вуст слово «соціалізм», запам'ятають його і навчать його своїх дітей, я почуватимуся щасливою і знатиму, що недаремно прожила життя, попри усі наші недолугі з погляду наступних революційних поколінь теоретизування...

— Облишмо суперечки, друзі, досперечаємося, як кажуть, у тюрмах! — гіркувато зіронізував Богомолець.— Поки що ми з Іваном маємо від київських гуртків доручення: виїхати за кордон, зв'язатися з революційною еміграцією і переговорити щодо об'єднання революційних груп на Півдні Росії у єдину організацію та видання друкованого органу. Багато товаришів у Києві переконані, що нас більше об'єднує, аніж роз'єднує, і цього об'єднання вимагає життя. Я думав день-два спочити, та оскільки про Іванове гостювання в батьків уже знає Судейкін, найрозумніше, що ми з Іваном можемо зробити,— негайно, цієї ж ночі, зникнути в напрямку румунського кордону. Я маю там знайомих контрабандистів, які за п'ятірку з душі переведуть нас у рятівну тінь від іншої вінценосної голови...

Марія тихо виковзнула за двері мансарди: дражливе фехтування революціонерів на рапірах слів тяжко гнітило її. Кожен, хто причетний до революції, освячений у Маріїних очах своєю високою місією, свідомою жертовністю та благородством мети і не підлягає жодній критиці, навіть критиці своїх одновірців; осяйні шерехи їх, мертвих, замучених царизмом, і живих, стояли узбіч воріт до царства свободи й справедливості, які ось-ось, у прийдешній День Революції, мають відчинитися для знедоленого людства, як у її дитячих снах після вечірніх казок про небесний рай годувальниці й няньки, клімівської селянки, відчинялося золотисто-рожеве небо...

Марія вийшла у сад; крізь темне плетиво розлогих дерев та кущів студено синіло внизу, під пагорбом, люстерко ставка; і тіні на блякло-багрянім листянім пледі, і контури сільських стріх по той бік греблі, і навіть небо — зелене з блакитним — все було по-осінньому пронизливо контрастне й різке, без півтонів. Але на галявині, в затишку бузкових кущів, сонце ще заповзятливо молодилося; тут віддавна стояла дощата, з високою спинкою лава, свідок Маріїних, наодинці з книгою, юних марень: старші сестри і брат або навчалися, або мали нагаль-

ний клопіт у широких світах і навіть на вакації, коли Марія радісно випурхувала із стін Лебединської жіночої прогімназії, рідко об'являлися в батьківському гнізді. Вона опустила на лаву, стомлено заплющила очі; ніжні пальці сонця пестливо блукали по її обличчю від скронь до підборіддя, розбурхуючи неслівний спогад, — якимсь напровесні, провівши Марію з вечірки на Подолі, Павло не подав, як завжди, руки, а буцім ненароком, мимохіть, скорившись раптовому спалахові почуття, з глибоко потамованою ніжністю погладив Марію щоку, відхиливши свавільне пасмо волосся, що виковзнуло з-під капелюшка. Тоді вона спалахнула рум'янцем, різко відхилилася й старанно нахмурила брови, підкресливши в такий спосіб усю недоречність Павлового вчинку після вечора запальних революційних промов, після їхньої тихої бесіди про щойно налагоджену Івановим підпільну друкарню «Південноросійського робітничого союзу». Насправді ж їй так хотілося узяти широку, пропахлу свинцем і друкарською фарбою долоню Павла в крихітні, напівдитячі руки і притулити до свого розпашілого обличчя! Вона сама злякалася того раптового бажання, ще еретичнішого, ніж Павлів порух, процокотіла каблуками по східцях ганку, вхопилася за ручку дзвінка, наче знесиленій плавець за уламок човна, а потому декілька днів ніяково обминала лагідний погляд Іванова...

Легенький вітерець лелів угорі, над бузковою пущею, жебонів із коричневими сторчачками необламаного квіту, чухрав з дубів попід парканом чіпке листя. Листяні човники, перестрибуючи невидимі повітряні потоки, неймовірно довго, здавалося — вічність, ширяли з гілля до землі, і реальне відчуття часу втрачалось, людське (отже, і власне) життя бачилось не скороминущим, а безмежно подовженим у часовому просторі, різко синьому, ледь холоднуватою, як небо над головою; те життя для неї, власне, ще й не починалося, її двадцять років — лише прелюдія, передпокій, лише заспів, а справжнє життя постане разом з Революцією, з покликом революційних сурм — земля збереться у квіт, люди знімуть свої маски, що на них викарбувала жорстокість та егоїзм егоїстична епоха, і раптово стануть такі, якими вони є насправді, під масками: добрі, розумні, чулі, трошки схожі на Павла, на Софію, а можливо, й на неї, якщо вона доросте до справжньої революціонерки; і в тім прийдешнім дивосвіті, де все буде не таке, як зараз, і люди не такі, і земля, і небо, і все-все, — вони з Павлом.

Вабливі видіння того царства свободи і справедливості, вселюдського щастя, осяяні тремтким почуттям до Павла, напли-

від государя. Наш син, Софіє Семенівно, як і наші учені дочки, глибоко переконаний, що тільки він та купочка його зелених одnodумців знають правду, якої досі бракувало світові усі віки й тисячоліття аж від сотворіння до сьогодні.

— У нас — своя правда, у них — своя, Миколо Максимовичу. А своя правда здається найправдивішою, особливо замолоду.

— Їхня правда веде їх до Сибіру...

— Бог милостивий... — з вистражданою, лагідною вірою мовила Софія Семенівна. — Якщо вже він покарав мене, він не каратиме дітей моїх. Це було б несправедливо. Я несучу і їхній хрест.

— Кожен несе свій хрест у сім світі, — схилив голову Прісецький. — Над нашими дітьми тінь шибениці. Іван уже півроку, наче вбивця чи злодій, живе з чужим паспортом. Софію вислали з Харкова за наказом генерал-губернатора як неблагонадійну, Ольгу аж московською жандармерією віддано на поруки батькові, і навіть наша Мізя...

— Я знаю одне, і бог свідок: до такого я їх не готувала, — нервово перервала чоловікову мову Софія Семенівна.

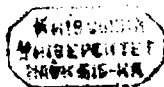
— Діти завжди йдуть трохи далі за батьків, як твердить наша рідна дощечка Софія... Ось вони і пішли, — невесело зіронізував Прісецький, все більше розпалюючись. — Та коли дитина з дня в день лише й чує від матері про різні там еманіпації, еволюції, революції, коли дитину вчать молитися не богам, а лобатим ідолам — Некрасову чи Шевченку, коли дитині з малих літ читають різних там Щедрих, коли обличчя матері розвиднюється і лагідніше від згадки про царененависників Чернишевських та Герценів і набурмосується при імені государя імператора, — хто виросте з такої дитини, скажіть мені? Харцизяка, варнак, розбійник, державний злочинець — ось хто з неї виросте, Софіє Семенівно...

Софія Семенівна мовчала. У чоловікових словах, попри їхню злу запальність, відлунув щасливий сон її напівзабутої молодості, коли по всій імперії після тридцятилітньої миколаївської німоти вирувала словесна повінь, коли люди, досхожу наговорившись, засинали із зворушливими, наївними сподіванками на завтрашній день, коли в душах бродили хмільні, весняні соки, що кожного смертного на короткий історичний мент робили великим і безсмертним. Микола Максимович має рацію: вона частувала тим хмільним питвом і своїх дітей, аби не вирости вони пустигололивими, чванькуватими ляльками, а завжди лишалися людьми. Але ніколи, таки ніколи, в цім

ніхто її не звинуватить, вона не намовляла своїх дітей навіть наблизитися до межі, що відділяла сферу духу, сферу переконань від реального життя.

Чому саме її Іван, її Софія й Ольга, її Мізинчик мають жертвувати власним щастям і навіть життям, наvertsаючи недосконалий, позбавлений глузду світ до розуму? Людське суспільство — це велетенський камінь, що котиться з гори, і кожного, хто пробує зупинити його стрімкий, безрозсудний рух чи змінити напрямок того руху, камінь безжально розтовче. Від самої думки про це душа Софії Семенівни холонула, наливаючись глибокою тугою і материнським страхом. У такі хвилини захоплення далекої молодості видавалися еретичними, гріховними, і наодинці вона гаряче молилася, вимолюючи в бога прощення собі й дітям.

Людство для Марії чітко і безкомпромісно ділилося навпіл: люди, що готували революцію або принаймні співчували їй, і люди, що проти революції боролися чи ж нишком ненавиділи її. Перші видавалися дівчині наддивовижу прекрасними, мужніми й добрими, людьми винятково позитивними; друга половина людства уособлювала всю чорноту світу сього. Мати й батько випадали з тої схеми; Марія, найменша в родині, любила їх дитинно, лагідно, любила попри їхні переконання. І радісний поспіх, з яким вона вийшла з вітальні, свідчив лише, що дівчина на порі кохання. Мати уже й без того дещо знала про Іванова. А Марія дозволила матері зазирнути в тривожну дівочу радість і відразу зачинилася, як їй здавалося, на сімдесят сім замків. Не могла ж вона признатися матері, що її Павло, її коханий, мав бути двадцять другим на недавньому київському процесі революціонерів, що його вже давно розшукує жандармерія, яка добре знає і про участь Павла Іванова в студентських заворушеннях, і про його «малоросійську пропаганду» в Київському повіті, де Павло, виключений з університету, вчителював, і про його активну діяльність в київських робітничих гуртках, об'єднаних у «Робітничий союз»; не могла ж вона розповідати матері, що Павло, поки поліцейські нишкавки вистежують його на київських вулицях, готує втечу з Лук'янівської в'язниці товаришам, засудженим на довічну каторгу, і Олександр Михайлович, який щойно з Києва, напевне знає, чи вдалася ця втеча, чи, може, і її Павло вже сидить за ґратами замку, — вона нічого цього не могла сказати матері, тим більше батькові, бо вони, перестрахані за дітей, задихнулися б від тривоги за свого Мізинчика, Мізю, Марійку...

вали, бентежили, і було ніби в кольоровім сні: Марії часто снилося, ніби вона літає, і земля внизу — барвисто вишитий рушник, що його розмаює вітер.

І коли крізь те веселкове марево пробився шерхит листя, що все наближався, вона здивовано розплющила очі, ніби вперше побачила алею між головерхих, повапнованих унизу яблунь, високу, струнку, в темному платті і з темною шаллю на плечах Ольгу, що піднімалася від ставка до будинку. В її руці звично чорнів шкіряний саквояжик з аптечкою та медичними інструментами. Випускниця жіночих лікарських курсів, вона, вислана поліцією з Москви в Климове на поруки батька, практикувала в селі та містечку. Її великі сірі очі ввібрали в себе сестру, бузкові пуші довкола лави, білу кам'яницю на пагорбі, дзеркальну гладінь ставка; і Марія в спокійнім, чистім і по-осінньому смутнім плесі сестриних очей раптом уздріла себе — мрійливе, розніжене дівчисько, клубочок збуджених нервів, закохану панночку, чулу до власних егоїстичних радощів і глухувату до чужого горя: хіба не вона аж променіла від щастя, дізнавшись, що Павло уник жандармської пастки, хоч Михайло Попов з товаришами втратив останню надію вирватися на волю; а хіба не вона увінчує Революцію їхнім, з Павлом, корабликом, самозакоханою радістю двох; а хіба не вона щойно ледь стрималася, щоб не гукнути назустріч Ользі про повноту свого почування, про їхнє з Павлом обопільне щастя, нинішнє і майбутнє?

Коли Ольга стомлено опустила на лаву, Марія пригорнулася до сестри, зазирнула в обличчя:

— Хочеш, Ольго, я перед тобою висповідуюсь? Я ось тут на сонечку сиділа і мудрувала так: несправедливий суспільний устрій змушує людей вбиратися в найпотворніші личини — лихі, підступні, зажерливі, чванливі, бездушні... І хіба що купка людей, які борються за правду, без масок. Тому нас, бунтарів, і цькують, і переслідують; це ніби на бал-маскарад, де кожен когось удає і лишень кілька диваків прийшли з живими обличчями. Але щойно настане Революція, люди вмент знімуть обридні маски і будуть такі, які вони є насправді під тими личинами: добрі, великодушні, мужні, розумні... Бал-маскарад закінчено, кошмарні гості-привиди розлетілися. Так я собі думала, отут сидючи. А потому я зустрілася з твоїми тверезими, сумними очима і ніби зазирнула крізь них у саму себе, зазирнула й жажнулася: боже, таж я перша без маски — страшенна егоїстка, самолюбна, я ж перша почуватимуся в новім світі білою вороною, виродком, бо довкола житимуть душі чисті, як кришталінки.

Ольга дивилася на сестру добрими, ледь усміхненими очима:

— І ніякий ти не виродок, Марійко, а жива людина, вразлива і закохана. А щодо егоїзму — то всі ми трошки егоїсти. Святих людей немає, я принаймні не зустрічала. Та й святість не в тім, щоб бути чистим, як скло, а щоб бачити темні попилища в собі і засівати їх добрим та чесним. Смішна ти — думаєш, прокинуться люди другого дня після Революції і стануть водночас райськими праведниками. Соціалізм поставить душевні вади поза своїми моральними законами; самолюбство, корисливість, чванство, вовкодухність за справедливого суспільного ладу виявляться непотрібними і смішними, і, навпаки, моральні чесноти високо цінуватимуться суспільством. Лише за таких умов людина поволі вивільнюватиметься від того гною, тої багноки, що налипла на ній упродовж багатьох віків рабства...

Софія Семенівна розпорядилася лаштувати обід у світлиці. Звичайно Прісецькі обідали в їдальні, але навіть з малими дітьми там було тіснувато. Тепер діти виросли, ще й додався зять, але не тіснява навернула Прісецьку до зали. Софії Семенівні хотілося святковості й урочистості: сьогодні усі її діти знову біля неї, в родинному помісті Саранчевих — Прісецьких, аж не вірилося, так рідко це траплялося останніми роками. Їй хотілося тиші і сімейної злагоди, не зовнішньої позолоти, а внутрішньої, хай тимчасової, на цю обідню годину в родинному колі, відреченості від тих пристрастей, від тих примар, що, наслані злими духами часу, переслідують їх.

Вони, її діти, тямущі і запальні, по молодості своїй не розуміють головного: життя — це перш за все не фанатична вірність переконанням, не безнадійний герць з всесильною владою, а здоров'я і душевна злагода. Хворі не потрібні ані деспотам, ані революціонерам. Хто-хто, а вона, що ось уже п'ятнадцять літ не підводиться з ліжка, це знає. Коли ж у душі невідчепна гризота, коли в душі немає рятівної рівноваги, то й революція тут нічим не зарадить. Не ідея, не зовнішня світова веремія, а тільки стіни рідного гнізда, тільки супокійний подих родини, тільки твоє віддзеркалення в дітях — твій день учорашній, сьогоднішній і завтрашній, твоє підгрунття в цім примарнім і нетривкім земнім бутті. Їй давно боліло, що діти, принаймні Софія, четвертий рік заміжня, цього не розуміє, не відчуває...

Тож хотілося Софії Семенівні, аби хоч на коротку мить її діти відчули родинне тепло, родинні радощі, побачили себе

вкупі; у гурті — а раптом у глибинах їхніх душ щось заповітне пробудиться і проросте...

Вони зібралися в світлиці, її діти, її паростя, усе, що вона надбала у цім світі. Навіть Іван зійшов униз, хоч досі обід йому носили в мансарду. Втім, може, це й на добре, шила в мішку не втаїш, все одно челядь знає, що панич удома. Може, батькові умовляння таки протверезили його гарячу голову і син примириться з владою. Усе скінчиться добре, бо її не скривдять... Софії Семенівні так хотілося вірити в чудо!

Іван поставив стілець біля матиного крісла і вже не відходив від неї, легко і весело переповідаючи історійки зі свого казарменого (в Миколаївському інженерно-військовому училищі) життя. Запалений патріотичними ідеями слов'янського визволення з турецького рабства, він ревно збирав в училищі пожертвування на користь повсталих герцеговінців, аж поки начальство на нього не цитьнуло: патріотизм теж дозволялося виявляти зі строго регламентованою пристрастю, а ентузіазм, надмір патріотизму здавався підозрілим, крамольним. Софії Семенівні од тих оповідок не ставало веселіше: уряд власноруч рубав сук під собою; і тільки високочоле синове обличчя з нервовим блиском проникливих метких очей утишувало її тривогу.

Зять, як завжди, по-лікарськи уважний, перепитав у Софії Семенівні за здоров'я. Ольга сіла до рояля і, акомпануючи собі, стиха наспівувала сумовитий романс. Голос її, глибокий, душевний, гармоніював з печально пронизливим, що хилився до вечора, осіннім днем за вікнами світлиці. Соня ходила по залі. Потаємна внутрішня гризота відбивалася на її блідуватім лиці, хто-хто, а мати вміє читати на обличчях своїх дітей. Марія присіла біля вікна з книжкою — дівчина має незабаром складати екзамен на звання фельдшеріці при Київському лікарському відділенні; куточки її очей були червоні: багато читала або плакала, напевне, плакала.

Микола Максимович, по-військовому точний, зайшов з останнім ударом годинника на мармуровому столику. Він був вбраний святково, як і личило відставному офіцерові у табельний день; по темному сукну довгополого сюртука золотів, обтікаючи блискітку бойового ордену, годинниковий ланцюжок. Ранкової войовничості, здавалося, вже не лишилося в нім; був Микола Максимович, як завжди, з обличчя поважно строгий, але мирний; дбайливо розчесані срібні віхті вусів додавали його обличчю лагідного супокою, лише в глибині вузьких примружених очей Софія Семенівна прозріливо завважила сум і насторогу.

За обіднім столом діти ввічливо мовчали, чекаючи на батькове чи материне слово. Тиша була дещо напружена. Нарешті Микола Максимович, торкнувшись серветкою уст, підняв зичливі очі на зятя:

— Що чувати по світах, Олександрє Михайловичу?

Йому було трохи ніяково за демонстрацію в коридорі.

— Те, що пишуть у газетах, Миколо Максимовичу: Бісмарк, князь Олександр, плани англійців у Азії, дорожнеча на хліб, голод, голод, голод. А один панок, що їхав зі мною в поїзді від Києва до Ромен, переказував, що залізниці вигадали німці, щоб висмоктати Росію, звезти усіх в міста, а міста зірвати динамітними снарядами...

— Німці — не німці, а залізниці поки що нам не на добро прислужилися, це правда. По залізницях люд у міста стікається, в скопища тиснеться. А в товпі людина маліє, злішає, тому по світу і бедлам такий, — похитав головою Прісецький. — І чим їх ті сучасні Вавілони принаджують? Шум, гам, товканина, чужі думки, сіється в ошелешену душу багато, а простає мало, поволі глухнеш і душею, і тілом, враження стрімкої течії життя, а насправді ж — гнила заводь...

— Воно, можливо, й так, коли дивитися очима сторонньої людини, не міської. І все ж, Миколо Максимовичу, дозвольте з вами не погодитися, — обережно, підбираючи слова, повів корабель розмови Олександр Михайлович. — Газові ліхтарі, широкі бруковані вулиці, красиві вітрини крамниць, звісно, не свідчать про духовне збагачення сучасної людини, але не свідчать і про зворотний процес — збідніння. Попри все, місто виховує розкішні екземпляри людської культури — життєві проблеми загострюються в містах, злиденність людських мас і розкошування аристократії вражає своєю контрастністю чутливіші особистості, спонукає їх до критичної думки, я вже не кажу про бібліотеки, театри, музеї, про верстви освіченого інтелігентного громадянства. Саме тому міста стають колісками прогресу: великі суспільні рухи нашого століття започатковувалися в містах...

Тим часом подали друге: запашні золотисто-медові коропи, вранці виловлені з ставка, — Софії Семенівні кортіло пригостити дітей чимось смачненьким, вона простежила, щоб кухонна челядь їх не пересмажила, тепер чекала на вдячне захоплення. Але навіть молоді їли в'яло, Микола ж Максимович тільки вдавав, що зайнятий рибою, Софія Семенівна відчувала: чоловікові муляють останні зятеві слова. І, боячись, що умовну греблю раптом прорве, вона хапалася за першу-ліпшу новину, яку приносили газети, але всі вісті, від швидко зростаючих

цін на хліб до стоп'ятдесятимільйонної залізничної позики, видавалися зблизька легко займистими, здатними посягти не злагодю в думках присутніх, а ще непримиренніший розбрат.

— Це вже як розуміти прогрес, Олександрє Михайловичу,— випередив її чоловік.— Не кожні зміни, не кожен поступ є прогресом, і, навпаки, не кожен прогрес є поступ. Хіба історія не знала епох, коли не поступ, а зупинка, так званий консерватизм, звинувачений ліберальщиною в усіх смертних гріхах, були далекоглядніші, правдивіші, аніж бездумна біготня вперед?

— Коли рух обіцяє втілення в суспільних формах істини й справедливості, він і є прогрес,— голосно й дзвінко як для застольної бесіди проказала Соня, і Софія Семенівна ментом підняла на дочку повні німого благання очі. Сховавши підборіддя в білі від напруги, міцно зімкнуті кисті рук, вона широко розплющеними очима дивилася на батька. Проте Микола Максимович вдав, що не завважив доччиних слів; мабуть, відчувши, що з одного його необережного слова може спалахнути за столом уже добре знана в родині суперечка, він пересилив себе й примирливо мовив:

— Звісно, я природжений селяк і міський мурашник мені не смакує. Але згодьтєся, Олександрє Михайловичу; обезлюднення села і хворобливий ріст міст — явища сумні. Так, чоґо доброго, ми й собі слідом за Європою докотимося до органічної хвороби великих центрів — пролетаріату...

Софія Семенівна бачила, як при останніх батькових словах згойднулося Сонине обличчя, ламаючи криґу мовчазного скепсису, буцім озерце морозного листопадового ранку, в яке кинули камінь, і вона поспіхом задріботіла перше, що спало на думку:

— Чи ж то й справді, Олександрє Михайловичу, хліб у ціні росте чи газети лякають?

— Як не дивно, але цього разу газети пишуть правду. Ціни на хліб ростуть від базару до базару. У багатьох губерніях Росії вже тепер, з осені, голод.

— Я переконаний, Олександрє Михайловичу, що в цім газетнім галасі більше паніки,— озвався знову Прісецький.— Росія, дякувати богіві, не Індія, де на очах ліберальних анґлійців з голоду вмирають мільйони. Наш государ не допустить такого. Місцевих неврожаїв, звичайно, заперечувати не доводиться, але навіть щодо Саратовської губернії сенатор Шамшин свідчить, що поруч з дійсно голодними селами одного повіту завжди можна зустріти село із значним запасом старого хліба. Інша річ, що наші ледаркуваті мужички замість

найнятися на роботу поспішають віднести в корчму і казенну позику, видану з милості нашим великодушним государем...

— Як це для нас типово, ця офіційна солодка фальш — обезземелити, пограбувати народ, вивезти хліб за кордон, поласившись на європейське золото, і ще дорікати народові мізерною милостиною! — голос Софії задзвенів. Микола Максимович відкинувся на спинку стільця. Його повне, обрамлене вусами обличчя вочевидь багровіло. За мить, опанувавши себе, він тихо, але з особливим притиском вилушуючи слова, сказав:

— Я єсть не формально, а істинно вірнопідданий свого государя. За високу честь називатися російським громадянином я проливав кров у воєнних кампаніях, і я не дозволю політичним шарлатанам, якщо навіть це моя дочка, тенденційно паплюжити державну ідею стомільйонного народу!

— Високу честь зватися російським громадянином дарували й дарують, тату, не воєнні кампанії, а свинцеві рудники Сибіру й тюремні центральні.

— Не знаю, як це зветься по-чужоземному — ваші нігілізми, ваші політичні інтриги, ваші революційні пропаганди, ваші гнилі німецькі соціалізми, вам це краще знати, а по-нашому це зветься точно і дзвінко: державна зрада! — З останнім словом Прісецький ударив долонею по столу: задзвеніли графини з домашніми вишнівками, тернівками, зубрівками, хитнулася висока порцелянова підливниця.

— Звичайно, коли серед ста мільйонів сліпих рабів з'являється купка зрячих, здатних на самостійний критичний погляд довкола, здатних пожертвувати життям, щоб відстояти право народу на фізичний і розумовий розвиток у країні, де критика давно вмовкла, наука похоронена, а філософія пішла в утриманки, їхня зрячість для обивателя завжди здається злочинною, зрадницькою й гріховною; і задля власного сонного супкою він перший волає до власть імущих: скоріше на вогнище їх! — з гіркою і вистражданим болем сказала Софія.

Кинувши в тарілку з коропом зіжмакану серветку, Микола Максимович підвівся. Його жовті від тютюну пальці танцювали на краю столу, вибалушені з-під прижухлих вій очі втелючилися в дочку:

— Ви в своїй диявольській гордині тільки маєте себе за видючих, а насправді — ви купка засліплених недоуків, раби чужих ідей, зрадники свого государя, ваш ідеал — сліпе руйнівництво, а потім — хоч трава не росте. Лишу спадку!..

Відкинувши ногою стільця, що грюкнув на підлогу, Микола Максимович широкою ходою, вочевидь зсутулившись і постарівши, пішов до кабінету.

— Я, тату, не потребую спадку, добутого ціною народних страждань! — голосно, але зовні спокійно й просто, без жодного руху, розрахованого на ефект, сказала Софія вслід батькові, та й собі підвелася з-за столу.

Софія Семенівна безпорадно плакала, схилившись на бильце крісла.

Він сидів у самотині над ставом, у садовій альтанці, обвитій павутинням уже безлистою дикою винограду, і задумливо стежив, як червоняста рибина призахідного сонця спроквола запливає в шельогову заводь протилежного берега. Надвечір'я було м'яке, вогке, обрій над селом сіро пелехатів, обіцяючи дощі. Скрапував останній день золотої осені, і було щось сумовито-щемне у цій безповоротній слезинні в безвік; Олександра Михайловича раптово кольнула думка, що, можливо, він востаннє в Климовому, ця думка розворушила і потягла за собою клубок гнітких передчуттів, як камінь, що викришився зі скелі, захоплює снігові поля; але наступної хвилини він оговтався і примусив себе тверезо, діловито мізкувати, коли їм з Іваном виїхати, звечора чи під ранок, аби не роздощило дорогу і щоб встигнути на кременчуцький поїзд: вразливий і чуткий, Богомолець умів владно загнздувати свої емоції, ховати їх у глибини свідомості, за мури зовнішнього сухуватого стриму.

Ця риса характеру не завжди імпонувала середовищу запальної київської молоді, де над усе цінувалися пристрасть і бунтарська безоглядність. Зате ж коли йшлося про конспірацію, про серйозні завдання революційних партій, урівноваженість «лікаря Олександра» слугувала рухові ліпше, ніж емоційна розхристаність деяких бунтарів. І коли черговий стовп вогню та їдкою динамітного диму здіймався на шляхах Олександра II, Богомолець напевне знав: частка того, що так голосно, на весь цивілізований світ вибухнуло, пройшла і через його руки, недаремно ж вони з Яном — австрійським підданим Самуїлом Майером — так добре знають потаємні стежки через західний кордон імперії. Звісно, тепер, після недавнього провалу на румунському кордоні Ярослава Піотровського — Пана — з друкарнею, безпечніше було б махнути у бік Австрії чи Німеччини, але тоді не обминути Києва, що досі на військовому стані, а для Івана це небезпечніше, ніж кишинівський контрабандист, що заради карбованця обведе довкола пальця найгеніальнішого жандарма. Вони рвонуть на південь, рвонуть ще увечері, аби рано-вранці добулися залізниці, а там

через Дніпро — і манівцями. Кожна хвилинка тут, у Климівому, може стати для Івана, та й для нього, останньою хвилиною на волі.

Шерхіт листя в алеї сполошив його думки, Олександр озирнувся й побачив Сою, на яку чекав. Її бліде, трохи підняте вгору обличчя з живими очима, здавалося, поквапливо летіло попереду високої постаті в репсовій спідниці і сірим літнім пальті. Вона нагадувала зараз Олександрові парусник, що його, наповнивши вітром, жене по стемнілому Дніпру раптовий буревій. У такі хвилини байдакове тіло, затулене від очей пінявими хвилями, здається вутлим, слабим, несуттєвим і тільки вітрило, мов білий птах, вільно й захоплено шугає над збуреною рікою. Такою одержимою, одухотвореною була його Софійка завжди: і на таємній студентській вечірці, на яку було запрошено свідомих гімназисток з гуртка жіночої гімназії (тут він уперше її побачив), і в кубанських селах, де вони пропагували соціалізм, і навіть на фотопортреті, надісланому з Петербурга в Єлисаветградський повіт, де він тоді мав лікарську практику, з рішучим пристрасним написом, буцім у Росії не існувало ані перлюстрації листів, ані Третього відділення та жандармського корпусу: «Шанувальнику «мудрості» *Sovia*. Треба учитися, треба учитися!.. Світла, Світла... Свободи, Свободи!» Такою він її любив, любив завжди, з першої їхньої зустрічі, але сьогодні в цій золотисто-темній алеї ніби побачив уперше новими, відсвіженими скорою розлукою очима, і до щему гостре почуття поїняло Олександра. Це не була тільки закоханість, а міцний почуттєвий напій із любові, шаноби і тихого, можливо, дещо фахового жалю до цієї худенької, сильною духом і слабкої тілом, ще й вагітної (про це знали поки що лише вони двоє) жінки. Щасливі повнотою почуття сльози навернулися Олександрові на очі, він поспіхом підвівся, пішов назустріч дружині і, скоряючися раптовому порухові зворушеної душі, узяв у свої руки її трепетні, мов голубині крильця, долоні та ніжно поцілував їх. Це була мить, знана в кожній родині, яка під приском подружнього життя береже живий вогонь почуття, що раптово, неждано захоплюється і зігріває душі. Обличчя Софії осяяв вдячний усміх і тут же, по ледь відчутній хвилі вагання, воно вочевидь схолодніло, замкнулося. Лагідно, але рішуче, з глибокою певністю у владі над своїми емоціями вона вивільнила руки й осудливо зиркнула на чоловіка:

— Ти ж знаєш, Сашко, ми не можемо дозволити собі бути сентиментальними. Це розніжує.

— Ти була така гарна тут, в алеї...

— Гарна...— скептично випнула губи Софія.— Гарна квітка, гарна сукня, гарний папуга або щиглик у клітці, гарний краєвид — мене вже віддавна не обходить, гарна я чи не гарна, я не квітка і не картина в золоченій рамці, я — людина. Ненавиджу, коли мене мають за цяцьку, приємну окові... Пробач, Олександрє...

— Увечері ми з Іваном від'їздимо. Я навіть не знаю, коли повернуся.

Вони мовчки спустилися алеєю до ставка і пішли трав'янистим берегом до греблі; сонце забилося в шельогу і погасло; вогкий туман плив по схилах заліснених пагорбів, звільна розлягався на сивім водянім рядні; кучматі верби на греблі ще бачили відблиски сонця по той бік гористого берега і їхні голомозини, у вінчиках ясно-жовтого листу, золотисто восковіли над сутеніючим долом.

— Пробач, Олександрє...— тихо повторила Софія.— Але останнім часом у мене таке відчуття, буцім з мене раптом злізла шкіра і я дотикаюся до світу оголеними вузликами нервів. Відчуття не з приємних та затишних, але, мабуть, тільки такою людиною й має право на існування. Те, повз що я раніше пропливала, закута в луску егоїзму, зараз до крові ранить... Я стала дратлива і нетерпима, знаю, але це від того, що інші люди одягнені, а я — гола...

— І все ж з батьком ти даремно так різко,— обережно, аби його слова не походили на повчання, мовив Богомолець.— Треба було старого пожаліти. Його вже нічим не переконаєш, людина ніколи не визнає, що прожила життя неправильно. Та й нам нерви ще згодяться. І нашій дитині...

Вони ішли, узявшись за руки, і Олександр відчув, як на останніх його словах Софіїна рука нервово сіпнулася; він пошкодував за сказаним, але було вже пізно.

— Бачиш, у тебе прохопилося, і ти вже шкодуєш,— без колишнього запалу, з гіркотою і болем в голосі мовила Софія.— Хіба ні? Але ти сказав те, про що думаєш і що гнітить тебе. Ми були друзі, одностудці, ми боролися пліч-о-пліч з ненависним деспотизмом, поки не йшлося про дитину. А тепер, звісно, я тільки плодиве тіло, яке покликане природою берегти й викувати зав'язь...

— Навіщо так, Софієчко? Ми обоє хотіли дитини.

— Ми обоє хотіли її й хочемо, але ти сьогодні поїдеш вершити серйозні революційні справи, об'єднувати, організовувати, переправляти через кордон літературу, а я залишаюся їсти сири, яблука, відварне м'ясо, аби не розгодувати дитину багато ходити і — головне — забути про все, чим жила досі,

бо ніщо так не шкодить майбутній дитині, як нервування вагітної матері... Хіба це справедливо? Хіба ми так уявляли наше спільне життя чотири роки тому, коли багато говорили про жіночу емансипацію, про рівність у родині, про розкріпачення жінки? А пам'ятаєш, як ми вертали з лекції про погляди соціалістів на становище жінки і що ти мені казав того вечора, пам'ятаєш?

— Але ж це природно, Софійко, і материнська любов...

— Я не можу дозволити собі цієї любові, як ти не розумієш! Я народжу дитину, це мій обов'язок і перед тобою, і перед природою, але сліпої любові, яку звать материнською, яка понад усе — ні, ні! Я не можу собі дозволити любити, бо любов для революціонера — занадта розкіш, у хвилину, коли треба буде ступити вирішальний крок, вона вчепиться в тебе, обплутає тебе, вона сильна й жадібна, я боюсь. Я не можу собі дозволити змовчати перед батьком, бо хто змовчав один раз, промовчить і вдруге, втретє, а переді мною весь час маячить провалля родинної ідилії. Я не можу дозволити собі бути терпимою з інакомислячими, бо терпимість для революціонера небезпечна, то перший крок до примирення з неправдою, до компромісу. Я мушу, я повинна відмовитися від усього, чим мене зваблює життя, я мушу бути вільна! Тим більше зараз, коли стільки передумалося...

— І навіть від мене — вільна? — уже не приховував іронії, печально посміхаючись, Олександр Михайлович.

— І навіть від тебе, якщо цього вимагатиме революційне діло, — урочисто й строго проказала Софія, зирячи в темну, пелехату воду ставка, і раптом різко повернулася, припала до чоловікових грудей: — Але щоб ти завжди знав: люблю тебе і любитиму...

Притулившись обличчям до шибки, Іван жадібно вдивлявся в туманіючий сад; чорна густінь кущів унизу вочевидь розросталася, розпросторювалася, похмуро пінилася, заповнюючи ополонки галяв і русла алей, де проминули чи не найкращі хвилини його юності, коли він виривався з-поміж стін військової гімназії, а потім — військового училища, аби дихнути людським, не вбраним у шори статутів життям; у тій чорноті поволі тонули лави, альтанка над ставком, узгір'я з гургульками клімівських хатин, тонули для Івана надовго, а мо', й назавжди, бо не знати було, чи він ще колись повернеться в рідні краї, чи ступить на поріг батькової оселі; і невдовзі лише верхівки тополь у кінці саду широкозубим гребінцем вирізьблювалися на тлі пелехато-сизого неба.

Іванові захотілося якусь годину, що залишилася до передвід'язної метушні, побути біля матері й батька. То не була звичайна згадка про синівський обов'язок; бажання народилося десь глибше, в тому щемному смуткові, що скрадався крізь радісне передчуття нового життя. Легко і щасливо, зовсім як у дитинстві, він збіг по крутих сходах мансарди і зазирнув до зали; у вітальні не світилося, крізь густі присмерки у сірій білявіконній оазі сиротливо проступало материне крісло з крильцями рук на бильцях; її обличчя було повернуте до вікна і, відбілене відблесками неба, іконно й строго зоріло з морочної кімнаткової тиші. Іван хотів уже причинити двері, думаючи, що мати спить, але вона сказала тихо й лагідно:

— Зайди, Іване...

— Чому ви в темряві, мамо?

— Думала про вас, про себе.

— А де тато?

— У кабінеті. Не виходить.

— Мені дуже прикро, що за обідом...

— Так бог судив,— печально мовила Софія Семенівна.—

Господь знає як, і що, і навіщо.

Вона подзвонила — внесли світильник з білими, аж ніби прозорими стеариновими вогниками. Іван побачив у тому мерехтливому світлі великі сумні очі матері і, коли служниця вийшла, став біля крісла на коліна, притулювся щоголю до холодної матеріної долоні:

— Я їду, мамо. З Олександром. Так треба.

— Може, й треба, ви тепер краще од батьків усе знаєте...

Нам би з Миколою Максимовичем бути певними, що ви не хворі, не злидарюєте і одягнуті. Ми розуміємо, що за нещасливих обставин, які склалися, жити з дітьми не можемо. Не бажаючи того, ми одне одного ображаємо і потім страждаємо. Краще жити окремо, але в миру та злагоді, синку... Миколо Максимовичу! — сказала так само неголосно, але двері кабінету одразу прочинилися.— Наш Іванко сьогодні їде, він прийшов побути з нами.

Деякі довгих хвилин у кабінеті було тихо, відтак Микола Максимович переступив поріг і, дихнувши в залу міцним сигарним духом, підійшов до сина. Його обличчя було сизуватим, губи під пасмами пишних вусів тремтіли. Не підводячи на сина очей, він широким розмашистим рухом правиці перехрестив його; аж тоді Іван побачив під густою сивиною брів батькові очі — непримирливо ображені й сумні. Наступ-

ної миті старий Прісецький важко повернувся і, човгаючи капцями об підлогу, пішов до кабінету. Очі Іванові зрадливо звожилися, і він відступив до стіни, у тінь.

Олександр з Іваном вибралися в дорогу десь під глуху північ; Софія попрощалася з чоловіком на греблі — стримано і буденно, але по тому так і не змогла заснути і до ранку пропильнувала на канапці в мансарді, дорікаючи собі власною слабкодухістю.

В ідеалі бачилася собі незворушною, одстороненою від родинних прихильностей, чужою земним радощам і смуткам, бо всі ці почування — зайві шори, липке павутиння, грузька твань, яка підступно засмоктує: революціонер має почуватися вільним, наче вітер, диким степозим конем, що ніколи не знав пут, не знав стайні і не снить затишним стійлом у морозну завірюху, коли крижаніють і небо, і земля під копитами; звичайно, материнство — це щастя, і вона б ніколи, ніколи від нього не сахалася, але це ще трагічніше — жадати пробудження нового життя в своїм тілі, невимовно радіти йому і водночас скидатися, як необ'їжджений стрибунець від дотику віжок, що їх владно напинає крихітний деспот, який поселився в тобі, твій майбутній плід, твоя радість, твоя надія...

Материнство — це щастя, але Софія не уявляла щастя без внутрішньої духовної свободи. Жінка ж, яка носить дитину, уже не належить собі. Плід є заперечення квітки, писав Гегель. Олександр це розуміє по-своєму, по-чоловічому, але не наважується сказати, вона відчуває його мовчазний присуд і бунтується, але це бунт на колінах, бунт приреченої на жертву, інакше б вона не ховалася перед чоловіком з своїм твердим рішенням їхати до Києва, де зараз, після літніх процесів над революціонерами, так потрібні люди, у ту червону віхолу, на те бойовисько, де гурточок відчайдуш самозречено зіходить кров'ю...

І раптом у глибинах Софіїного тіла, що, здавалося, не мало зараз чітких реальних меж, а було велике, як планета, десь під серцем народився несміливий, лагідний, лоскітливий порух. Вщент розбиваючи логічні конструкції думок, невимовно ніжна хвиля зворушення, розчуленості й нового, не знаного досі відчуття напливала на жінку, м'яко огортала її душу, п'янила її солодким тунком, присипляла, приколисувала, а серце ніби обірвалося і розтануло в покликові життя, що розбрунькувалося. Якусь мить Софія щасливо прислухалася до себе. Тоді наказала собі підвестися та вбратись, як вбиралася в далеку дорогу. Обережно ступаючи, аби не розбудити

спозаранку батьків, зійшла вниз, пройшла через залу. Крізь вікна цідився вогкий осінній світанок. Відчинила двері кімнати, де спала Марія. Сестра підвела голову.

— Я їду з тобою, Марійко, до Києва,— голосом сухуватим і строгим, що не припускав заперечень, сказала Софія.— Час вкладатися. Нам треба встигнути на поїзд...

Марія їхала тримати екзамен при лікарському відділенні київської міської управи на звання фельдшера.

Благословивши в дорогу Марію, Микола Максимович вдо-світа велів візникові запрягти в бричку старого підтопаного мерина і поїхав у поля. Уже давно час було озирнути хазяйським оком клин під озиминою, коноплі на лугах, під сніг орану толоку, але за гасанням по Києвах усе не мав коли. Та й любив він ці розважливі мандрівки по осінніх, поснованих туманами нивах, де об цю пору і мужичка не стрінеш і тільки темно-червона (у рідколісті і краплях зцідженого туману) дика грушка продибає межею та молодий заєць, настрополохавши коня, шмигне через полівку. Такі поїздки утихомирювали і примиряли з богом, людьми, самим собою. Клубок, що каменів у грудях, підпирав серце, поволі розсмоктувався, спадав під ноги меринові дрібною мжичкою, і вже де-не-де крізь важку повсть туману даленіли сизуваті зіниці небес, обіцяючи годину. Але невдовзі обрій знову набурмосувався, ближчав, небо супилося й нахилилося до чорнодолу і обволокувало м'якою вогкістю, і мжичило. Вікнини об'являлися все рідше, натомість мла над полями гусла й темніла, обіцяючи затяжні осінні дощі, меланхолійні й рівні, що заморосять не сьогодні-завтра і сіятимуться вже до холодів; осінь вочевидь глибшала, як глибшає ріка чи став, ненаситно п'ючи з хмар, і темнішала, і усамітнювалася; і той гніткий, але примирливо супокійний настрій, той дух вимушеної рівноваги та зреченості імпував сьогодні душевній погоді Миколи Максимовича.

Перебувши після сутички з Софією безсонну ніч, він на ранок прийшов до думки: найліпше, що він зараз може зробити для своїх дітей,— полишити їх на самих себе і на волю божу; будь-які його шарпання досі лише подвоювали глибину їхнього падіння в очах влади, і, можливо, якби він не совався до сина із пропозицією жандармського капітана, Іван не піддався б на умови зятя та не подався б у небезпечні і невдячні мандри по чужих землях, і не було б учорашнього зіткнення з дочкою; а втім, щодо волі божої, то господь напевне не має часу придивлятися до їхнього земного кошашіння; і наймудріше нині — ось так, склавши руки на колінах, котити сонним осіннім полем та зирити в перехняблену спину візника, при-

топлену пасмом сльозавого туману. Його сповила нехїть, не до жигтя — жити Микола Максимович любив, любив смачно попоїсти, гаразд випити, вдихнути корінний запах землі, вщипнути тілисту служницю в присмерках сінців,— а нехїть до діяння, до борсання, до герцю з долею; він поклав: хай буде, як судилося бути, і ще подумав: це — старість.

І коли під полудень, повертаючися до маєтку з боку Ковалівки, він побачив Ольгу, що вертала з містечка, та зустріч не усміхнулася йому радістю, хоч старшу дочку, після сина, він любив чи не найбільше. Він загодя знав, як Ольга зирне на нього і що скаже: ось уже другий рік, відколи поліція припровадила її під батькову опіку, вона просить ся хоч би до Полтави фельдшерувати, а що фельдшерування її закінчиться Сибіром, хай болить батькові, вони всі, мов овечки, що^у поспішають до різниці, вони всі — не сповна розуму, а він не хоче, ні, не хоче стояти насупроти отари, яка обтікає його, мов вода, і поспішає назуєтрїч власній загибелі, він стомився. А може, і насправді вони в чомусь праві, інакше звідки ця нестримна енергія руху?

Була одна хвилина в його розмові з жандармським офіцером, яку Микола Максимович намагався не згадувати: спомин щемів йому під серцем. Судейкін, що знав, здавалося, про всіх усе, послужливо повідав про оказію, яка трохи не сталася в маєтку Прісецького,— тільки рішучі дії жандармів завадили їй. Минулої зими, за розказами вірних людей, його рідний син Іван Прісецький підмовляв Михайла Попова, засудженого нещодавно до двадцятирічної каторги, викрасти сестру Ольгу, якій нетерпеливисья покласти і своє життя на олтар революції. Молодики уже про все домовилися: Попов під личиною мельника оселиться у млині маєтку Прісецьких, зазнайомиться з Ольгою, викраде бранку, повинчається і дасть волю. Іван, що попри усі батькові намови ніколи й пальцем не поворухнув задля господарства, і слухати не хотів, аби перебрати частину турбот по економії на себе, справді наприкінці зими писав про справного молодого мельника, якого він надивав у Києві і якого ось-ось привезе в Клімове. Але так і не привіз — виявляється, той молодик невдовзі уже справно молот у камері Лук'янівського замку... І це власні діти мають його за злого цербера та, щоб обдурити рідного батька, плетуть павутиння змов. А раптом вони в чомусь справді праві?

Головне — не біль, не образа, вони минуші; головне — відсутність колишньої певності, що ти і тільки ти мислиш, відчуваєш, розумієш єдино правильно, головне — отой черв'ячок сумніву, що точить душу. І коли Микола Максимович порів-

нявся з дочкою, і Ольга сіла поруч у бричку, і звела на батька очі з задавненим упертим благанням, він несподівано для неї і навіть для себе проказав низьким стомленим голосом:

— Ідь, їдь, Ольго, до своєї Полтави, чи куди ти там рвешся... Я тебе не триматиму.

Якусь мить Ольга, не вірячи, подивовано дивилася на батька, а потому з очей її виплеснулася вдячна радість, і вона припала вустами до шерхлої руки Миколи Максимовича. Вони замовкли, і те мовчання знову відчувувало їх.

— Я, тату, вернуся на станцію, поспитаю щодо коней на завтра,— похопилася Ольга, сковзуючи з брички і відступаючи на трав'янисте узбіччя дороги.

Її висока гінка постать у довгому, з пелеринкою, пальті падала у туман, в обійми мжичці, що сіялася все рясніше. Біля воріт економії Прісецький скомандував візниці розвернутися, важко сповз з брички:

— Доженеш панянку, одвезеш на станцію.

— Слухаю, пане.

Він перебрів палісадник, освітлений свічками чорнобривців, що бадьорилися під мрякою, встелений полеглими пом'яками і підзелений молодими ялинами вздовж алеї, ступив на поріг дому і раптом жажнувся тищі, яка владно царювала в будинку. Він пішов по кімнатах, сіпаючи двері і не зачиняючи їх за собою, пішов, хоч напевне знав, що у просторезному будинку немає нікого, окрім Софії Семенівни у ліжковій і котроїсь із служниць, що тихо, мов миша, снує по покоях з віником та ганчіркою в червоних набряклих руках. У спальні дружини Микола Максимович важко обсів на край ліжка, буцім ноги йому підкошувалися, і видихнув у біде її обличчя дитинно й жалібно:

— Ось ми знову самі, Софіє...

— Самі, Миколо Максимовичу...

І не було в її голосі жаданої втіхи, а був лише удавнений і від того розсудливий біль.

1917. «СИН КАТОРЖАНКИ...»

Він примусив себе думати про ріку.

Волга дзеркально мріла під розжареним тарелем неба. Дбайливо випрасувана водяна гладінь застигла між незрушних і маревно далеких берегів. Осколками сонця зблискували очамрілі від спеки чайки. Сонно і нереально, ніби привиди, плвли назустріч баржі та пароплави з обвислими ганчірками

прапорів на щоглах. Ріка нагадувала Дніпро його гімназичних і перших студентських років, коли він ще захоплювався кримінальною психопатологією та Достоєвським і мріяв стати адвокатом-криміналістом. Дніпро, куди тікав від офіційної юриспруденції, яка намагалася його переконати, що «сила російського суспільства ґрунтується на всенародній любові до царя-батюшки і повазі недоторканості особистої власності».

Проте Волга була об'ємніша і жилавіша, аніж Дніпро його юності. Під зовнішнім супокоем ріки вчувалася йому глибинна нестрим, і їхній дощатий човен з химерно-мелодичим назвиськом «ЛОПСУ», човен, що на причалі мав досить поважний вигляд, тут, на річковому плесі, був лише соломинкою, що її вполонила і грається невгамовна водяна сила.

Та на обрії вже бовваніли стрімкі кручі Пристанного з дзвіницею та хижкою кабельщика на Кучугурах, зеленів лісистий Васяткін острів, відчикрижений від берега тихою протокою, і вони повернули до берега. Човен повільно, але напористо, невідступно різав тужаве тіло волзької течії, і Богомолець знову подумав про людей, які на життєвій бистрині, у хвилях людських пристрастей, і бажань, і мрій знають, куди пливати, і мають силу, щоб упевнено веслувати,— та одразу ж наказав собі думати про ріку.

Човен притулився до піщаної коси, і Олександр Олександрович швидко, аби випередити Татаринова, вистрибнув на берег та узявся до канату. Волочити човен проти течії було важкувато, але він не хотів, аби вразливий Татаринов подумав, що Богомолець користується зі своїх професорських прав і лише кермує, поки його помічник по лабораторії босоніж міряє волзький берег: уже не раз, стомившись від весел, вони вдавалися до бурлакування. Незважаючи на протести молодшого колеги, Олександр Олександрович впрягся в човна і поволік його в протоку. Вірьовка врізалася в плече, ноги по кісточки грузли в мокрому піску, припікало сонце, але він, напівзінувшись, щосили і зосереджено міряв мілководдя.

Він ішов від мертво-смоляного духу розварених під літнім сонцем асфальтів, від повнолицих мужчин і жінок у білому, що під млосний стогін циганських гітар і циганських наспівів плывуть на зелені біляміські острови, від скороспілих мільйонерів-купчиків у лакованих чоботях і з золотими ланцюгами на перспективно округлих черевах, від розшитих золотом формених кітелів і кокардних картузів, від театрального коктейлю з парфумів, пудри і «голубого» поту... Він ішов від мітингових юрм на саратовських вулицях, від транспарантно-прапорних колон на Соколовій горі, над якими ліс гасел,— у тому лісі

так легко заблукати навіть професорові університету, від ідейної колотнечі на Критому ринку, де над людським морем вишумовують агітатори партій, що обіцяють, коли їхніх кандидатів оберуть до Установчих зборів, манну небесну спраглий і виголодній землі. Він ішов від схожих на потривожені вулики університетських аудиторій, від тифозних бараків і від заражених тифом саратовських причалів, де просто неба гибіє двадцять тисяч біженців, від серологічних аналізів для військових госпіталів, від...

Він ішов від питань, на які треба було конче відповісти, якщо хочеш почуватися людиною, а не соломинкою, що безвільно пливе за течією.

І він знову — уже вкотре! — примусив себе думати про ріку.

Назва човна розшифровувалася для посвячених легко: «ЛЮПСУ» — лабораторія загальної (общей) патології Саратовського університету. Тої самої лабораторії, яка була створена лише з приходом Богомольця в університет. Знайомлячи молодого професора з університетом, ректор В. І. Розумовський завів його в крихітну кімнатку, де ледве вмщався стіл та стілець, і втішливо мовив: «Оце і є ваша лабораторія. Усе інше залежить тільки від вас...» Богомолець зробив усе, що від нього залежало, а може, й більше: лабораторія загальної патології нині — одна з найкращих у Європі. У ній лише човна й не вистачає — жартувала його памолодь, його надія; тепер лабораторія має і човна. Можливо, колись він розповігь своїм учням-друзям, що лабораторія загальної патології ще з 1912 року була особисто відома їхньому превосходительству начальника губерньського жандармського управління, хоч жандарми щонайменше цікавилися наукою. Почалося з арешту в Петербурзі товариша його дитячих літ у Ніжині Андрія Левчановського, в якого знайшли адресу професора Богомольця, а може, почалося, коли професор Богомолець узяв під захист «політично неблагонадійного» студента Федора Данського, коли того намірилися виключити з університету, уже — з третього університету, бо вперше Федора Данського було виключено з третього курсу медичного факультету Новоросійського університету у 1907 році нібито за «невнесення плати за навчання». А заплатити за навчання Федір не міг тому, що з липня 1907 року сидів як політичний злочинець у в'язниці, очікуючи на суд. Одеський Військово-Окружний суд засудив революціонера до дворічного тюремного ув'язнення. Вийшовши з в'язниці, Данський вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, але в країні криваво тріумфувала реакція, і тернистий Федорів шлях привів його в стіни

Саратовського університету, де знову підстерегло його недремне жандармське око. Бачите, в 1913 році Данського було звільнено від плати за навчання, хоч він «скомпрометований політично»... Завдяки підтримці Богомольця, Федір Данський таки закінчив університет, якийсь час працював у лабораторії загальної патології, навіть мешкав у Богомольців, коли Олександр Олександрович з дружиною та сином поїхав на південь («Олександр Михайлович дужий,— писав тоді Федір Данський із Саратова.— Вечорами — звичайне спільне чаювання. Учора і позавчора на його прохання сяк-так грав дещо з Бетховена...»). Але почалася війна, і Федора Данського мобілізували. Досліди довелося перервати. Він усе ще надіявся, що вдасться залишитися в Саратові, і писав у рапорті військовому командуванню: «...Проходячи університетський курс, я віддавав значну частину часу роботі в лабораторії Загальної патології і бактеріології і був намічений директором її професором О. О. Богомольцем по закінченню курсу в асистенти... Окрім ознайомлення з науковою методикою взагалі, я займаюся спеціально питанням про ниркову секрецію, що засвідчує, між іншим, моя конкурсна робота, яку рада університету відзначила золотою медаллю...» Владу менш усього турбувала доля науки і науковців, для царизму наука завжди була тільки декорацією. Він, Богомольць, це давно усвідомив. Федір Данський з перших днів війни почав свої тривалі мандри по військових госпіталях, заново, після юнацького захоплення революцією, оволодіваючи наукою соціальної правди і вділяючи від тої науки старшому другові професорові Богомольцю в своїх пристрасних листах на Кропив'янську вулицю... Можливо, колись він справді розповість своїм учням-друзям про «червону лабораторію», але зараз, після Лютневої революції, ця розповідь звучала б нескромно, нині багато охочих нагадувати про свої заслуги перед народом і вдавати з себе жертв романівського режиму.

Він уже не примушував себе думати про ріку, а зосереджено думав про те, про що давно хотілося думати: про випадок, який розповів за останньої їхньої зустрічі шкільний санітарний лікар більшовик Сергій Іванович Міцкевич. Вони розмовляли про саратовського революціонера, виступ якого Олександр Олександрович чув у п'ятнадцятому році, більшовика Володимира Антонова. Тепер Антонов, повернувшись із заслання, був членом бюро губернського виконкому. Міцкевич переповів Олександровичу розмову Антонова з меншовиком Майзелем. Яюсь заходить Майзель до його крихітного кабінетика у губернському домі, де міститься виконком, і за-

питує: «Послухайте, товаришу Антонов, я маю вас за щирю людину, скажіть мені ради бога, звідки у вас, більшовиків, така фанатична, я б сказав, маніакальна впевненість у своїй правоті?» — «Не можу вам точно відповісти,— мовив на те Володимир Антонов,— переконані, та й годі. А коли переконані, чомусь не вміємо бути непевними. Ось і все. Люди пролетарської маси». — «Але я такий же пролетарій розумової праці, як і ви, чому ж у мене цього немає?» — «Це нічого не означає. Грає роль соціальне виховання і робота в пролетарському середовищі. Ленін теж інтелігент». — «Можливо, можливо...— закивав головою Майзель.— Я щось перестаю розуміти і себе, і інших...»

Пристанне, як і сто літ тому, пахло стернищем, в'яленою рибою, молоком та пилюгою.

Вода ліниво плескалася об днища припнутих рибальських човнів. З халабудки кабельщика на пагорбі виходив дід у списаній усіма відомствами солдатській гімнастерці, тричі бив у залізний гонг і гукав через Волгу:

— Там, на плоту, лот піднімай!

І додавав, якщо на плоту барилися, по-простому:

— Трам-та-ра-ра-рам!..

Біля Пристанного через ріку був перекинтий телефонний кабель.

«ЛОПСУ», розганяючи мільгу, зашехотів днищем по мілководдю і тицьнувся носом у пісок. Богомолець побачив дружину з сином, що простували до причалу білою, наче витканою з полотна, стежкою, і втішливо подумав, що там, у місті, йому не вистачало родини. Його тривоги від самотини й незатишності у порожній квартирі. Тільки тепер, коли син, Олег, вирвавши з матеріної долоні руку, замерхтів по золотому піску синьою матроскою назустріч батькові, він відчув, як знудьгувався за ним. У такі бурхливі часи людині потрібне родинне гніздо. «Я уже мислю афоризмами»,— посміхнувся з себе. Наче в аудиторії, коли, підсумовуючи лекцію, намагаєшся сформулювати висновок. Професорські звички. Професорські дивноти. Професорська кафедра. Професорська дача. Професорська квартира. Професорський чин. Професорські гонорари. Сергій Іванович Спасокукоцький минулої осені влаштував традиційну професорську вечірку і, сміючись, повідомив, що хворий багатий купець заплатив йому за візит сто карбованців та подарував двох величезних осетрів. Осетрів дружно з'їли. Крихти з панського столу. Французька кухня, японська кухня, китайська кухня, кухня польська; а не стане купців — не стане й сторублівок та осетрів. Йому бракує доб-

родушного гумору Сергія Івановича. Спасокукоцький у Смислові, крихтному батьківському маєтку. Але Смилова теж не стане. Тобто Смиислово буде, але там, де нині стоїть зручне професорське крісло, стоятимуть парти, і селянські діти слідом за вчителькою виспівуватимуть літери та склади. Вони з Сергієм Івановичем уже про це говорили. «На восьмому з'їзді хірургів у 1908 році я робив доповідь «Заворот кишок як хвороба голодної людини»,— напівсерйозно-напівжартома мовив Спасокукоцький.— Хіба це не нагадає політичну програму?»

Але Міцкевич мав рацію: ми — демократи, ми — за революцію, поки революція не наступить нам на улюблений мозоль. Коли у тебе квартира з десяти кімнат, а робітник з десятьма дітьми мешкає в підвалі, під твоєю вітальнею, де щовечора збираються інтелігентні люди за чашкою кави чи за фужером шампанського затишно порозмовляти про революцію і про необхідність соціальних нововведень... Батько розповідав про буржуазних панночок, які у вісімдесяті роки минулого сторіччя у вітальнях розмовляли про соціалізм, а на кухнях мимохідь давали ляпаси покоївкам: «Я за соціалізм, але з прислугою...»

Батько — його старший друг, його духовний наставник впродовж десятиріч. Рідні по крові — як це мало для людини його бурхливої епохи, епохи суспільного зламу, епохи революцій, коли діти бунтують проти батьків, батьки відчужуються від дітей в ім'я чогось більшого, ніж родинні зв'язки, в ім'я — переконань. Вони з батьком — рідні по духу. Політичний і моральний кодекс — ось ким був і є для нього батько. Він, професор Богомалець, затверджений «по цивільному відомству в чині статського радника», не гребував, коли того вимагали інтереси справи, допомогою сильних світу сього, свого часу він зумів вибити асигнування на обладнання своєї лабораторії в самому міністерстві, в Петербурзі. Коли ж батько на шістдесят п'ятому році життя вирішив вступити до Московського університету, син запропонував вдатися за допомогою до знайомого з Одеси професора Головіна і одержав пам'ятний урок від батька. «Ніхто не повинен про мене клопотатися,— писав йому обурений Олександр Михайлович.— Вступ на історико-філологічний факультет старого лікаря не може не викликати розмов. У Головіна занадто яскрава наліпка правого, і я б опинився в двозначному становищі, припрягаючись до цієї наліпки. Ні в якому разі не пиши про мене Головіну...»

Один з Богомалецьових двоюрідних, від якого, як признавалася Ольга, її нудило, бо він «носився зі своєю прокуратурою, як з писаною торбою, і захоплено розповідав, що виконує прокурорські обов'язки досить тривалий час», нещодавно виплес-

кував перед Олександром Олександровичем свою збаламучену душу: «Дід дружину мою геть зачарував, як зачаровував колись нас цей дорогий старий ідеаліст, дивна душа якого на все життя залишила слід у тих, хто здибувався з ним... Як часто і тепер я згадую наші бесіди... Його дивне розуміння людських переживань та страждань і наші довгі бесіди вночі... З яким би задоволенням я і нині став студентом історико-філософського факультету... Старий жахнувся б, поговоривши зі мною й побачивши, як я подурнішав та опустився...»

Богомолець обійняв сина, поцілував Ольгу в засмаглу теплу щоку і зітхнув з гіркувато-щасливим віддиком:

— Повернувся...

Вечорами, в порожній саратовській квартирі він спрагло вчитувався в каракулі, виведені Олеччиною рукою:

Еж под елкой удивлен:
Елка с иглами — и он.
Эфиопы варят суп.
Эскимос зашит в пять шуб.
Юра клеит дирижабль.
Папа, мы приехали в Пристанное...

Йому хотілося вірити, що вигріватись на гарячому піску, впливати на сповиту ранковими туманами Волгу з вудками, читати в кріслі-гойдалці на терасі або бродити з рушницею по лісистому острову Котлубань — істинніше і природніше, аніж бути розіп'ятим на тисячах запитань над розпашілим від сонця і людських пристрастей Саратовом. Ольга жадібно розпитувала про університетські новини, про події в місті, він неохоче відповідав, аж поки не збунтувався:

— Ще запитуватимеш — віддам заміж за Богомольця...

Так її лякали, жартома чи всерйоз, у родині, де Ольга жила після смерті батьків, у родині, де Олександр Олександрович з'являвся в ранзі поважного асистента кафедри загальної патології Новоросійського університету. Він ніколи не почувався самовпевненим молодиком, що звик до перемог над жіночими серцями, ніколи не був красенем згідно загальноприйнятих стандартів — легенева хвороба (пам'ять про мандрівку на Кару) і багатогодинні чатування в лабораторії рано зсутулили його. І коли він полюбив дівчину, трохи не вдвічі молодшу од себе, майже не сподівався на взаємність. Ольга відповіла на його любов гарячим і щирим почуттям, проте Богомолець ще довго не вірив у своє щастя, і Ольга, мабуть, мала підстави писати до нього на порозі їхнього спільного життя: «...Даремно ти знову заговорив про ревність, мені від цього і боляче, і образливо. Адже це те безкінечне недовір'я,

переносити яке так тяжко, бо доти, доки воно буде, я не зможу ніколи відчутти себе дійсно близькою і потрібною тобі людиною». Він мислив родину як спілку людей, близьких по духу, однодумців, Ольга ж йому відповідала в ті роки: «Кажеш, тобі необхідно, щоб праця і допитливість стали моєю стихією, але хіба це можливо? Я усе ще здаюся собі маленькою і нерозумною дівчинкою і такою ще неосвіченою, що просто соромно ніколи. Хіба дала мені що-небудь гімназія, окрім втрачених семи років... Читаю я твого Тимірязєва і почуваюсь так, ніби вийшла із синематографа на вулицю і побачила тих же людей, що і на екрані, лише в справжньому їхньому вигляді. Якийсь подив, змішаний із сумом за втраченими ілюзіями...»

Тепер Ольга Богомолець другий рік навчається на жіночих лікарських курсах, відкритих не без його старань при університеті.

— Знаєш, Сашко, коли ти цілуєш мене, здається, я знову маленька у великій-великій церкві. Тоді так сонячно. Я дуже скучала без тебе...

То був щасливий рік для нього, коли вони побралися. У травні 1909 він з тріумфом захистив у Петербурзькій військово-медичній академії докторську дисертацію. «Ви написали гарну роботу!» — привітав його один із шанованих опонентів — І. П. Павлов. А потім молодий доктор майже рік чекав на ласку попечителя Одеського учбового округу: у канцеляріях ретельно зважувалося минуле його батьків (син політкаторжанки і політично неблагонадійного) та його власне минуле (протести в гімназії, студентські безпорядки в Київському університеті 1900 року). Історія повторилася шістьма роками пізніше, коли рада Саратовського університету обрала професора Богомольця секретарем факультету, а попечитель відмовився затвердити його кандидатуру. «Особа, до тебе прихильна, — писала професору Богомольцю мати Федора Данського в дванадцятому році, — передала мені, що їй було сказано на запитання про тебе: «Так, Богомолець працює, діяльний молодий чоловік, жаль тільки, що він захоплюється «внутрішньою» політикою і агітував при виборах професорів...»

Він ніколи не служив чинам, а служив справі, яку любив. Він не революціонер, він лише вчений, та коли пробиваєш тунель для людства (а якщо ні — то навіщо наука?) і надібуєш камінь, відступати не доводиться. Іншого шляху він не бачить для себе і ніколи не бачив, і від цього нікуди не втечеш, навіть у Пристанне. Він сказав багато з того, що думав,

у своїй актовій промові ще в одинадцятому році. І хоч промову, тему якої тодішній ректор університету В. І. Розумовський дозволив йому вибрати на власний розсуд, він назвав «Про внутрішні причини смерті», йшлося в ній і про причини зовнішні, причини суспільні, соціальні.

Справді, в они ласкаво дозволили науці вселитися у вузький, загратований зусібч коридор і голосно називають це ареною для медицини. Але тільки-но медицина переступить межу, яка відділяє її від реального життя, уже гуркоче в біляпестольних сферах сановний грім і на голову сміливця падають блискавки. Проте науку не втримаєш у крихітному штучному загоні, як його не відгороджуй від життя, бо ще надто великий, надто різючий контраст між «аристократичною наукою і живою, повною горя і сліз дійсністю». І він розповів про свою велику мрію: творча сила наукового знання знищить хвороби і продовжить людське життя до ста п'ятдесяти — двохсот років, якщо...

Якщо ковалі Василі Єрофееви не виснажуватимуть себе непосильною працею. Якщо суспільство сприятиме людському довголіттю. Адже не випадково людський вік у Росії такий же короткий, як у Франції напередодні великої революції — двадцять вісім куцих років...

Учора вони переслідували його як червоного професора, сьогодні вони навчилися вимовляти слова «революція» та «народ» і хочуть переконати всіх, що цього досить для блага того народу, з якого вони століттями смоктали кров. У дні боротьби з туберкульозом, у дні «білої ромашки» вони чекали від нього розчулених слів та обіймів, але він у вічі їм знову сказав правду, яка не подобалася, яка колола очі:

«Про туберкульоз і його поширення, про завдання суспільної боротьби з ним і говорилося, і писалося так багато... І зараз, у святі дні пробудження суспільної совісті, невже словами станемо доводити, що чіпка хвороба загрожує не лише бідності, де так щедри її живна смерті? Чи будемо знову нагадувати, що суспільна допомога туберкульозним є не добродійність, а лише акт самозахисту від пошесті, що санаторне лікування туберкульозу — єдиний спосіб не лише лікування хворого, але й ізоляції джерела пошесті?».

Тяжке становище російського професора бактеріології, коли доводиться говорити про боротьбу з туберкульозною заразою... У нас в Росії туберкульоз — одна з найчастіших причин смерті... Кінцева причина? Її треба шукати в... умовах культурного і економічного побуту... Із року в рік в ім'я наукової істини доводиться повторювати це фатальне: «так було, так буде»;

похоронним акордом звучить воно в аудиторіях вищої школи, де тисячі молодих людей готуються служити стражденому людству...

Так було... Але сьогодні, в день білої квітки, коли визволена Росія так напружено шукає нових, справедливіших форм життя, чи залишимося ми глухі й німі до стогону багатьох мільйонів туберкульозних хворих, чи будемо ми очікувати, як вирішать Установчі збори і це «туберкульозне питання» разом з іншими наболілими питаннями соціальної справедливості?

Хотілося б не вірити, що «так буде»...

— Що з тобою, Олександрє?

— Не бійся, Олю, вдруге тебе не віддадуть за Богомольця,— усміхнувся Олександр Олександрович і повернувся до Татарінова.— Ну що, майбутній професоре, поविглядаємо качок на вечірній зорі?

Він раптом подумав про Андрія Багдасарова.

Про Андрія він уперше почув від ректора Заболотнова минулої осені перед першою лекцією на другому курсі. Кадетству-ючий ректор удавав із себе ліберального поборника порядку і добродійності:

— Я хочу лише попрохати вас, пане Богомольце, як людину певного напрямку думок, бути обережним з порохом і без крайньої потреби не сіяти іскор. Погодьтеся, адже ми з вами медики: запобігти хворобі легше, аніж потім її лікувати. Ця справедлива аксіома до того ж є однією з ваших засад як науковця. Час воєнний, професоре, і влада піде на все, аби пригасити крамолу в стінах університету. Наш другий курс дуже, дуже не самостійний. Лише Багдасаров чого вартий: наскрізь червоний. Патологічна спадкоємність: виріс у родині революціонерів, мати — з політичних, у в'язниці померла, а це не забувається...

Він раптом похопився, помітно знітивсь і додав уже офіційним ректорським тоном:

— Одне слово, Олександрє Олександровичу, я звертаю вашу увагу...

Холодні очі ректора гадючками повзли по спині Богомольця, коли він виходив з кабінету: «Що ми хочемо від студентів, коли лекції їм читають сини політичних каторжанок?..»

Схожість їхніх біографій вразила Олександра Олександровича, і на лекціях він з цікавістю придивлявся до Андрія. Він помітив і свідому цікавість студента до матеріалу, і бурхливу реакцію на події в широкому світі за стінами університету, і енергійний блиск очей на засмаглім з дитинства під півден-

ним сонцем обличчі, і жвавість рухів та мови. Це був виразний церебрально-астенічний тип людини, що «вчиться вічні культурні цінності цінувати вище від доброго травлення». Богомолець давно вже приглядався до такого типу людей і вірив, що в майбутньому суспільстві подібний характер людини переважатиме, звичайно, не за конституцією, а за характером. І ще професор помітив: Багдасаров не пропустив за учбовий рік жодної його лекції.

Зазнайомилися вони незадовго до Лютневих подій і, здавалося, випадково. Богомолець проходив повз аудиторії, де розмістився евакуйований із столиці філологічний факультет Петербурзького університету, коли двері зали раптово розчинилися і в коридор виштовхався галасливий клубок зі студентських постатей. Усередині гурту задержувато палало обличчя Багдасарова. Андрій теж побачив професора, вивільнився від гурту, обсмикнув студентську тужурку, чемно привітався і пішов поруч. Збуджено жестикулюючи, він пояснив з ледь помітним південним акцентом:

— Група студентів нашого курсу вирішила відвідувати лекції з літератури. Ну, дійшло до розмов із столичними гуманітарниками, а скоро і до політичних суперечок. Несподівано перед сьогоднішньою лекцією підводиться один з їхніх студентів і каже професорові: «У залі присутні такі збільшовичені персони, як Багдасаров, і ми, вірне государю студентство, вважаємо ганьбою, що вони серед нас. Ми вимагаємо, щоб вони залишили аудиторію...» Тут підхоплюється княжна Макаєва і, звісно, підтримує цього держиморду у студентському, з вензелями, мундирі. Професор не став «опиратися», і ми в знак протесту залишили залу. І це напередодні революції! Ви чули, що діється в Петербурзі!

— Чим же ви, власне, цікавитеся — літературою чи революцією? — відповів запитанням на запитання Богомолець.

— Чесно кажучи, пане професор, на даному етапі революцією. Але літературою теж. Одне одному не заважає.

— Сподіваюся, і медициною?

— Особливо на ваших лекціях, Олександрє Олександровичу.

— Чим зобов'язаний?

— Ви, Олександрє Олександровичу, умієте переконати студентів, що і в медицині необхідна революція. На відміну від інших професорів, у вас щасливе уміння не лише дати слухачам певну суму фактів і принципів, але й наелектризувати їхню думку на подальші шукання. На ваших лекціях переконалися, що в науці ще не все вирішене, а лише здається вирі-

шеним. Я б сказав, процитувавши одного, поза мою волею знайомого мені жандармського ротмістра, що ви порушуєте спокій там, де все здається традиційно звичним. Отже, Олександр Олександровичу, ваші лекції і революція не такі вже несумісні речі, як вам здається...

Багдасаров говорив схвильовано і щиро, і професорові було напрочуд приємно, хоч він і не любив, коли в очі лестили. Він усміхнувся на гарячкову юначу мову:

— Не сподівайтесь, пане Багдасаров, що після вашого монолога я ліберальничатиму, приймаючи навесні від вас екзамен з патології.

— Я не певен, що навесні мені буде до екзаменів,— серйозно відповів Андрій.

— Хіба революції не потрібні лікарі?

— Лікарі революції будуть потрібні, але найперше потрібна революція.

Проте Лютневі події прошуміли мітингами та маніфестаціями, і все потроху вляглося. Трьохсотлітня фортеця імперії здригнулася, захиталась, викинула білий прапор, але не впала. Університетська рада професорів призначала студентам стипендії імені Миколи II, більшість викладачів принципово не вживали слова «революція», а саратовські капіталісти й купці з модними червоними стрічками в петлицях марширували на Першотравневій демонстрації по Німецькій вулиці і думали, як дужче затягти паски на кістлявих тілах робітників. Багдасаров складав екзамен і склав на «відмінно», вразивши Богомольця блискучим аналітичним розумом.

— Я б радив вам, молодий чоловіче, зайнятися наукою,— сказав професор, віддаючи матрикул.

— Дякую, пане професор, але зараз немає коли

— Коли ж буде коли?

— Після революції, Олександр Олександровичу.

Богомолець пильно подивився на студента:

— Хіба революція ще не відбулася?

— Гадаю, революція ще попереду.

Олександр Олександрович промовчав, але з подивом відзначив, що Багдасаров майже повгорує слова його батька, земського лікаря Олександра Михайловича Богомольця.

Знову зустрілися вони на Критому ринку. Богомолець прийшов сюди слідом за людськими натовпами, коли тисячі шпичаків-запитань з новою силою вп'ялися в його мозок. Він шукав істини, а на Критому ринку, де містилися виборчі пункти соціалістичних і буржуазних партій, істин було вдово-

воль. Кожна партія устами своїх агітаторів сіяла у збуджені маси програмні вирішення світових болячок. Богомолець затримався біля приміщення № 10: під десятим номером в Установчі збори балотувалися в Саратові кандидати від Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків. Це була та партія, яка привертала до себе його щодалі пильнішу увагу. До цієї партії належав Міцкевич, слова цієї партії нагадували йому давні, але пам'ятні на все життя материні заповіді, почуті на горезвісній карійській каторзі. Під її гаслами проходили першотравневими міськими вулицями робітники. Над робітничими колонами на червоних полотнищах полум'яніли гострі, як криця, слова: «Геть імперіалістичну війну! Мир хатам — війна палацам! Хай живе Рада робітничих і солдатських депутатів!» За більшовицькою партією ішла та сила, яку Богомолець навчився шанувати давно і назавжди: народ. На більшовицьку партію злісно сичали ті, хто кидав йому в спину: «Син каторжанки!» І тепер він прислухався до слів більшовиків і до слів, що народжувалися в глибинах його розуму та серця. Він уявляв себе об'єктивним, безстороннім суддею, але потайки йому хотілося, щоб ті дві стрічні хвилі думок та емоцій все менше різнилися. І тут він побачив у натовпі Андрія Багдасарова.

— Ви — більшовик?

— Ще не більшовик, Олександр Олександровичу.

— Треба пам'ятати, що справа класу капіталістів і справа класу робітників завжди відмінні,— промовляв до натовпу високий, з правильними чіткими рисами обличчя, в пенсне чоловік. Олександр Олександрович упізнав Володимира Антонова.— Ми зруйнували старий політичний лад, та колишній економічний лад залишився в повній силі... Влада капіталу залишається. Боротьба робітничого класу з капіталістами за свої інтереси і за благо людства неминуча. Це треба пам'ятати, товариші. Ми повинні створити, і ми створимо умови, за яких найширше розвернемо наші сили для безпосередньої боротьби за нашу остаточну мету — за соціалізм...

— Ще не більшовик,— повторив Андрій Багдасаров і уважно та приязно подивився на професора.

Ріка була по-вечірньому лагідна і супокійна. Богомолець перехилився через край човна і побачив у майже незрушному водяному дзеркалі своє худорляве, з коротким йоржиком волосся над чолом, обличчя; у волоссі мріли білі хмарки ранньої сивизни.

— Пігментофаги сріблять скроні,— сказав він і розбив веслом водяне люстро.

— Наш вік — це вік наших артерій, пийте простоквашу, відповів би на це Ілля Ілліч Мечников.

Богомольць підвів очі на Євгена Татарінова:

— Я б сказав інакше: наш вік — це вік сполучної тканини. І ще б додав: не лише пийте знамениту мечниковську простоквашу, а й працюйте м'язами. Це продовжить ваше життя.

— Єсть продовжувати життя! — Татарінов наліг на весла, і човен закрутився коло берега, на густій червонозолотиці забарвленій заходом води. Татарінов збавив темп і засміявся: — Суттєвий афоризм: хочеш пливти вперед — не обганяй учителя.

— Боюся, що наука, ґрунтуючись на вашому, Євгене Олександровичу, афоризмі, досі б не піднялася вище від кам'яної сокири. — Тепер вони гребли в ритм, і човен, лишаючи на воді тривкий розкісний слід, плів рівно. — Наука розвивається лише завдяки тому, що учні йдуть далі, аніж їхні вчителі. Я люблю в своїх молодих співробітниках майбутнє нашої науки, і, можливо, це становить для мене головний інтерес у житті. Я мрію, щоб мої учні були спроможні справедливо критикувати власні ідеї учителя — тільки так створюється наукова школа. Адже всі нові наукові ідеї розвиваються діалектично. Багато тверджень при критичному розгляді виявляються не досить обґрунтованими. Ідучи цим шляхом, наукова ідея, якщо вона справді правильна і плідна, очищається і міцніє. Я учень друзів і співробітників Мечникова, отже, до певної міри можу вважатися його послідовником. Але я виступав і, можливо, ще виступатиму проти деяких його тверджень. Думаю, що з'ясування й усунення неправильних положень лише очищає яскраве зерно істини у працях великого вченого. Так що, Євгене Олександровичу, гребіть на повну силу...

Він теж наліг на весло, змагаючись з учнем, колегою і товаришем. По крутосхилу, віддзеркалюючись у Волзі, котився рожевий диск призахідного сонця, його кортіло бцнути і, граючись, котити до Саратова. Але було вже пізно — земля ковтнула половину розпашілої кулі, далі — ще, і залишився на березі його крихітний, сизо-червоний краєць, що швидко танув. Небо глибшало, а вода вочевидь мінилася, від ясно-вишневого до синього і світло-сірого, і вже не ріка, а райдуга облягла землю, і вони плвли по тій багатоколірній заметілі, і давно вже не було так гарно професорові Богомольцю, як цього вечора на Волзі. Природа завжди відживлювала його

і лікувала, пробуджуючи в душі те глибинне й істинне, що його так часто замулює метушня буднів. Богомольцеві хотілося зараз не підсумовувати життя — він вірив, що проживе довго і багато зробить, — а сказати молодому колезі, своєму недавньому студентові, дорога якого лише починалася, те найголовніше, що жило його довгі роки і могло жити його учнів.

З дитинства йому полюбився осокір на краю дідової садиби у Климовому. Сріблястий велетень, він, здавалося, розмовляв з самісіньким небом, і місяць літніми вечорами перепочивав у його розлогому гіллі. А галявина доокруж осокора сріблилася від насіяних ним молоденьких тонконогих осокоренят. Позаминулого літа проїздом із Севастополя він знову побував у Климовому. Спливло чверть століття — старого осокора вже не було, але не було й галявини — натомість вишумовував молодий гайок і в зелені струнких високих дерев діловито клопоталися довкола гнізд галки. Він завжди мріяв мати, як той осокір, довкола себе наукову парость. Розробити нові шляхи й нові ідеї в біології одній людині, хоча б і талановитій, несила: потрібні співробітники. Якщо вони переймаються ентузіазмом свого керівника, стають його учнями і протягом багатьох років працюють над різними питаннями проблеми, висунутої керівником, то в процесі роботи формується єдине гармонійне вчення, наукова школа. Євген Татаринів — один з найталановитіших його студентів. Навчаючись в університеті, він був водночас правою рукою Богомольця в лабораторії. По закінченню навчання військове відомство послало його в місто Петровськ, Саратовської губернії, повітовим санітарним лікарем. Тепер Євген Олександрович повертався в лабораторію професора уже на штатну посаду. Давно Татаринів наvertsа професора у свою мисливську віру — він був не лише пристрасним дослідником, а й пристрасним полювальником. Відкривався сезон полювання на пернату дичину, і вони постановили, скориставшись з відпустки професора, попливти разом в Пристанне. За два дні Євгенові Олександровичу вже належало стати до роботи в лабораторії, і вони, хоч і стомлені, зважилися того ж таки вечора навідатися в заволзькі луки. Човен навскіс перетинав річку, кольори пригасали, віддаляючи береги, давно вже час було нишкнути десь в очеретах, простромлюючи цівками рушниць небо, але вони не поспішали. Богомольцеві було що сказати, а Татаринів умів і хотів слухати вчителя.

— Щоб одержати врожай, Євгене Олександровичу, потрібне не лише повноцінне зерно для посіву, а й добре підготовлений

грунт, — у голос думав своєю думку професор. — Так і для сприймання нових фактів повинен існувати підготовлений ґрунт у науці. Відкриття і спостереження, що випереджають свою епоху, часто забуваються, і їх потім роблять заново інші, щасливіші дослідники. Наша країна усе ще є інтелектуальною колонією Європи, і так буде доти, доки російська наука хирітиме на задвірках байдужного суспільства, доки вона почуватиметься небажаним приймаком у держави. І коли передові сили суспільства обіцяють соціальний, а отже, й культурний поступ, інтелігенція мусить думати, на чієму вона боці, — на боці весняної води чи на боці греблі, яка її стримує...

— За час роботи в Петровську я привчив себе до думки, Олександрє Олександровичу, що той, хто не шукає видимого ефекту своєї діяльності, а задовольняється повільним покращенням здоров'я населення, буде врешті-решт задоволений плодами санітарно-профілактичної роботи.

— Наївно, мій молодий колего, повірте своєму досвідченішому учителеві! Щороку десятки тисяч людей гинуть на півдні Росії від інфекційних захворювань! А вже скільки літ я б'юся об стіну байдужості і нерозуміння, борючись за створення в Саратові санітарно-бактеріологічного інституту з науковим і практичним відділеннями, який би готував досвідчених спеціалістів-бактеріологів. І знаєте, що мені востаннє відповіли з міністерства? Незручно, бо не передбачене статутом університету! Слово яке придумали — незручно! А коли вимирають цілі села, повіти — це, бачите, зручно!

Він, завжди спокійний і витриманий, розхвилювався. І це замість того, щоб забутися серед природи, перепочити, передихнути від думок.

— Принаймні половина мого життя вже спливла, і все, що я встиг зробити, я зробив наперекір отим, кому «незручно» відкривати в Саратові санітарно-бактеріологічний інститут, — Богомолець уважно поглянув на свого учня. — Вам, Євгене Олександровичу, лише двадцять п'ять, думаю, вам поталанить більше...

Небо засівалося зорями; схожі на відблиски мачтових вогнів, вони вигойдувалися на перевесах хвиль. Там, куди гулькнуло сонце, обрій ще ледь сочився крізь попелища хмар далекими зірницями, скоро й вони згасли. Натомість на правому гористому березі Волги зажеврило; скоро зайнялося на півнеба, і здалеку, з-за Кучугур, долинув сполошний подзвін, щоб за хвилю розчинитися в переможному гулі людських голосів.

— Поміщицьку садибу громлять, — тихо мовив Татаринів. — Тепер щопочі десь горить.

Богомолець дивився на заграву і вже не почувався таким самотнім у своїх болісних шуканнях істини: він теж щось палив у собі, і щось нове проростало на попелищі.

Коли вони повернулися, Олег уже спав, Ольги Теоріївни в кімнатках, які Богомольці знімали на дачі лікаря Романова, не було. Олександр Олександрович влаштував Татарінова і пішов до будиночка лікаря Бруханського. На терасі Бруханських зеленіла велика гасова лампа під абажуром, довкола якої, окрім господарів, сиділа Оля і — несподівано — професор Терєбинський з дружиною. Терєбинські гостювали у присяжного повіреного Никонова, чия дача була поблизу, і, мабуть, прийшли на вогник.

Професор Терєбинський був переконаний монархіст і не приховував цього. Правда, його переконання ґрунтувалися не так на політичних ідеалах, як на любові до затишку та добробуту, що їх забезпечувала йому, дворянину, усталена державність. Уперше Богомолець зіткнувся з ним у п'ятнадцятому році. Світова наука відзначала сімдесятиріччя Іллі Ілліча Мечникова. Олександр Олександрович звернувся до ради Саратовського університету з пропозицією обрати великого вченого, гордість Росії, за його плідну роботу на користь людства у почесні члени. Після довгих дебатів і хвилювань — як подивляться на це обрання в офіційних колах? — рада університету більшістю голосів прийняла пропозицію Богомольця. Професор Терєбинський голосував проти. Ба навіть після голосування попросив відзначити в протоколі засідання його окрему думку: оскільки Мечников відомий своєю вартою осуду громадською діяльністю, він, Терєбинський, не вважає рішення ради правильним. Після того випадку Олександр Олександрович довго обминав Терєбинського, але час і вимушені зустрічі на факультеті приглушили неприязнь: обидва навчилися вдавати, що нічого не сталося. Володимир Іванович був людина весела й дотепна, що високо цінувалося на факультетських вечірках професорів. Вчені університету жили в досить тісному, замкненому колі. Навіть у воєнні роки щотижня збиралися в когось з професорів послухати музику та пограти в преферанс, жінки вишивали або робили паперові ромашки — їх потім продавали на користь туберкульозних хворих. На цих вечірках Терєбинський пожинав щедрі плоди свого веселого красномовства.

Широка тераса Бруханських виходила в сад. Гості й господарі смакували парним молоком. Довкола зеленого абажура

гасової лампи кружеляли нічні метелики. Професор Терebinський, відкинувшись на спинку крісла-гойдалки і притримуючи двома пальцями на бильці склянку з молоком, переповідав відому історію з телеграмами.

— Поїхала моя кохана дружинонька за Волгу до рідні. Минув тиждень — заскучав я. Відбиваю телеграму: «Володя захворів». Жду день, другий — нема Марії Федорівни. Черв'ячок мене гризе: ось як, думаю собі, поспішаєш ти до хворого чоловіка. Знову телеграфую: «Володя при смерті». Ще день минає — дружини нема. Тут мені геть душу роз'ятрило: і попроситися не поспішає! Самолюбство, знаєте. Відбиваю третю телеграму: «Володя помер». Повернувся з телеграфу, випив для хоробрості коньячку, сиджу, чекаю. Аж і моя кохана дружина з'являється — виїхала вона після першої телеграми, але на поїзд не могла потрапити, свобода ж, знаєте. Сидимо ми, розмовляємо, я вже про дві останні телеграми ані слова, на нездоров'я скаржуся. Коли дзвінок у двері, покоївка відчиняє — жінчина рідня приїхала мене ховати. Ну, тут уже, правду кажучи, турецький кавник погуляв по мені...

Володимир Іванович любляв розповідати історії, в яких він сам був за головного героя. Він милувався собою, наче дитина барвистою мильною кулькою, і хотів, щоб інші разом з ним милувалися та захоплювалися. Олександр Олександрович ступив на терасу, сів біля перил, куди майже не сягало світло від лампи.

— Де ж качки? — усміхнулася Ольга.

— На Котлубані, — зітхнув Богомолець.

— Ви перепливали Волгу? Ви бачили ту жахливу пожежу? — Марія Федорівна Терebinська дивилася повз Богомольця широко розплющеними нажаханими очима, ніби по нічному саду блукали привиди. — Що буде з нашими дітьми?

— Вибух вандалізму. Нашестя гуннів. А втім, подібних аналогій у людській історії не так і густо, хоч я ніколи не був особливо високої думки про людську товкотнечу довкола земного пирога, — Терebinський допив молоко і продовжував: — Шкода, що ніхто не записує розповідей свідків цих варфоломіївських ночей. Повчально для нащадків. Мені розповідали очевидці. Випивши для хоробрості, селяни вриваються в культурну садibu і нищать усе, що трапиться під руки. Розбивають на друзки венеціанські дзеркала, ламають розкішні меблі віталень, рвуть на шматки полотна родинних галерей, топчуть ногами в постолах французький криштал і севську порцеляну. Підпаливши маєток з чотирьох кінців,

ці новітні дикуни танцюють довкола вогнища. А ми кажемо — двадцятий вік, вік науки і прогресу!..

— Дозволю собі додати до вашої блискуче і темпераментно намальованої картини маленький штришок,— скромно подав голос Олександр Олександрович.— У Балашовському повіті селяни дістали з родинної галереї портрет батька поміщика, що відзначився особливою жорстокістю за кріпосного права, поклали портрет на лаву і по черзі сікли його, примовляючи: «Ти нас сік за життя, а ми тебе після смерті...»

— Що ви хочете цим сказати?

— Лише одне: гунни в постолах, як ви, Володимире Івановичу, зволили висловитися, пам'ятливіші, ніж би декому з нас хотілося.

— Невже у середовищі російської інтелігенції знайдуться сліпці, які, покиваючи на прикрі помилки минулого, потурають темним інстинктам натовпу?

— До речі, ми знаємо інтелігентів, які донедавна підігрівали інстинкти інших, чорносотенних юрм.

— Володя ніколи не мав нічого спільного з «Союзом російського народу»,— заспішила Марія Федорівна.— Він...

— Даруй, Маріє, але перед людьми, які кидаються в наш час подібними звинуваченнями, виправдовуватися принизливо...— Терebinський підвівся, поставив склянку на стіл, пальці його рук тремтіли.

— Я нікого не звинувачую, Володимире Івановичу, і тим більше не виправдовую пожеж. Я хочу їх зрозуміти.

— Поки ми напружуватимемо розум, щоб аналізувати і синтезувати, вони підпалять Росію.

— Що ж ви пропонуєте?

— Перестати гратися в демократію і послиати козачі загони.

— Боюся, що ви повторюєтеся. Пан Керенський вас випередив. Єдина вада цієї «геніальної» ідеї — не вистачить загонів для всіх сіл вільної демократичної Російської імперії...

— Можливо, ви, Олександр Олександровичу, запропонуєте щось геніальніше?

— Я не політик, Володимире Івановичу, але, як на мене, єдині ліки — віддати землю тим, кому вона й повинна належати.

— Дозвольте нагадати, пане Богомолець, що ви, здається, теж дворянин.

— Так, я записаний до дворянського стану.

— Ви маєте землю?

— Ні, землі я не маю.

— Якби ви мали землю, ви б говорили інакше!

— Даруйте, Володимире Івановичу. Я не маю землі, бо те, що я пропоную, моя мати зробила ще двадцять п'ять років тому, і я їй глибоко вдячний...

Богомолець спустився з тераси в сад: у його душі не було спокою. Крізь темне верхів'тя дерев блимали зорі, у траві монотонно сурмили коники. Він вийшов на підсвічений білим піском берег Волги. Серединою ріки повзли розцятковані вогнями плоти, кабельщик на Кучугурах бив у гонг і традиційно гукав крізь ніч:

— Там, на плоту, лот піднімай!

Біля причалу на зігрітім за день і ще не остиглим піску темніло густе в'язиво людських тіл: селяни довколишніх степових сіл чекали на «Калошу», старий димучий катерок, що тут зупинявся. Берег справді скидався згори на сторінку велетенської книги, помережану загадковими ієрогліфами тіл. Хто прочитає її і хто зрозуміє? Книга глухо шелестіла притишеними голосами, і Богомолець не без подиву розчув відгомін знайомих слів: земля, Установчі збори, ради, пожежі, козаки, поміщики і — більшовики, Ленін, революція... У ці дні сперечалася і думала, думала і сперечалася вся Росія. Богомолець раптом спало на думку, що їхня з Теребинським сутичка, їхня запальна розмова на терасі за склянкою парного молока така камерна і незначуща порівняно з розмовами на цьому білому, розписаному тілами селян березі! І він зовсім не вирішальний, словесний герць у кріслах-гойдалках двох професорів; долю країни вирішуватиме вирування оцих ось людських мас, що зветься народом. Він згадав матроські загони на вулицях Севастополя, де він досліджував позаминулого літа імунітет у мідій, згадав своє повернення до Саратова по остаточно розореній війною Україні. Враження раннього дитинства відбилися в пам'яті барвистим ярмарком, тим глибше й болючіше ранила реальність. Зубожілі, напівпорожні села, де zostалися самі діти й жінки, заповнені голодними біженцями й тифозними пораненими станції, темні лица робітників у містах, а над усім — тінь Імператорського орла, в ім'я якого гинуть мільйони. Майже два мільйони вбитих, стільки ж поранених. Ще на початку війни він писав батькові про своє глибоке переконання, що ця війна завершиться загальноєвропейським вибухом. Можливо, він не дуже й помилявся.

Він опустився на днище перевернутого човна і прислухався до голосів.

— Мій братеник пише з фронту: як принесуть вам списки

для голосування в Установчі збори; голосуйте за більшовицьку партію.

— Більшовики — воєни від антихриста, у них роги.

— Немає рiг, їй-бо, немає. До нас приїздив із Саратова від більшовиків, на наше прохання шапку знімав, і всі дивилися — немає рiг, а говорив він правильно: про землю, що забирають їй треба.

— Спробуй забери. Наші он вкостити хотіли на поміщицькому лузі, так він із Саратова солдатів викликав, припливли вони на пароплаві і по бабах з гвинтівок пуляли...

— А ми свого поміщика нагнали, так він теж солдатів прислав. Тільки ж ті солдати як дізналися про наші провини, повернули і назад поїхали, зрозуміли, значиться, наше право.

— Тепер, братове, і солдат не той.

— А солдат він хто — робітник або селянин, буржуй у солдати не поспішає.

— Той чи не той, а командир накаже — стрілятимуть.

— Хто ж накаже — тепера революція.

— Революція, та якась вона як не наша. Чув я, братове, що Керенський не хоче мужикам землю поміщицьку віддавати, а більшовики з Леніним йому на хвіст наступають: мовляв, землю — селянам, а фабрики — робітникам.

— А як же се воно...

) Тут голоси примовкли, через якусь хвилю зашерхотів пісок, і до Богомольця наблизилася неоковирно широка, в накинутій на плечі шинелі постать:

— Дозвольте звернутися, чи не пригостить пан тютюнцем?

Олександр Олександрович поспіхом дістав коробку цигарок. Солдат постукав пальцем по денцю коробки, дістав цигарку, тернув сірником. По той бік зеленкувато-жовтого вогню професор побачив темні очі, що уважно розглядали його.

— Дякую, пане.

Знову зашерхотів пісок, і Богомолець почув з темряви, в якій розчинилась постать солдата:

— Не з колишніх?..

— Ні, панок з учених, видать.

— Тут неподалік лікарські дачі.

— Мабуть.

Проте голоси стихлилися. Олександр Олександрович підвівся — йому не довіряли! А чому вони мають йому довіряти? Чим він вирізнявся з-поміж тої «чистої публіки», для якої кожен, хто не носить пенсне і накрохмаленого комірця, — чернь? Його переконання? Але хто знає про його переконання, окрім десятка професорів?

— Що з тобою, Олександр? — запитала його Ольга, що чекала на чоловіка на ганку дачі лікаря Романова.

Він засміявся:

— Думаю...

А третього дня хтось «позичив» їхнього човна. Ранком, приїшовши з вудками на берег, вони побачили там, де стояв «ЛОПСУ», розтрощений замок і бляшанку з-під фарби, якою вичерпували воду.

— Називатимемо у спогадах наш човен не «ЛОПСУ», а «Лопну», — усміхнувся до Татарінова Олександр Олександрович. — Адже й справді лопнула наша надія на безтурботні вакації...

Ішлося, звичайно, не про човен, а про щось більше, значущіше. Відчував це і Олександр Олександрович, і його учень. Занадто відповідальний час переживав народ, суспільство, щоб хоч декілька днів почуватися вільним од світу, людей, од самого себе. Того ж дня, дочекавшись «Калосі», Євген Татарінов поїхав до Саратова — йому належало приступити до роботи в лабораторії. Богомолець прожив у Пристанному з тиждень і рішуче намірився їхати в місто, хоч дружина і умовляла його відпочити: хворі легені дадуться взимку. Втім, і Ольга з Олегом скоро мали повертатися додому — вона навчалася на другому курсі жіночих лікарських курсів.

Прислужився до скорого від'їзду професора і наївно-ширий лист незмінного служителя його лабораторії Андрія Бочкарьова, розбудивши спрагу до роботи: «Вельмишановному Олександрові Олександровичу поспішаю повідомити вам найнижче шанування також Пані і Олезці... Повідомляю вас... того дня як ви поїхали у нас зник кіт надвечір мені було відомо, що він з'явився і з'їв у господарів курча. Коли прийшов, то мені повідомили, що його задушив Микадо в підвалі. Я подивився він уже був мертвий. Бришка поки що жива гулять випускаємо кожен день двічі. Працюємо з Павлом Семеновичем ставимо досліди на тваринах, мені було надано відпустку але не вдалося бо довелося працювати з лікарем Бруханським вони перейшли з Міської знову до нас там дуже погано варити поживні середовища і я все роблю у нашій лабораторії автоклав нагріваю примусом сушильну шафу спиртом і то краще ніж у Міській... Ось моє становище таке в п'ять років я не маю вільних 10 днів. Тепер хоч і вважаюся у відпустці але не ходити не можна бо працює лікар Бруханський і зобов'язаний ходити вони без мене не хочуть працювати а я їм на кожен

день готую що потрібно а Павлові Семеновичу дістаю тварин і скоро знову почнемо ставити дослід за дослідом. У квартирі все благополучно в лабораторії теж. Скоро буде домик для тварин опоряджений і я усіх тварин переведу в нього. Бажаю вам усім доброго здоров'я

ваш слугитель Андрій Бочкарьов».

Коли професор залишав село, над протилежним берегом Волги висіла гаряча хмара мли — піднятого степовими вітрами, розпеченого сонцем піску. Сірі язики куряви перевисали через Волгу і вже лизали зарості Васяткіного острова — у Пристанному, Курдюмі, Чардимі служили молебні і безперестану, наче на пожежу, били в дзвони: мля гірше од саранч палила, нищила все живе.

Той сполошний, тривожний передзвін ще довго супроводив Богомольця, втинаючись у мозок гострими колючками. І вже Саратов розтулявся перед ним, як розтуляється людська долоня — з мозолями будинків, складним переплетінням вулиць, по яких не насмілились пророкувати і найнахабніша ворожка. Це було місто гладких купчиків, що не подарують голодній людині копійки і сіятимуть сотенні в хмільному чаду ресторанів, місто пузатих особняків та золотоголових соборів уздовж заасфальтованих, електрифікованих магістралей, місто пролетарських околиць — Гір, де намистинки хижинок нанизувалися на криві, заболочені, непролазні вулички, місто жебраків і босяцьких нетрів на волзьких берегах. Він полюбив цей край, який ще пам'ятав пугачовську вольницю, хоч і тишив себе надією з часом переїхати на Україну, ближче до рідних місць. Він полюбив цей край, якому вже віддав стільки сил своїх і знань. Два роки тому Богомольцю запропонували очолити кафедру в Харкові — він не захотів залишити Саратов.

Олександр Олександрович не був у місті близько двох тижнів, і все ж йому здавалося, що воно у чомусь змінилося. На вулицях порідшало на золоті якорі, картузи з кокардами, на офіцерські і сині кадетські погони, на шовкові дамські парасолі і пелехаті голови семінаристів. Зате стало рясніше робітничих піджаків, темних сорочок-косовороток, солдатських гімнастеров і шинелей. Ритм вуличного життя помітно пришвидшився. Йому подобалося це нове, а може, новими очима побачене місто, і Богомолець, уздрівши в передпокої квартири батькову валізу, вирішив піти йому назустріч: Олександр Михайлович, напевне, прогулювався. Батько у свої шістдесят п'ять років навчався на філологічному факультеті Московського університету, куди вступив ще до війни. У Саратові він мав свій улюблений маршрут для прогулянок: Гоголівський бульвар,

Липки, набережна,— і суворо його дотримувався. Високий, худорлявий, у крислатому капелюсі, він ішов з руками за спиною уперто й притужно, ніби весь час долав опір вітру, і ця хода правдиво засвідчувала характер земського лікаря-бунтаря. Олександр Олександрович любив свого батька і скучив за ним, відколи той був у від'їзді. У вирі суспільних подій йому так не вистачало батькової певності і політичного оптимізму, що з'являється, мабуть, після десятиліть активного життя. І хоч, повернувшись із шестирічного заслання, Олександр Михайлович відійшов від революційної діяльності, присвятив себе вихованню сина і земській медицині, він ніколи не переставав цікавитися суспільними процесами і темпераментно реагувати на них. Три дні він не вірив, боявся вірити телеграмам з Петербурга, які сповіщали про Лютневу революцію, а коли вісті потвердилися, не було, мабуть, людини, щасливішої од нього і святковішої. Олександр Михайлович не проминув жодного мітингу та, молодцюватю випнувши груди, ходив по бульварах з пишним червоним бантом на лацкані. Правда, невдовзі ентузіазм старого земського лікаря підупав, і він дедалі частіше почав говорити, що Росії потрібна не лише демократична, а насамперед соціальна революція, і при тих словах дивився на великий портрет Софії Миколаївни, вивезений з каторги...

Батька Олександр Олександрович побачив на березі Волги, за складами, де завжди було пустельно, хіба що куняли над вудками самітники-рибалки. Він сидів на камені, дивився на широке плесо ріки і стиха наспівував свою улюблену:

Іхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай...» -

Пісня нагадувала йому давнє прощання з дружиною в Климовому, коли він і справді їхав за Дунай, дбаючи про ліпшу народну долю; а може, він думав про друге прощання з Софією Миколаївною, уже в Казані, свідком якого була Волга, прощання на десятиріччя. Він годинами просиджував на цьому березі, гортаючи книгу минулого, героїчну і смутну.

Додому вони поверталися разом, і Олександр Михайлович запевнято розповідав про побачене й почуте в Москві та в дорозі. Виходило на його: у країні назрівало щось кардинально нове, буржуазія перелякана, гарячково шукає рятунку, кидаючись до генералів-монархістів, а народ не хоче очікувати на манну небесну від Установчих зборів, творить справедливість так, як здавна розуміє її, пролетаріат на заклик більшовиків озброюється. Олександр Олександрович розповів про враження від Пристанного. На Німецькій вулиці їх зупинив натовп.

Витягнувши шиї, через голови офіцерів і чиновників, що мовчазно стояли на хідниках, полохко зиркали на середину вулиці панянки. Деревя вздовж вулиці були обліплені хлопчачками, на балконах особняків, затуляючись від сонця різноколірними парасолями, стовпіла саратовська буржуазія. Крізь глухий гул юрми, переважаючи її чітким, уривистим ритмом, наростала грізна хода військового загону.

Богомольці заледве пробралися крізь натовп і аж тоді побачили колону червоногвардійців, що марширували Німецькою, головною в Саратові, вулицею. Робітники були в синіх блузах і кепках, з гвинтівками за плечима, і хоч довкола них не видно було ані унтерів, ані офіцерів, ступали злагоджено, упевнено й промовисто. Це була нова, робітничая армія, і відчувалося, сьогоднішній марш — провісник майбутніх бурхливих подій.

— А я що казав? Я що казав? — збуджено і радісно повторював майже всю дорогу, до Кропивної вулиці, на якій мешкали Богомольці, Олександр Михайлович.

Олександр Олександрович таки по-справжньому знудьгувався по роботі. Переступив поріг лабораторії з бентежним, радісним почуванням: повернувся додому. Йому були приємні і міцний, специфічний букет препаратних запахів, у якому звично домінували йод та формалін, і дух піддослідних тварин — мишей, пацюків, морських свинок, котів, псів, яких він узяв на свій лабораторний ковчег під ці розрухо-проголодні роки і які, щоб прислужитися науці, мусять, на жаль, щодня їсти, з'їдаючи і значну частку його, не такої вже й високої професорської платні. Йому був приємний і шум центрофуг та вакуумних насосів, і дзенькіт пробірок, і мовчазна, внутрішня напруженість термостатів. Він особливо любив у ці робочі години обличчя своїх студентів та співробітників над пробірками та препаратами, за операційним столом — заклопотано збуджені, осяяні плином нетерпеливої, бунтівної людської думки, що наполегливо розгадає ритми природи. Саме ритми, тим більше, коли йдеться про біологію. Треба буде обов'язково наголосити на цьому у сьогоднішній вступній лекції. Значення ритміки в біології недооцінюється. Ритмічно здійснює всесвіт свій біг на шляху до нескінченності; законів ритмічного руху дотримуються космічні процеси. Смерть, зруйнувавши життя, поспішає створити нові форми. Коли ж нові форми творить саме життя, це і є революція. Нові ритми — це і є революція. Але жити в час, коли народжуються нові форми, нові ритми, випадає далеко не кожному поколінню, і він має почуватися пестуном долі...

— Ніколи не здогадаєтеся, про що я зараз думаю, Євгене Олександровичу,— Богомолець повернувся до Татарінова, що, в білосніжному халаті, високий, стрункий, з високим чистим чолом і променистими блакитними очима, прекрасно вписувався в урочисту зосередженість лабораторії.

— Напевне, Олександрє Олександровичу, ви думаєте про щеня, якому видалили гіпофіз,— усміхнувся Татарінов.— Я переселив його до іншої кімнати. Воно живе, хоч і відстає в рості та неприродно гладшає. Думаю, що ми вже маємо деякі підстави не погоджуватися з висновками шановних ендокринологів...

— Цього разу не вгадали, хоч про щеня, якому видалили гіпофіз, я ніяк не міг забути і в Пристанному... А думав я, мій дорогий прозекторе, що ми маємо деякі підстави почуватися попри все щасливими. Бо в безконечності природних ритмів нашим поколінням випав гребінь суспільної хвилі. Але в мене передчуття — буря обіцяється могутня, і нам на гребені не буде легко.

— Я розумію це,— тихо і стримано мовив Татарінов.

— Я завжди мріяв мати спільні погляди з учнями не лише з проблем ендокринології чи імунітету...

Богомолець зайшов до кабінету. На столі на нього чекали гранки книги. З друкарні прислали перший том наукових праць його кафедри. Він ніколи не позував ані перед іншими, ані перед самим собою і зараз був щирий: радів тій колективній книзі більше, аніж би власній. Він не ставить за мету будь-що створювати школу Богомольця в патології. Але він має чимало ідей, він вагітний ними, він хоче розродитися — яке то солодке почуття: народження нового життя! Він любить щедро роздавати ідеї, але потрібні співробітники, аби з тих зернят вирости дерева, що колись теж дадуть плоди. Ритми життя. Йому таланить, можливо, в єдиному: він має учнів, яких є за що шанувати.

Олександр Олександрович залишився в лабораторії до пізнього вечора — перечитував праці своїх молодших колег. Почувався щасливим і тихомирним. У вікнах було вже темно, коли до кімнати постукали. Поріг нерішуче переступив молодий військовий у потертій, без погон, формі, з шинелею на руці. Щось знайоме привиджувалося Богомольцю в обрисах вилицюватого, з гострими чіпкими очима, обличчя, але спогад був давній і невловимий.

— Пробачте, Олександрє Олександровичу, я зайшов на вогник, єдиний зараз в університеті. Думав, хтось із ваших асистентів засидівся. Добрий вечір. Я студент, Олександр Бакулев.

Аж тепер професор упізнав Бакулева, найулюбленішого учня хірурга Сергія Івановича Спасокукоцького. Окрім студентських аудиторій, вони не раз зустрічалися в клініці Спасокукоцького та в нього вдома. Бакулев обіцяв вирости в блискочого хірурга, і Сергій Іванович глибоко переживав, коли того на початку війни взяли до війська.

— Боже мій, Бакулев! — підвівся Богомолець. — Сергій Іванович буде дуже радий. Він має ось-ось повернутися зі Смилова. Ви назавсім?

— Принаймні сподіваюся закінчити університет. А чи назавсім... — Бакулев осміхнувся, і в тім посміхові було щось глибоко своє, потаємне.

— Шойно з фронту?

— Майже. Бо зараз, щоб потрапити і втриматися у вагоні, треба зважитися на справжній бій місцевого значення. Армія розбігається. Їхав у тамбурах, під лавками, на дахах вагонів. А взагалі — з прифронтового шпиталю.

Богомолець зачинив шухляди столу, гранки узяв із собою — дочитає вночі. Він любив тихі нічні години роботи. Не втримався, похвалився Бакулеву:

— Ось, будь ласка, перший том нашої кафедри. Читаю — душа співає. Хоч гармати і гримлять, але наука поволеньки рухається.

Бакулев поважив на долоні гранки і звів на професора ніяковіючі очі:

— Я ще не звик, не мав часу звикнути — таке воно далеко від мене: статті, публікації, реферати, наукові дискусії... Три роки крові й людських проклять самому господу богу, а вже про царя й підцарків і казати не доводиться...

Вони вийшли разом — у ніч. Вогнів, навіть на брукованій долоні міського центру, було мало: економили електроенергію. Пальці ж робітничих передмість, порізані зморшками ярів, були взагалі темні, освітлені лише гірляндами крупних серпневих зір. Здавалося, що в темряві ці пальці повільно, але без упину стискаються. На Волзі подекуди хилиталися щоголові вогні. Загін козаків, викрешуючи підковами іскри з бруківки, проскакав вулицею і зник за рогом.

— Солдати вимагають негайного миру і всі надії покладають на майбутню революцію, — тихим, глибоким голосом розповідав Бакулев. — Уряд Керенського, усі ці підпанки намагаються приборкати війська і кинути їх на німецькі кулемети. Тридцять шоста дивізія Десятої армії розформована, а шість тисяч солдатів арештовано. Тринадцять тисяч солдатів П'ятої армії віддано до суду. Ви тільки подумайте, Олександр Олек-

сандровичу, — тринадцять тисяч! Але це все одно, що карати батогами море. Солдатське ж море визнає зараз єдину силу — Леніна і його партію. Більшовики обіцяють мир, землю, фабрики. Солдати, хоч у більшості своїй і неграмотні, прекрасно розуміють, що біднякам ця війна не потрібна, а потрібна вона тим, хто на ній збагачується...

— Даруйте, Олександрє...

— Іванович.

— ...Олександрє Івановичу, що з цього приводу думаєте ви? — Богомолець напружено чекав на відповідь.

— Я тільки краплина в морі. Хіба це так важливо, що думаю я?

— Чесно кажучи, для мене це становить певну цікавість.

— Я, Олександрє Олександровичу, думаю так, як думає народ, з якого я вийшов. Я народився в селянській родині. Тільки учительці, яка заради мене оббивала пороги губернських падат, я завдячую вступом до гімназії. І якщо народ, ще часто інтуїтивно, за соціальну революцію, я, навантажений університетськими знаннями, тим більше...

— Ви де зупинилися?

— Признатися, ніде. Щойно з вокзалу.

— Перебудете в мене, поки влаштуєтеся.

— Незручно, Олександрє Олександровичу.

— Дуже, дуже зручно. У квартирі лише ми з батьком. Ольга Георгіївна і син у Пристанному.

— Дякую вам.

Втрюх — Бакулев і Богомольці — вони проговорили тієї серпневої ночі мало не до ранку:

Повернулися Ольга з Олегом, і в квартирі з'явилася та обжитість, наповненість, що їх знають лише дружні родини. У вільні хвилини він грався з сином — дитячий сміх, тепло дитячих рук відживлювали його. Під піною політичних пристрастей струменів сильний, пружний потік життя, воно вселяло надію на завтрашній день. Як і в своїх студентах, він любив у дітях їхнє майбутнє. У такі щасливі менти, вивільняючись від суворої реальності, він щасливо вірив у можливість безсмертя, принаймні довголіття, що його рано чи пізно виборе людський розум. Ту віру живили його потаємні думки, з яких уже починала формуватися смілива наукова гіпотеза.

З вакацій поверталися студентки Вищих жіночих курсів університету. У кімнатах знову молодо й запально зазвучали голоси Ольжиних товаришок по курсах Лялі Язикової та Олени Бегильдєєвої. Разом з ними Ольга в минулі роки влашто-

увала благодійні спектаклі та концерти на користь курсисток, які не могли заплатити за навчання в університеті, збирала пожертвування для сухотників. Тепер дівчата були переповнені враженнями від збуреної країни і гаряче обговорювали програми політичних партій. У перші дні занять оголошено було мітинг у великій аудиторії університету. Попри свою зайнятість в лабораторії — асистентів не вистачало, і він сам проводив зі студентами практичні заняття, — Олександр Олександрович на мітинг пішов. Викладачів у залі майже не було, самі студенти та університетські службовці. Він не мав наміру проходити уперед, але натовп розступився перед шанованим професором, і Богомолець мимохіть опинився біля кафедри, що слугувала за трибуну для агітаторів.

Виступав більшовик. Спокійно, чіткими, змістовними фразами виклав він більшовицьку програму, повідомив про дедалі активнішу підтримку більшовицької партії масами робітників, солдатів та селян і закликав до соціалістичної революції. Зала розділилася. Половина аудиторії свистіла і тупотіла ногами, друга пристрасно, до самозабуття аплодувала більшовицькому ораторові. Особливо голосні оплески та вигуки «ура» долинали від крайнього вікна. Богомолець озирнувся і побачив Ольгу з групою однокурсниць. Задля годиться він нахмарив чоло — курсисткам, яким бракувало загальної підготовки для опанування спеціальності, треба займатися наукою, а не бігати на політичні мітинги. Проте в душі йому затепліло. Добрими, вдячними очима глянув він на дружину, відчувши в ній однодумця, товариша, і теж зааплодував.

Він аплодував довго і відкрито, наперед знаючи, що через десяток хвилин професори злісно сичатимуть: «Цей Богомолець, цей скороспілий професор, цей син каторжанки аплодував більшовикам!» Короткозорі! Він аплодував більшовикам ще в своїй актовій промові; втім, вони вже тоді зрозуміли його перший професорський виступ як політичний протест проти трьохсотлітньої романовської монархії і назавжди зненавиділи Богомольця, цього хитрого бунтаря, цього червоного, цього нащадка революціонерів. А коли студенти університету три дні страйкували, протестуючи проти арешту і заслання в Сибір групи саратовських більшовиків, і чорносотенці з професорськими званнями принципово просяджували свої години в порожніх аудиторіях, професор Богомолець приєднався до студентського політичного страйку і не з'являвся у ці дні в університеті. Тож він аплодує більшовикам не вперше, і хай вони надивляються, хай проклинають, хай зеленіють з люті. Хвиля задержуватого завзяття

захлеснула Олександра Олександровича, омолоджуючи і наповнюючи життєствердною енергією його збурену душу.

На виборах до Установчих зборів родина Богомольців проголосувала за більшовиків.

1880. ЕКЗЕКУЦІЙНИЙ МАРШ

То була навіть не думка, а глибинне, гаразд не усвідомлене провідіння: вона бачить востаннє — крізь сіру сітку мряки, наче крізь густу вуаль — вощисте перевесло греблі, обтикане зчорнілими вербами, і над ставом — пласка долоня саду, розписана алеями, наче лініями життя й долі; на цій долоні цяцькувався будинок, біла, під лискучо-червоним дахом кам'яниця з добрими, затишними в цю непогоду очима вікон; пасма вогкого туману спадали з низького неба на став і сад, виповзали з-за дерев на алеї та галявини з сиротливими шпаківнями альтанок, на вербовий шлях через греблю, застеляли маєток, роблячи видиво менш реальним, зате елегійно смутним і зворушливим...

Впродовж років, які ще судилося їй прожити на землі, те видиво знову і знову виринатиме на плесо її пам'яті, але вуаль між ним та Софією, поснована павутинням часу, все густішатиме, і малюнок втрачатиме чіткість ліній, щоб нарешті здатися давнім і до щему прекрасним сном...

Різкий, як хвиськання батога об битий шлях, посвист паровоза, грімкотіння заліза, глухий стукіт чемоданів об долівку вагона і наполоханий скрик під нервовий пересміх пасажирів поштового чиновничка з орлом на високім форменім картузі — він уперше їхав поїздом, усе це існувало десь поза Софією, за оболонкою її свідомості, ковзаючи по тій оболонці, як ковзає клоччя паровозного диму по склу вагонного вікна; вагон заповнювала пристойна «чиста публіка», обличчя — ніби телеграфні стовпи узбіч залізниці, сірі, невиразні і без жодного натяку на особистість. Вона не любила цих «чистеньких», для яких комедія «громадянської страти» Чернишевського на Митнім майдані — розважне видовисько, які торгувалися з катом за шматки вірьовки — вірьовка з шиї повішеного допомагає при картярській грі, які в Одесі з лорнетами в руках спостерігали за стратою Дмитра Лизогуба; вона їх ненавиділа, сіреньких, переполоханих і байдужих. Шелест вагонних розмов, як шелест вимолочених колосків:

— ви чули, кажуть, наслідник дуже незадоволений весіллям государ...

— у такий час, знаєте...
— що час — нігілісти ж начебто угомонилися...
— самі б не угомонилися — переловили їх до одного...
— кажуть, грошей у них не стало на свої фокуси...
— а сто сімдесят тисяч, що їх Лизогуб залишив...
— були та загули...
— побійся за них: а п'ятсот тисяч, які покійний Некрасов для них заповів...

— не віриться, щоб Некрасов для нігілістів заповідав...
— вийшли гроші чи не вийшли, а як ховали влітку імператрицю, в будинки, повз які проходила процесія, без перепустки не впускали анікогісінько...

— я свідчення Гольденберга у газеті читав...
— хтось їм та платить, не може так бути, щоб не платив, а вони смерті шукали...

— польська інтрига, я в газеті читав...

...А вагонні колеса стукають на стиках, як барабанні палички, оглушливо, одноманітно; б'ють марш, марш езекуції, езекуційний марш, той барабанний грім — над просторами імперії, тінь шибениці, технічний прогрес, досягнення цивілізації дев'ятнадцятого віку, науковий поступ — розкладна шибениця, прилюдні страти в Петербурзі, Одесі, Києві, Миколаєві, кату традиційній червоній сорочці з чорними камізельками — нарозхват, генерал-губернатори ублажують його, карного злочинця, убивцю, душогубця, найпотрібнішу людину в державі.

— Соню, Соню!

— Що, Марійко?

— У тебе були такі дивні очі...

— Як — дивні?

— Такі якісь, аж страшно в них дивитися...

— Мабуть, я зла, Марійко.

— Ні, Соню, ти добра, але ти умієш ненавидіти. А я — не вмю. Я умю тільки любити.

— Навчись, Марійко. Це легше, ніж тобі здається...

Отже, зараз йому належало вийти на сцену і зіграти написану для нього капітаном Судейкіним роль; за останні півроку він стільки грав, що життя вже видавалося Піотровському безкінечним лицедійством, де кожен когось грає, тільки не себе; навколо нього одні грали роль революціонерів, інші — охоронників самодержавства, грали до самозабуття, вдаючи, що не грають, а живуть; тільки він, Ярослав Піотровський, не мав свого чітко окресленого амплуа, характер його ролей різко мінявся залежно від ситуацій, він був геній лицедійства, геній

перевтілення, єдиний актор, що міг би до нього дорівнятися, — капітан Судейкін. Але сьогодні він переграє і капітана, такий переграє! — і відчуття своєї акторської непересічності, своєї складності, попри все, що діялося з ним, тішило самолюбство.

Поїзд, погримуючи й пахаючи парою, вже зупинявся, з півдюжини пасажирів проштовхувалося до дверей, заслоняючи кондуктора, час гри катастрофічно наближався. Піотровський відчув, що хвилюється, але ж і великі актори хвилюються перед виходом на сцену. Піотровський розтулив зашерхлі вуста і проказав першу фразу, придуману капітаном Судейкіним:

— Пане унтер-офіцер, зійти б у буфет, дорога далека...

— Не положено.

— Мені що — я людина державна, помру з голоду — вам відповідати.

До їхньої балачки прислухалися з сусідніх лав, і вже якийсь ліберально-жалісливий панок подав голос:

— Майте ж, пане, християнське милосердя, він хоч і поза законом, а людина...

Так і мусило бути — природно, справа набуде розголосу, хай будуть свідки, на крайній випадок, втім, він про все розкаже товаришам, вони попосміються з цієї благоденської жан-дармської інтермедії.

— Хоменко! — строгим і хмурим голосом зикнув старший жандарм.

— Слухаю!

— Візьми у студента гроші і принеси з буфету закуски!

— Слухаю!

Гроші було покладено у внутрішню кишеню піджака ще в тюремній камері, асигнація, аби жандарм, розмінюючи, надовше затримався у пристанційнім буфеті, Піотровський ледве намацав її пітними тремтячими пальцями. Але це не страх, не слабкодухість, він переймається грою, він занадто серйозно грає, тільки й усього — Ярослав блискуче вмів себе виправдовувати, а ще — при потребі підмальовувати себе, як підмальовують великодні листівки. Двері вагона відчинилися у вогкий осінній вечір, розбавлений жовтавим блиманням перонних ліхтарів; пасажири вийшли, і зіскочив з приступки кондуктор, і жандарм, брязкаючи піхвами шаблі, побіг до схожого на казарму червоноцегляного вокзальчика, і пройма дверей звабно бовваніла за три кроки від Ярослава Піотровського, і треба було д і я т и. І саме в цей мент огидний страшок паралізував його м'язи, а думки, уривчасті, хапливі, затріпотіли в його мозку, наче птахи в клітці: раптом це пастка, раптом — підступний хід Судейкіна, який хоче доточити до його справи на-

пад на охоронця, втечу і на віки вічні замурувати в казематі або й позбутися його, раптом — довкола станції давно вишикувано жандармів і вони очікують, щоб упритул розстріляти його, Ярослава Піотровського, смерть у неповні тридцять років, у розквіті тіла й духу, яка безглуздість; і тоді молоденький офіцер, що помітив його вагання, глянув на Ярослава очима капітана Судейкіна, холодними і владними, і в них був наказ і погроза, а за його спиною темніла вогка камера централу, де Піотровському гнити й гнити; і він покірно, як лялька-маріонетка на пружині, підскачів, різким, але зовсім не сильним змахом руки ударив унтер-офіцера в пах (це було справді наче на сцені — унтер покірно, як йому було наказано, зламався навпіл і випустив з рук берданку) та стрибнув у пройму дверей, уже насправжки збивши з ніг кондуктора, який піднімався у вагон.

Шаснувши по під вагонами, Піотровський уже був у переліску, коли з боку станції пролунали постріли; але гвинтівка молодшого жандарма заряджена ще в Києві холостими, і пошвисту куль не було чути, тільки наполоханий машиніст навіщось вхопився до свистка і паровоз тривожно затутукав у ніч.

Вона не любила спогадів, меланхолійне бабання в минулому (все одно, що гортати фотоальбом, сидячи на м'якій канапці, поки за вікнами кімнати січе дощ) — то для сентиментальних сльозливих панянок, вона діяльно, на повну силу жила в дні нинішнім, і в ті рідкісні хвилини, коли хотілося відсторонитися від нав'язливого і неприємного оточення, вдихнути свіжого повітря, як ось у залізничнім вагоні, Софія думала не про минуле, а про майбутнє. Це не були легкодумні і пусті фантазії, які вона знала за деким з товаришів по боротьбі, це не була і дитинна, довірлива до світу гра щедрої Маріїної уяви, Софія для цього надто тверезо й реально мислила. Це була не підперта жодним повітряним риштуванням, жодним картковим будиночком, але світла і щаслива радість від усвідомлення того, що рано чи пізно, а довколишній світ зміниться, стане принципово іншим, правдивішим і розумнішим, головне ж — людянішим. Вона тверезо звітувала собі, як ще далеко людині до янгольської солоденької доброти; якщо вже мислити біблійними образами, то в людині досить і від янгола, і від чорта, недаремно ж і білий бог, і чорний бог — то все виплоти таки людської уяви. Але її щасливі провидіння, її радості ґрунтувалися на тім переконанні, що за людяного соціального клімату усе лихе, від чорта, поволі вивітриться з людської душі, а залишиться — і допоки світу — лише те,

що від світлокрилого янгола. І вона думала про час, коли люди стануть людьми. І з височини майбутніх століть невидиме для інших проміння сіялося в її душу, і зігрівало її, і піднімало над повсякденністю буднів, і додавало сил. Заплющивши очі, вона спочивала душею під тим лагідним животворним промінням, як спочивають тілом на осонні.

Але світ сьогочасний ревниво навертав її до себе; раптом крізь звичний вагонний гомін (поїзд шойно відійшов од станції, ковтнувши нових пасажирів) у свідомість Софії просіялися палахкі жарини слів — і душа її спалахнула новою надією:

— таки ж двічі стріляло...

— їй-їй, тричі, один раз стрелило, а по хвилі — бах, бах!

— я, правда, з прольотки і до каси, а воно як шарахне, протислює з моїми чемоданами бемць — і під глуху стіну повзком, я, правда, хоч і не повзком, а не відставав од нього, під стіною і здибалися. «Що ж ти, — кажу, — отак з чемоданами, мої тамечки китайська порцеляна...» А він: «Ех, милостивий пане, порцеляна що — вона не жоната, а в моїм гнізді шестеро, і всі шестеро їсти просять. Пани б'ються, а сліпі кулі — у мужикових чубах застряють. Пам'ятаєте, — каже, — ваша вельможність, — це він з переляку так до мене, — барона Гейкінга в Києві? Не сам на той світ пішов, а й безневинну душу з собою забрав, царство їм небесне...»

— а в кого ж воно стріляло?

— хоч і в кого — начальство знає...

— у студента, у студента! Пан жандарм на пероні признався: політичний, каже, з-під варти утік; двоє його супроводили, а він одного до буфету по горівку спровадив, а другого тарахнув, і тільки його й бачили.

— соціалісти не п'ють...

— усі п'ють...

— хіба соціалісти не люди?

— антихристи вони, так тихо, спокійно жилося, а нинька з дому не вийдеш — підстрелять...

— тебе жодна куля не візьме — салистий дуже...

— панове, за віщо ми платимо залізниці такі гроші? Ще й ображають! Я покличу кондуктора!

— заспокойтеся, пане, скоро Київ, і ми покличемо для вас могильника...

— ні, панове! Це неможливо! Наші батьки й діди їздили вп'ятеро повільніше, зате були певні, що до їхньої карети не втелюються жоден хлоп!

— бо мало вішаємо і з оглядкою на Європу...

— що вішать — льон подорожчав, конопель мало сіють; топити треба — в Дніпрі чи в самому Чорному морі... — додав з кутка вагона все той же іронічно зухвалий голос. — Вірвовок усе менше, а соціалістів більше...

Ближче до Києва у вагоні ряснішало робітництва та студентів.

Софія промовисто зирнула на Марію — сестра сиділа з розпашілим від хвилювання обличчям: утік хтось з революціонерів! Хто ж отой сміливець, що вирвався з жандармських лап? У пам'яті зринали десятки облич ув'язнених товаришів, і кожному бажалося свободи, і за кожного щеміло серце. Сестри ловили кожне слово про втікача, часом закидали в стовковисько голосів якесь безневинне запитання, що личило провінційним наївним панянкам: хотілось почути, який він із себе, утікач, можливо, зовнішні прикмети вкажуть на когось знайомого, але утікача на власні очі ніхто не бачив, усе відбулося незадовго до прибуття їхнього поїзда на станцію, в малясній п'ятмі осіннього вечора.

Пасажири потроху втишкувалися, свічки, внесені кондуктором, обпливали і ледь-ледь блимали в густій вагонній духоті. Марія, прихилившись до Софіїного плеча, дрімала.

Одноманітно, без поспіху вицокуючи на стиках, повз кризь глупу ніч поїзд, а Софія не спала і думала, як, врешті-решт, дивно й парадоксально, що вона, переконана народниця, чорнопереділка, поспішає із села до міста робити революційне діло. Поспішає всупереч власним поглядам і народницьким догмам. І вже майже не залишилося в душі рятівної надії, як то було ще навіть минулої весни, що партія шукає серед міських робітників лише окремих особистостей для майбутньої пропагандистської діяльності в селянській гуці. Було щось вагоміше і переконливіше од їхніх переконань та програм — було життя.

Найлегше сказати, що урядові переслідування унеможливили народницьку пропаганду; що соціалістові в селі нема як законспіруватися. Але урядовими переслідуваннями не поясниш тої песимістичної безнадії, що, мов пошесть, вражала кращі, загартованіші сили чорнопредільців і примушувала їх тікати у вир міського життя. Можливо, спричинялася до того відсутність свіжих сил: героїчна діяльність «Народної волі» вражала уяву і причаровувала молоді душі. Вона пам'ятає, яке глибоке емоційне враження справила навіть на неї, Софію, доповідь Андрія Желябова, виголошена на революційному зібранні харківської молоді. Можливо, спричинялися до занепаду партії втрата певності та нерозуміння суттєвих зав-

дань революції навіть столичними чорнопередільцями. Свого воза, як у відомій байці, чорнопередільці тягли в різні боки: хто — до зближення з народовольцями, хто — до колишніх народницьких позицій «Землі і волі», а хто — і до аграрного та фабричного терору. Вона була на тім возі, вона не зміла міняти своїх переконань, як міняють одяг, і, мабуть, ніколи не навчиться, але душа її розривалася, бо і в Софіїній душі вже не було щасливої ясності.

Останні три роки — роки майже безрезультативних поривань. Софія блискуче витримала перехідний екзамен на жіночих лікарських курсах при Миколаївському військовому госпіталі в Петербурзі, але все злочиннішим видавалося їй слухати лекції, мріяти про вищу освіту, поки одностудійці жертвують життям в ім'я високих ідеалів. Приклад Софії Бардіної, сестер Люботович збуджував і надихав. «Ми заповідаємо нашим товаришам по переконаннях іти з колишньою енергією і подвоєною бадьорістю до тої святої мети, в ім'я якої ми наразилися на переслідування і заради якої готові боротися і страждати до останнього подиху», — ятрили серце слова засуджених по процесу «193». Софія залишила курси, поїхала в кубанські села, а невдовзі до неї приєднався і Олександр. Результати були жалюгідні, але їм здавалося, що виною тому — невдало обране місце для пропаганди. Олександр і Софія поїхали до Одеси, щоб об'єднатися з тамтешніми соціалістами для спільної роботи на селі. Проте одесити все більше захоплювалися пропагандою в робітничих гуртках, тут ще були живі коріння організованого Євгеном Заславським у сімдесят п'ятому році «Південноросійського союзу робітників». Потім був Харків, Полтава, нарешті — Київ. Вона не вступила до «Південноросійського робітничого союзу», організованого чорнопередільцями Миколою Щедриним та Катериною Ковальською, фабричний терор був чужий їй, але саме тут, у Києві, вона уперше в практичній роботі зблизилася з робітничими гуртками. І коли вони з Олександром читали німецьке видання «Капіталу», за її спиною вже був, хай і невеличкий, досвід пропагандистської роботи в середовищі класу, якому Карл Маркс пророкував велике майбутнє¹.

І тепер вона знову їде до Києва...

¹ Це видання німецькою мовою, з помітками С. М. Богомольця та О. М. Богомольця, «Капіталу» Карла Маркса зберігалося в родині Богомольців і загинulo разом з бібліотекою академіка О. О. Богомольця в роки війни.

Ранком, сірим і вогким, загув під колесами залізничний міст, за вікнами замелькало залізне риштування, а відтак забовваніли над київськими горами золоті яблука соборів. І попри все лихе, що було пов'язане в її свідомості з цим містом, попри жандармські когорти, шибениці, тюрми, обивательську сонну німоту, зворушливим і рідним дихнуло в душу Софії. Київ вона любила, любила давно, ще не побувавши в ньому, а наслухавшись материних оповідок (мати провела п'ять літ своєї юності за чавунними ворітьми інституту благородних дівичь), гімназичні ж роки ту любов вбрали у вінок глибоких чуттєвих вражень.

Особливо любила вона Київ восени, коли вогку бруківку встеляло оранжево-жовте листя тополь та каштанів, коли з міського саду «Шато де Флер», із саду професора Мерінга на Хрещатик сповзали клуби туманів, обволокуючи сині вогні газових ліхтарів, коли київські гори повисали над Почайною, над сивостанним Дніпром, як крила велетенської жовто-золотої іволги, що прилетіла напитися води з ріки...

Софія ще в дорозі вирішила: зупиняться вони в колишньої подруги по гімназії, що не раз пропонувала їм з Олександром свої послуги. Вести Марію на конспіративні квартири чи до знайомих по революційних гуртках не хотіла, Мізя ще зовсім дитина, вона снить революцією як гімназистка, що вперше закохалася, та й задля батька з матір'ю її треба вберегти від жандармських рук. Селитися в готелі їм не випало — жандарми ретельно промацують приїжджих і стежать за кожним підозрілим. Найняти квартири — все одно, що самим засвідчити свій приїзд до Києва в поліційній дільниці: місто на військовому стані, приїжджі зобов'язані негайно відмічатися в подвірних книгах. За якийсь тиждень Марія складе екзамен на фельдшерлицю і поїде у Воронежську губернію практикувати з медицини. Тоді Софія дасть собі раду, можливо, навіть прибере інше прізвище, в Івана Кашинцева зайвий паспорт для неї знайдеться.

Подруга Софії мешкала поблизу міського театру на Фунду-клеївській, наймала дві невеличкі кімнатки на мезоніні. Дім був ліберальний: господиня, вдова директора гімназії, приймала в комірне лише викладачів, студентів і гімназисток, тож мешканці звикли до гостей з провінції. Подруга, дама третього гімназичного класу, мала йти на службу, але була ще в домашньому строї. Крізь непідробну радість в очах господині світилася затаєна тривога:

— Ви — прямо з вокзалу? На дрожках? За вами ніхто не назирає?

— Ми зійшли на Великій Володимирській,— поспішила за- спокоїти подругу Софія.— А чим, Наталі, ти налякана?

— Ніби не знаєш, що діється в Києві!

— Котрий місяць сиджу безвиїзно в селі, чути не чула! Не- вже щось страшне?

— У тебе ще вистачає снаги глумитися! Учора серед білого дня знову схопили двох соціалістів!

— Кого?

— Звідки мені знати? Ось, за два кроки від нас, на розі Малої Підвальної і Великої Володимирської. Та я й не ціка- вилася, навіщо це мені, у мене є моя робота, мої діти...

— Не Павла? — прохопилося в Марії.

— Павла! — іронічно хмикнула Наталка.— Йй-бо, цього бо- жевільного Іванова не беруть тільки тому, що він їм ні до чо- го. Таж за два кілометри видно, що він — соціаліст. Чер- вона косоворотка, патли — до плечей, борода, а язик — наче бовкало, перед першим стрічним дзвонить. А учора в мене з ним вийшло таке дурне, що я досі не прийду до тями. Підні- маюся по Фундуклеївській на заході сонця, але ще видно, коли назустріч Іванов. Зупинив мене, припер до стіни крамнички і трохи не з ножем до горла: чи бачила, як арештовували Рудих, та що люди кажуть, та...

— Рудих! — перебила її Софія, тьмяніючи з обличчя: то була конспіративна кличка Катерини Ковальської і Миколи Щедрина, організаторів «Південноросійського робітничого сою- зу». Цього разу жандарми вцілили в серце організації. Ось тобі й рожеві мрії в поїзді... А до кого з київських товаришів потяглася ниточка від Рудих?!

— Ти їх знаєш? — господиня квартири не приховувала за- непокоєння.

— Я знаю тільки отого рудого, що співав нам серенади під вікнами пансіонату пані Сір'ян...— знайшлася Софія і вича- вила на обличчі усміх. Притуливши до гарячих щік долоні, вона сиділа в м'якому фотелі і подивовано стежила за подру- гою, з якою шість літ тому вивчали напам'ять «Кобзаря», сту- діювали Писарева, Дарвіна, Бюхнера, Фогта, бігали на потаєм- ні студентські реферати і на підпільні, за завішеними вікнами, вечори.

— Ну ось, він мене допитує, а вулицею снує безліч людей, і трохи не кожен скрива зиркає на Павлові косми, уявляю, скільки з-поміж тих людей було моїх знайомих, а вже нікого не бачила, білий туман в очах. Коли Павло мені й каже: «А знаєш, за мною стежать, отой типина, що розглядає вітри- ну, від самого ранку слідом швендяє». Я зирнула — боже мій!

Унтер у цивільному, пика червона, як Павлова косоворотка, й одутла. А я вже добрих півгодини з Івановим розп'якую. Що вони там подумують! Павло ж спиною до публіки став і свого пудового кулака унтеру показує. Що ви думаєте, унтер шмиг за ріг крамнички, тільки ми й бачили. Я тоді кажу Іванову: «Ну що ти собі, Павле, думаєш! Передавлять вас, як курчат, загинеш. Час який — за одну прокламацію людей вішають. А від тебе на версту політикою тхне». А він зуби скалить — не словна розуму. Розвидніло мені трохи і бачу я, що від Хрещатика котить екіпаж пані Дашкевич, ми з нею познайомилися на вечорах у професора Авенаріуса, вона — пані зі світу, вхожа до генерал-губернаторші Ольги Іванівни і обіцяла дістати мені посаду вчительки словесності в тутешній жіночій гімназії. І ось ця пані Дашкевич зирить з екіпажу у мій бік, а в неї очі, як у сови, ви уявляєте, що було б, якби вона побачила мене з Івановим! Пані класна дама в закритій, з чесучі, сукні, під французькою парасолею — біля цього космача в червоній косоворотці! Ну, я тут забула усі правила етикету, що ними напихаю голови своїх гімназисток, як залопочу геть, тільки мене й бачили. Зупинилася аж біля театру, глянула, чи не суне слідом отой унтер, і таке мене зло взяло — стріляла б їх, наволоч, з людиною не дадуть поговорити, тині власної боїшся! А до хати дійшла, і зло минуло, тільки така нехить до всього — віку людського кіт наплакав, а нашого, жіночого, то й поготів, а нам ще різні революції сняться, за-для химер ладна людина людину на шматки порізати...

У Наталчиній мові стільки було імпульсивної щирості, що Софія не спромоглася, як звичайно, на гостре і глумливе слівце, а тільки замислено й печально дивилася на колишню подругу: «Ось один із типових феноменів перехідної епохи, людина, складена з декількох людиночок, кентавр, знаменитий слов'янський ідол з чотирма обличчями на різні боки. І де її справжнє лице, котре з чотирьох?»

— Ти на мене так дивишся, ніби я щось вкрала... — силувано посміхнулася до Софії господиня, обриваючи монолог.

— Дрібниці, чисто фахове: я ж лікар, хоч і недовчений, тому намагаюся встановити діагноз твоєї хвороби.

— І вдається?

— Усі симптоми духовного паралічу...

— Невже я така безнадійно хвора? — Наталка вклала в свої слова усю іронію, на яку була здатна.

— Навпаки, ти безнадійно дужа, але прикидаєшся хворою, бо зараз це вигідно для тебе. Я ж усе знаю, Наталочко. Я знаю

навіть, під якою дошкою оцієї ось кімнатульки був склад закордонних видань і які прокламації приносив тобі на сховок Павло Іванов, від якого ти щойно так відхрещувалася, хоч ще й перші півні не заспівали, і які реферати читалися між цих стін Подревським, який нещодавно отримав п'ятнадцять років каторги...

— Досить, досить! Майбутню промову прокурора Стрельникова на своєму процесі я давно знаю напам'ять... Тобі легко казати, Соню!

— Чому мені легко?

— Бо ти вся — холодна і гостра, як хірургічний скальпель. У тобі людського вже на грам не лишилося. А я — людина, і ніщо людське мені не чуже, я хочу мати родину, хочу мати дітей і роботу, на якій я буду корисніша суспільству, аніж би згнила десь на каторзі, я хочу...

— Боже мій, та знаю наперед, чого ти хочеш і що матимеш! — вигукнула Софія, посміхаючись, як уміла тільки вона: цілу гаму почуттів — співчуття, легке презирство, огиду і смуток — засвідчувала та посмішка. — Ти хочеш давати щедру милостиню жебракам на паперті, де ти в офіційно визначені години молитимешся за здоров'я царів і підцарків, які тих жебраків плодять. Так і буде, як ти хочеш. Ти хочеш гудити революціонерів у салоні професора Авенаріуса чи пані Дашкевич і зберігати опозиційний вираз обличчя в колі найближчих друзів...

— Ти несправедлива і безжальна, Софіє!

— Раніше я теж так думала, — спокійно заперечила Богомалець, підводячись із стільця. — Але тепер я все більше переконуюся, що в наш перехідний вік, вік покручених соціальним і національним гнобленням людей, потрібні блазні, які б казали у вічі людям правду і почувалися органічно не здатними на компроміс як з власною, так і з чужою совістю. Я — з отих блазнів. Якщо ж тебе шокує таке порівняння, будь ласка, інше: я — хлопчак, що шпурляє в затягнуте ряскою та мохом гниле болото камінці в надії все ж почути сплеск живої води... Ходімо, Марійко!

— До речі, я вас не жену. Але мати усіх довкола за болото — це від нелюбові, Соню.

— А може, від надмірної любові?.. — вихопилося в Софії болісне й глибоке, але за мент вона буденним голосом додала: — Ми залишимо в тебе чемодани. У них немає нічого, окрім білизни та суконь, і твій гімназичній кар'єрі це аж ніяк не зашкодить...

— Злюка, відьма! — гукнула їм навздогінці у прочинені двері господиня.— Але якщо ви зі своїми принципами піде не притулитеся на вечір, я вас жду!

Сіялася дрібна, як туман, мжичка, коли вони, голодні і втомлені, знову опинилися просто неба, на Фундуклеївській вулиці. Від Києва, яким він бачився з Климового, здавалось, не лишилося нічого. По бруківці час від часу торохкотіли дрожки з настобурченими, наче мокрі кури, візниками і зіщупленими, під тентами, пасажирами; на забагнучених хідниках тулилися до глухих парканів, виставляючи на людські очі свою бідність, старість чи каліцтво, жебраки; бездомні пси, полуривши голови і косяючи увсібіч голодними зацькованими очиськами, перебігали вулицею; з-під воріт приватних садиб тхнуло сажамі — трохи не в кожному дворі тримали свиней; по краях бруківки під парасолями, в опанчах і плащах дрібцювали, ковзаючи по мокрому камінню, перехожі — вони несподівано випірнали з глейкої осінньої мли і так само раптово зникали у ній, наче провалювалися крізь землю; і тільки бахматі по-статі городових незрушно бовваніли на перехрестях, виструнюючись перпендикулярніше од стовпів з газовими ліхтарями, коли мимо торохкотів кованими копитами закритий екіпаж — був час, коли гроза поліцейських і обивателів поліцмейстер Гюббенет вирушав на рапорт до начальника краю, а з деяких пір усі київські адміністратори їздили по місту тільки в каретах, ще й з завішеними вікнами.

— Зустріти б зараз Павла... — сумно мовила Марія.

— Час уже знати, що ми живемо в епоху, коли живі люди зустрічаються тільки на похоронах, — сердито, ще не відтанувши після суперечки, відповіла сестра, — та на конспіративних квартирах. Місто немов зачумлене, людей повно, а безлюддя, вити хочеться.

— Треба знайти Павла, — зятялася Марія. — Він усе влаштує.

— Треба спершу попоїсти, — Софія раптом подумала про нього, сама вона звикла за останні роки і надголодь, але він не мусить голодувати, він мусить народитися дужий і сильний. — Поїмо в якійсь кухмістерській на Хрещатику, а потім ти підеш до читальної зали публічної бібліотеки і там на мене чекатимеш.

— А ти?

— А я пошукаю людей, — неохоче відказала Софія.

— Ага, я знаю, ти підеш на конспіративну квартиру і обов'язково втрапиш у жандармські руки.

— Чому це я мушу обов'язково потрапляти до жандармів?

— Бо в Києві — арешти і ти не знаєш, кого, окрім «Рудих», заарештовано і на якій з квартир пастка.

Сестра мала рацію, Софія вже думала про це, але іншого виходу не було, не їхати ж їм назад у Климове тільки тому, що в Києві — арешти. Втім, Марія має причину для з'яви у Києві — екзамен, і може найняти кімнату на своє ім'я, а вона, Софія, зупиниться в неї на два-три дні, тим часом щось придумает, зустрівшись з Павлом чи Кашинцевим.

— Отже, ми поїмо, а потім ти йдеш до читальні і чекаєш на мене там, — вперто стояла на своєму Марія. — Я шукаю Павла...

— Де ж ти його шукатимеш? Чи не в Новицького адресу поспитаєш? — пожартувала Софія.

— За тою адресою, яку він мені дав, ось як! — тріумфувала Марія. — Втім, ти її знаєш теж. Він казав, щоб по приїзді до Києва я зверталася у фотографію Мезера на Хрещатику до Ядвіги Поплавської, що робить там по найму. Вона завжди знатиме, де Іванов.

— А коли там замість Ядвіги жандарм на таких, як ти, підсочує?

— Тоді я зроблю ось таке невинне обличчя і мовлю: «Як жаль, що Ядвіги немає, а ви, пане жандарм, часом не знаєте, де тепер мій Павло?»

Марія зробила таке янгольське, дитинне личко, аж Софія усміхнулася.

— А пан жандарм і нагадає тобі обшук на вашій з Іваном квартирі.

— Я виступала там тільки як жертва брата-політика. Я була така наївна, а жандармський офіцер такий люб'язний. «Де ваш брат, пані?» — «Я сама хвилююся, пішов звечора і немає, а я навіть дороги на вокзал, щоб виїхати до батьків, не пам'ятаю». — «А чи не скаже пані Прісецька, як потрапили до вашої квартири прокламації Виконавчого комітету «Народної волі?»» — «Я не читаю газет і на політиці не розуміюся, пане офіцер, а що це таке — прокламація, чи не бомба, про які нам казали у гімназії пан директор?» І так далі. Опісля вони пішли, але залишили в коридорі двох жандармів підсочувати Івана. Так я їх по черзі в булочну ганяла, і старший кликав мене тільки дочкою. Умовила, ага, умовила?

— Умовила, — зітхнула Софія.

Трохи не всю ніч Ярослав Пітровський брів перелісками, тримаючись залізничного полотна, аби не заблукати: під ранок

постукався у вікно усамітненого на околиці містечка будиночка. Господар,— був із співчуваючих, років зо два тому Ярослав зупинявся в нього, коли привозив місцевому гімназичному гурткові видання «Землі і волі»,— наполохався, часи були небезпечні, але дати на перемінку одяг згодився. Вбираючись у стареньке пальто з хазяїнового плеча, його ж таки чоботи, Ярослав похапцем розповідав про свій відчайдушний стрибок з вагона, про постріли вслід і про гонитву крізь ліс. І цей візит, і перевдягання, і хаплива оповідь Піотровського— все було відредаговано жандармським капітаном Судейкіним в одиночній Ярославовій камері, в глухому крилі тюрми, куди його перевели того ж таки дня, як він шепнув наглядачеві для передачі Судейкіну, що на завтра готується втеча з в'язниці Михайла Попова. То був знак, що він згоден дружити із жандармським управлінням. Одного не передбачив жандармський капітан: розповідаючи, Піотровський захопився і майже вірив у вигадку.

І вже не чужі слова, завчені за столом з винами та рестораними закусками (його накривали перед кожним візитом Судейкіна в камеру, і кожного разу Георгій Порфірович, підносячи до вуст келих з вином, побожно, зворушено казав: «Господи, яке коротке людське життя і яке прекрасне. Його треба пити, як оце вино!»), а власні, народжені в паленіючому мозкові, полилися з Ярославових вуст. Спіймавши себе на подвійній фальші, він подивувався людській природі і завершив оповідь розважливіше та холодніше, тепер уже свідомо довігаючи привабливі картини втечі: як жандарми оточували його в лісі, як видряпався він на дерево, з якого і стрибнув на плечі роззявкуватого унтера, приглушивши його та віднявши револьвера з набоями, і як відстрілювався, аж поки ніч його не порятувала. Господар уже й не приховував переполоху: за зв'язок з терористами тепер посилали на довічну каторгу або й на шибеницю.

Київський поїзд приходив удосвіта, і Ярослав, задоволений з себе (оповідка про власне геройство приємно збуджувала), почвалав сонними вуличками містечка. У кишені чужого пальта лежав чужий паспорт, виданий Судейкіним, аби Піотровський щасливо добувся Києва. Вибравшись із сум'яття київського вокзалу, він зобов'язаний був той паспорт негайно знищити, а натомість випрохати новий у паспортнім столі «Південноросійського робітничого союзу».

Ярославові таланило: по-перше, він не викликав підозри в жандармських таємних агентів, що заповонили залізницю (телеграф розніс вість про втечу Піотровського по всьому краї,

на випадок, якщо революціонери мають своїх людей у київських адміністративних колах), по-друге, він здибав на Великій Володимирській скоро по приїзді до Києва Марію Прісецьку.

Ярослав зустрів її по обіді, коли, вийшовши з кухмістерської, насолоджувався після стількох казематних днів волею та ситістю в шлунку. Він піднявся по Бібіковському бульвару, перебрів пустище навпроти університету і тут уздрів Марію: вона ішла від Фундуклеївської з двома валізками в руках. Біля Марії Прісецької обов'язково з'явиться Павло Іванов, мигнула думка, і він поспішив наздогнати дівчину:

— Дозвольте ваші валізки, шановна пані?

Марія здригнулася (таки здригнулася), а озирнувшись, не приховувала подиву:

— Піотровський!.. Як ви тут?..

— Головне, що тут. А як — для справи особливого значення не має, — засміявся Ярослав і узяв з Маріїних рук валізки. — Куди пані прямцює?

— Та ось, з валізками ношуся. Поки влаштувалися... — Іванов дав сестрам адресу конспіративної квартири, але прошив бути дуже обережними, щоб не привести «хвоста».

— Іванов там, куди ви йдете? — Ярослав зазирнув у зніяковілі очі дівчини.

— Ні, він не там.

— А де ж?

Марія мовчала.

— Мені негайно потрібен Павло, — твердо і владно проказав Піотровський. — Невже ви мені не довіряєте? Ви бачили мене з Павлом не один раз. Ви ж не хочете, щоб я знову опинився там, де я був досі. Минулої ночі я утік з-під жандармської варти, мене шукають. Дорога кожна хвилина. Або свобода, або шибениця. Іншого вибору для мене не існує. Я відстрілювався.

Від власних слів його обсіпало морозом.

— Боже ж мій, то це ви — втекли?! Чому ж одразу не сказали! Ми проїздили станцію, де це сталося, і наслухалися про вас! Я зараз одведу вас до Павла, ось тільки занесу валізки...

Тільки тут, у тютюновім диму і зривчатім нервовім шелесті притишених голосів, у калейдоскопічній кружелиці знайомих облич, що попри узвичаєну несхожість були позначені розкутістю думки, Софія нарешті відчула ту рівновагу, якої їй так бракувало останні тижні в сонно-осінній тиші батьківського гнізда. Зараз вона почувалася людиною, яка після довгих мандрів по морю знову дісталася берега і побачила вдальні

рідні гори, повіті синьою млою; до тих гір ще треба було іти й іти, але це вже була дорога знана, певна і приємна, дорога додому.

Примостившись поблизу відхиленої кватирки (йому треба свіже повітря, йому шкідливо в диму — «розніжене квоктання квочки» таки прохоплювалося поза її волею крізь загороди наструненого розуму), вона, не вслухаючись у колотнечу голосів — прокламації, шифр, тюрма, централ, «голуб», «Народна воля», еміграція, — раділа живому, як для нинішніх лихих часів, духові сьгоднішнього зібрання. Біля Софії сидів набурмосений Павло, навіть приїзд Софії не розважив його, прикро враженого вчорашніми арештами; Іван Кашинцев, користаючись з таких незвичних для нього вільних хвилин, переглядав легальний часопис. У протилежнім кутку просторезної кімнати гімназист (на відміну від старшого свого брата-студента) Бичков, ставний хлопчина, що без «нігілістичної екіпіровки», з якою не розлучався на вулиці — синіх окулярів та крилатого капелюха, — виглядав зворушливо юним, читав високим фальцетом статтю з першого номера «Народної волі» про страту в Києві. Статтю Софія знала, проте знайомі слова, нанизані на тривожний молодий голос, звучали сполошено і значимо.

«...На 14 липня було призначено страту Йосипа Федорова, Горського і Бельчанського. Рано-вранці у двір тюремного замку в'їхала колісниця, на якій повинні були везти засуджених на місце страти. Ніхто в тюрмі цієї ночі не спав; із ґратчастих вікон визирали бліді і сумні обличчя ув'язнених; там і сям чулася уривчата розмова — це ув'язнені зверталися з останнім привітом, з останнім словом любові до засуджених товаришів. Хвилина була похмура й урочиста; серця тих, хто залишався, стискувалися болісною тугою, а засуджені були бадьорі, майже веселі і намагалися втішити своїх друзів. Але ось почувся стукіт замків, що їх відмикали; усе затихло в німому чеканні. Засуджених вивели у двір і поспіхом посадили в колісницю, прив'язавши їм на груди по великій чорній дошці, на яких білими літерами було написано: «Державний злочинець». Коли закінчилася ця церемонія і колісниця рушила до воріт замку, засуджені гукнули товаришам: «Прощайте, друзі, не тужіть, хай наша смерть буде запорукою кращого майбутнього для вас!» — «Прощайте, прощайте!» — пролунали у відповідь голоси з тюрми, в яких чулися приглушені ридання. Дорогою від тюрми до місця страти Федоров і Бельчанський звернулися до люду з промовою, в якій пояснили, що

страчують їх не за злочин, а за те, що вони люблять народ і борються за нього. Ледве прозвучав голос засуджених, як Гюббенет наказав бити в барабани, а козаки намагалися розсунути натовп, що тіснився довкола колісниць. Однак барабанщику не вдалося заглушити гучні голоси промовців; певно, і в нього нелегко було на душі: ударить один раз, другий — і замовкне, не маючи сили продовжувати. Помітивши це, барабанщика замінили сурмачем, але і це небагато зарадило справі. Так, повільно рухаючись, колісниця доїхала до місця страти, де посеред величезного майдану, запруженого народом, височіли три шибениці. Твердою ходою зійшли засуджені по сходах ешафоту, і коли кат готувався накинути їм на голови білі каптури, Бельчанський, підкинувши вгору свою шапку, вигукнув: «Хай живе революція, хай живе бідний люд!» — і луна голосно повторила його вигук у всіх кінцях майдану. Міцно обійнявшись востаннє один з одним, засуджені без опору віддалися в руки ката... Ще троє життів принесено в жертву деспотизму, що збезумів від пролитої ним крові...»

Федорова — Арона Гобета, котрий так і не назвав жандармам свого прізвища, — Софія трохи знала по Петербургу, про нього розповідала і сестра Ольга, що в дні страйку на Новій паперово-прядильній фабриці була за господиню конспіративної квартири робітничої організації. Тоді віленський чоботар Арон Гобет був душею робітничого гуртка. А роком пізніше він захопився підготовкою замаху на Олександра II. У Петербурзі Софія жила в «комуні» курсисток, у будинкові, заселеному студентами, і довкола кипіли бурхливі революційні пристрасті. Молодь мріяла про пропаганду соціалістичних ідей у селі, інші вертали з сіл, пригнічені і розчаровані, ще інші агітували за збройну боротьбу з урядом, а вечорами до їхньої кімнатки заходив «Жорж» — Георгій Плеханов — і говорив з глибокою вірою та великою переконаністю про ідейну сприйнятливність народу, про те, що перед народом не потрібно розвивати системи Лапласа, як це роблять лавристи, а вести агітацію на ґрунті його урядових утисків.

І знову думки, що не дали Софії минулої ночі задрімати у поїзді, зануртували в її мозкові. Але в коридорі тричі тельничув дзвінок, що засвідчувало прихід своїх людей, і кімната примовкла — чекали на Ісака Левинського: на конспіративній квартирі, найнятій Йоною Кириловим, завдяки його запопадливості і легальному, поза підозрами, становищу, збиралася для дискусій революціонери різних напрямів.

Він насправжки хвилювався, наче зелений гімназистик перед першим побаченням; наближалася хвилина, заради якої, власне, він і розпочинав цю небезпечну та виснажливу гру; ще в камері кишинівської в'язниці він безліч разів уявляв її, цю мить тріумфу,— повернення в тісне коло бойових побратимів,— і коли писав довжелезні покаянні мудрації графу Лорис-Мелікову, в яких було все, окрім щирості, і коли остаточно погоджувався, уже в Лук'янівському замку, на співробітництво з жандармським управлінням, завжди перед його внутрішнім зором була ця картина: зібрання соціалістів, він заходить, і десятки захоплених облич, і з десятків грудей захопленний видих — нарешті Ярослав з нами! А як спливе п'янка мить стрічі, він попросить декількох найавторитетніших хлопців вислухати його і правдиво, наче на сповіді, розповість, які кривуляки довелося йому плести, щоб знову стати в лави борців з деспотизмом, у лави, що так поріділи після останніх процесів. Звісно, він розповість не все, він тільки натякне, що довелося писати тій лисиці Лорис-Мелікову і баляндрасити з Судейкіним, прикидаючись безневинною, настрополоханою вівцею (тут він скаже, що хоче помститися Судейкіну за тюремні кривди, хай тільки організація доручить йому звершити справедливий суд над зарозумілим капітаном). І справді, не завадило б якнайшвидше спровадити Судейкіна на той світ, бо то — єдиний свідок його, Ярославового, падіння, але, звичайно, не руками Піотровського, він, Піотровський, ще згодиться на справи значиміші, а треба підмовити когось із рядових членів народовольського гуртка. Але чого йому боятися, ну, хотів вирватися з каземату, поклав за краще боротися, а не гнити, а як вирвався, як спромігся дістати свободу — це вже його особиста справа, мета виправдовує засіб, любить повторювати Володимир Бичков, головне — він ще багато зробить для революції, і в цім Судейкін мав рацію. Там, у кишинівській в'язниці, куди капітан приїхав, щойно Піотровського арештували, він з цього й почав розмову, зайшовши до Ярославової камери: «Ви, Ярославе, здивуєтеся, але я теж маю себе за соціаліста — я переконаний, що в нашій державі не все гаразд, ми котимося до катастрофи, потрібні зміни, багато змін, хоч я категорично проти тих засобів, до яких вдаються ваші товариші. Вони не порятують Росії, навпаки, наблизять катастрофу. Я прийшов сказати вам, що ви, Ярослав Піотровський, значна революційна сила, ви ще стільки б зробили, і мені дуже шкода, що ви змарнуєте своє життя в тюрмах та на засланні, якщо не втрапите на шибеницю, часнині такий — самі знаєте...»

І вже в коридорчику конспіративної квартири Ярослав вирішив не сповідатися перед товаришами, утік, та й годі, будь ласка, перевіряйте, якщо не вірите, але з яких це пір тут не довіряють Ярославу Піотровському?!

Він зайшов до кімнати слідом за Марією і встиг упіймати на обличчях присутніх тінь розчарування, тут на когось чекали, але, звісно, не на нього. Потому на лицях з'явився подив, недовірливий, сторожкий, наче в кімнаті зібралися забобонні люди: а раптом це не Піотровський, а привид, потороча, упир. І навіть Павло, зичливий, наївний, довірливий, як дитина, Павло, навіть він не підвівся, не простяг назустріч руки, як було раніше, коли Ярослав повертався з мандрів по провінції або від кордону з валізою заборонених видань. Невже Попов запідозрив саме його, Ярослава (але ж уся політична в'язниця знала про втечу, він з багатьма прощався!), і встиг про свої підозри передати на волю? «Ось так ви охороняєте свої тюрми, Георгію Порфіровичу!» — майже з докором подумав Пан. І ота добре знана, чорна, в'язка повинь страху, яка уперше підступила до нього в камері кишинівської в'язниці (він таки міцно засів — за перевіз друкарні через кордон не милували) — Ярославу здавалося, що він уже задихається між глухих мовчазних мурованих стін з вузькою, загратованою бійницею віконця вгорі, проти якого сіріла така ж мертва стіна сусіднього тюремного корпусу, — знову вихолодила йому спину, розтікаючись по нервах, паралізуючи і тіло, і душу. Але навіть параліч, що прогресував з кожним ментом, не притлумив у ньому глибоко вкоріненого почуття самозбереження. І той природний інстинкт продиктував Ярославу єдино можливі зараз спосіб поведінки. Він опустився на поріг, прикинув до лутки дверей голову, заплющив очі.

— Уночі, коли мене вивозили до Москви, я стрибнув з поїзда. Якнайшвидше попередьте Лескових — за ними стежать...

— Лескових заарештовано... — чітко, з неприхованим викликом проказав Олександр Бичков.

Землисте, кольору в'язничного сукна обличчя Піотровського зблякло. Він розплющив очі і жалібно подивився на колишніх товаришів:

— Я так поспішав. Але після okazji з Поповим «голуб» навідріз відмовився передавати. Вони перевернули вверх дном усю тюрму...

Недовірлива тиша наповнила кімнату, аж Ярославу стало важко дихати. Під пальцями Кашинцева шелеснули сторінки часопису.

— Та ви що, маєте мене за зрадника?! — напівшепотом актора-трагіка мовив Ярослав.

— Коли б ми мали тебе за зрадника...— Олексій Преображенський зробив довгу промовисту паузу.— Але партія вправі підозрювати.

Олексій, наче дантист, що порпається в хворому зубі, випадково доткнувся запаленого нерва, і Піотровський рвонувся наосліп — так поранений, заюшений кров'ю віл кидається на різника, так стрибає на червоні стяжки загнаний вовк. Ярославова мова була запальна, пристрасна, щире обурення та біль гули в його відчаєних словах. Але не тільки через це вони подобали на правду: вовчі часи, система провокацій, що утвердилася в Києві стараннями капітана Судейкіна,— усе це насправді приводило часом до трагічних обмовок, і вже подекуди піднімався бур'ян взаємного недовір'я та підозр.

— Так, я — зрадця, агент жандармського управління, Юда, що продався за тридцять срібних, де там за тридцять, дешевише, не така вже й багата наша жандармерія, щоб щедро платити Панові, я брав дешево, по десятиці за народовольця, за народника — п'ятірку! Зате ж пригадайте, скількох з вас я знаю,— Пан розбагатів, Пан п'є, Пан гуляє! Я не істерикаю, але маю один-єдиний спосіб довести, що я не зрадця,— повернутья в жандармське управління і хай військово-польовий суд відміряє Ярославу Піотровському п'ятнадцять літ каторги, десять — за перевіз друкарні через кордон, і п'ять — за втечу з-під варти. Втім, зараз за це можуть і повісити, і вже тоді ви всі нарешті повірите, що я чесний, а втім, знайдуться і тоді такі, що сумніватимуться, а чи повісили Пана, чи не повернеться він з того світу? Останній рік ми тільки те й робимо, що шукаємо серед нас самих жандармських агентів. Це суспільна хвороба, братове, і я сьогодні — жертва цієї хвороби. Але немає певності, що завтра цією жертвою не стане хтось із вас. Одне слово, якщо громада накаже, я сьогодні ж віддамся в руки Новицького і піду на шибеницю...

І-в цей мент знову теленькнув дзвоник — трічі.

...Вони пішли перші, скоро після Павлової промови, залишивши гуртківців Левинського бесідувати про пропаганду серед офіцерства, одного з важелів майбутнього перевороту. Левинського призивали до війська, і хоч він з того дуже сумував, водночас покладав на службу великі надії: захопленому й авантюрному Ісаку здавалося, що офіцери Київського військового округу тільки й чекають на його з'яву в подільських казармах, щоб притьма вступити до «Народної волі». Хлопці Бичкова теж залишилися, хоч народовольський інтелі-

гентний гурток від них і бокував. План Левинського імпонував братам: бойові дружини, збройні виступи, терористичні акти — по-справжньому захоплювало, наструнювало нерви, головне ж, обіцяло швидку й ефектну перемогу.

Щоб не вигулькнути гуртом на Великій Володимирській, яка освітлювалася газовими ліхтарями, Павло повів товаришів прохідними дворами у бік Шулявки; уже давно не маючи постійної квартири, ховаючись од жандармерії, він чудово вивчив нічний Київ. Перебрівши баюри, що повнилися потічками із сажів та канав (Київ усе ще не мав каналізації), вони скоро вибралися на піщані косогір'я Караваївської вулиці і попід Ботанічним садом піднялися в Старий Київ, де мешкали тепер сестри. Коли наближалися до університету святого Володимира, Олексій Преображенський і Марія, узявшись попід руки, наче молодята, що вертають з вечірки, пішли попереду. Софія лишилася з Кашинцевим та Івановим. Усю дорогу, поки Павло захоплювався, як вони щойно втерли носа отим «політикам» і «конституціоналістам», що, мовляв, ллють воду на млинове колесо новонародженої буржуазії, але не хочуть того зрозуміти, не хочуть прислухатися до голосу людей, які бачать глибше і далі, Софія мовчала: берегла при Марії самолюбство Павла та й не відчувала ще тих точних і містких слів, які б мусила сказати зараз Іванову. Коли ж вони залишилися втрійох і Павло, махнувши в бік Жилинської вулиці, знову запівнився: «Ну, і всипав я їм сьогодні!», вона стомлено і сумнувато проказала:

— І нікому ти, Павле, не всипав, окрім нас самих. Тепер я розумію, чому частина робітників з нашого арсенального гуртка перекинулася до народовольців. Так чорнопередільці скоро втратять і залізничний гурток.

— Ревізор приїхав! — Павло був ображений, мов дитина, яка чекала на похвалу, а її несподівано насварили. — Я повно й точно виклав програму «Союзу».

— Отож-бо і є, що звучить вона сьогодні наївно.

— Як ти можеш, Соню! Ось побачиш, щойно в Петербурзі почнеться, я кину клич, і робітнича армія стане під наші прапори. Скажи їй, Іване.

Але Кашинцев мовчав.

— У Петербурзі не почнеться, — з тим же смутком у голосі відказала Софія, — ні сьогодні, ні завтра. Почнеться, думаю, не скоро і на це треба тверезо дивитися. А твоя робітничка армія існує лише в твоїй захопленій уяві.

— Якщо наша робітничка армія вам не потрібна, Софіє Миколаївно, я пішов, — ввічливо холодно мовив Павло. — Шкода,

я так радів твоєму приїздові, думав — знову працюватимемо разом... До речі, і армія не потрібна, і бунт не потрібен, а що ж потрібно?

— Сама не знаю... — зітхнула Софія. — Можливо, слово...

— Слово, слово!.. — аж стогін вихопився з Павлових грудей. — Ті, що десять років тому покладалися на слово, нині пасуть у тундрах оленів, а віз і досі там, тільки глибше загруз, во самі драбці. Ну, з тим будьте собі здорові! — Іванов двома стрибками дістався загорожі довкола Ботанічного і ментом перемахнув у сад.

— Ти хоч ночувати маєш де, окропе? — гукнув навздогінці товаришу Кашинцев.

— У Василя Дем'яновича завжди постеля знайдеться... — по тих словах шелеснуло сухе листя і стихло.

— Бунтар..

— Старе трухлявіє, а молоде — ще зелене. Ми — люди перехідної пори, і це наша трагедія.

— Але ж діло хочеться робити, хочеться робити діло, Іване, а не ждати кращої пори!

— А може, ти мала рацію і зараз слово — і є діло?

Вони без пригод проминули університет; по той бік вулиці, на пустирі, на них чекали Марія і Преображенський.

— А де ж Павло? — здивувалася Марія.

— Не витримав лихої долі і втік від Софії, — засміявся Кашинцев.

— Боже ж мій, скільки людей, стільки й думок! — у голосі дівчини забринів щирий біль. — І кожному здається, що саме він найрозумніший, і вся ця словесна товканиця зветься революцією!

— Не революцією, Марійко, — зітхнула Софія, — а тільки сходиною до майбутньої революції...

1

Скоро після Павлового слова 'чорнопередільці підвелися і вийшли, але Піотровському ніхто не кивнув, навіть завжди приятний Іванов, з яким вони дружили ще з університету. І Ярослав залишився віч-на-віч з відчайдухами Володимира Бичкова та Левинського. Недавні лихі пригоди провокатора Забрамського ментом пригадалися йому, і перестрах крижаним вужом проповз по спині, а долоні змокрили й стали неприємно липкі; раптом подумалося, що ліпше йому виковзнути слідом за непривітними «союзівцями», аніж знову вияснити стосунки з хлопцями, які самого бога запідозрять у зраді та проштрикнуть кинджалом, Ніяковіючи, він пробурмотів

щось про паспорт, якого йому треба конче дістати в Кашинцева, і шмигнув у двері. У коридорі Ярослав (серде йому шалено калатало, аж кололо в скроні) притулився до стіни, побоюючись, що за ним кинуться, запідозривши. Але з кімнати долиняло лише монотонне джеркотіння голосів. Тоді він вийшов на ганок: вогка осіння ніч ще берегла приглушений голос Іванова, що віддалявся. Ярослав рушив на той голос, але гурту не наздоганяв, а чалапав назирці, радіючи з валування псів, яке маскувало його ходу. Тулячись до парканів, він наближався на людський голос і уривками чув суперечку Іванова з Софією Богомолець.

Коли ж Іванов зник за парканом Ботанічного саду, Ярослав спершу намірився наслідувати його, але в останню мить подумав, що ліпше здібатися з Павлом нібито випадково, і підбігцем майнув довкола Ботанічного на Бібіковський бульвар. Піотровський бував з Павлом у бувальцях і знав цей лаз, що не раз рятував його від жандармів: перебрівши через густинь саду, Іванов випірне неподалік воріт, де на косогорі легше перебратися через загорожу — уночі Ботанічний зачинали для публіки. Справді, ледве Піотровський, віддихуючись, став за гополиний стовбур просто воріт, як дошки паркана зарипіли, об хідник глухо гупнуло. Ярослав розважливо, без поспіху рушив уперед і скоро порівнявся з Івановим:

— Павло! Невже?

— А ти, Пане, чого по ночах никаеш? — сердито, недовірко буркнув Іванов, але мимохіть у його голосі забриніла радість людини, що уздріла в голому степу подорожнього.

— За тобою стежу, хіба не здогадуєшся? — сумно зіронізував Піотровський і поквалливо додав: — Сподіваюся, хоч ти це повірив тій плітці? Уже ж так, як ти мене знаєш...

— Ех, Ярославе, зараз самому собі не віриш: зирнеш у дзеркало і думаєш — чи ти не жандармський агент, Павле?

— Новицькі та судейкіни на це й розраховують: щоб власної тіні сахалися. А втім, конспірація і обережність потрібні. В нас, у Києві, якась принципова неконспіративність. Зустрічаю Марію на Володимирській, де Павло, запитую, вона й веде мене прямісінько на зібрання. А востаннє бачила мене десь оповесні. А може, я справді новий Забрамський? — зазирати одним оком у прірву було не так лячно, аніж одвертатися від неї, вдаючи, що обабіч вузесенької стежечки — пласка рівнина.

— Ну, Марія тебе давно знає і зі мною часто бачила... — звичайно, Павло виправдовує Марію, так і мусило бути, а водночас амністує у власних очах Піотровського. — До

того ж у неї природна інтуїція. Забрамського вона завжди недолюблювала.

Усе густіше мрячило; соняшничиння ліхтарів на хребті гористого бульвару піднімалося в темно-сіру млу і даленіло; Іванов широкою розмашистою ходою зійшов до Шулявського майдану, потому різко звернув у бік Лук'янівки. Під ногами зажвакала грязюка. Вони мовчали, але то було мовчання двох подорожніх, мовчання, що зближує, а не роз'єднує. І коли Павло зупинився та буркнув: «Маєш де переночувати?», Ярослав відчув, що йому майже повірили.

— Яка там ночівля! Без паспорта, без грошей... Переходжу до ранку, а там — не знаю.

— Хочеш тікати з Києва?

— Діла якогось путнього хочу. Знаєш, скільки зненависті за тюремні півроку накопилось! Сказали б зараз: іди, Ярославе, і стріляй, пішов би.

— Ну, діло знайдеться,— впевнено, але невизначено мовив Іванов і наблизив свою вилицювати, з копицею цупкого волосся, що спадало на плечі, голову до Ярославового обличчя. Його очі, глибоко сховані під випуклі надбрів'я, світилися в пільмі: — Є велика задумка, але треба людей і людей. На часі перейти до сільського терору, бо у місті ми нічого не доб'ємся. Втім, не тут,— раптово обірвав себе Павло,— ходімо...

Вони довго йшли темними вуличками і провудками, проминули Глибочицю і вже наближалися до Лук'янівського кладовища, коли Ярослав занепокоєно, ховаючись за жарт, поспитав: «Ти що, мо', на цвинтарі поселився?» — «Авжеж, у склеп! Найбезпечніше»,— буденним голосом одказав Павло, але, не доходячи кладовища, звернув у сліпачок та вибив на шибці перехнябленої хатки складний мотив. Вони вже були в дворі, коли двері бамкнули і на ганок вийшов чоловічок у спідньому та свитці на плечах.

— Переночувати б нам, брате Семене,— сказав Іванов.— Тільки не в хаті, бо з приятелем побалакають ще треба.

— А я в літню кухоньку вас проведу, там і соломи настелено, яблука вилежувалися.

— А по яблукові знайдеться?

— І не по одному.

— Тоді — в кухоньку.

Та коли лишилися в кухоньці самі, Іванов до яблук не до торкнувся. Він снував по крихітній кімнатці, ковзаючи на соломі, і хапливо розповідав Піотровському про свій план бунту.

— Подекуди селяни вже готові до бунту, але стримуються

бо наперед відомо, що їх нещадно задавлять. Ми пропонуємо їм організований у систему шлях аграрних злочинів на ірландський манер. Склавши список поміщиків та куркулів, ми розкладемо на них податки відповідно до маєтностей і пошлемо з Києва друковані пропозиції від імені «Землі і волі» сплатити визначені суми. Якщо ж вони тих сум не внесуть, а вони їх, звісно, не внесуть, ми розпочнемо систематичні підпали по групах: якщо кому сплатити сто карбованців, палити на всі триста і так далі. Потому — нова пропозиція сплатити і нові підпали на випадок відмови. Народ у цей час запевняє начальство, що, мовляв, коли б знали люди, хто це робить, самі б видали бунтівників, народ навіть сплачує податки, ми йому допоможемо сплатити. Той же народ переховуватиме нас у надійних місцях, про сховок знатимуть дві-три віддані людини. Взагалі ж, усе діло слід вести з допомогою тих же двох-трьох людей. Шпігунів нещадно вбиватимемо. Терористичні акти триватимуть, аж поки суми не будуть внесені. Опісля — повторити те ж саме в інших місцевостях, охоплюючи все ширші райони. В такий спосіб ми пропагуємо ідеї партії, органівуємо народ і вселяємо в нього відчуття власної сили. Тим часом поміщики з сіл тікають, повна фінансова криза держави, інші терористи органівують військо та міських робітників, і в один благословенний день ми завдаємо смертельного удару імперії знизу і зверху водночас — а там, що бог дасть...

Наступного дня, коли окрилений Ярослав по дорозі до Кашинцева, з яким Іванов уже домовився про паспорт для Піотровського, зайшов випити кави, слідом за ним до кав'ярні шмигнув інтелігентний, у пенсне, панок і, вибачившись — з під тонких губ зблиснули золоті зуби, — підсів до його столика:

— Ох, пане Піотровський, чи як вас тепер величати: це була чудова думка — випити кави. Ви так швидко ходите, я ледве встигаю. Коли б я вас попросив ходити повільніше — у мене серце, мені рочок до вислуги. До речі, Григорій Порфірович Судейкін завтра в полудень чекатимуть на вас у сімнадцятім номері готелю «Гастроном». Просив не запізнюватися, вони люблять точних агентів...

1917—1918. БІЙ

«АНТОНОВ. Товариші! Ви чуєте, що вони говорять, ці вожді, ці соціалісти... В страшну для нас годину, в годину величних історичних подій для робітників Росії, можливо,

рського світу... В годину, коли наші брати, наші товариші — робітники Петрограда — ламають скрижалі минулого, коли вони зі зброєю в руках піднімаються проти вікового ворога — гнобителя, проти буржуазії. Коли ми тут (чи розуміють це вони?) схвильовані до краю і мучимося тяжкою невідомістю... Коли одночасно з вістю про повстання до нас прийшла вість проте, що башибзуки Каледіна ідуть на штурм нашого бастиону — червоного Царицина, ці пани не знайшли нічого кращого, аніж лякати нас Керенським, лякати кривавою лазнею. (Шум, вигуки, бурхливе обурення проти меншовиків і есерів): Вони не знайшли нічого кращого, аніж вимагати від нас, послів робітників і селян, мерзенного і ганебного спокою, мерзенної і ганебної відмови від підтримки товаришів, що повстали... (Вигуки: «ганьба», «негідники» — бурхливе обурення). Мало того, вони з нахабною цинічністю вимагають від нас засудження робітників і солдат, що проливають кров на вулицях Петрограда, вимагають підтримку солдатському катові Керенському! (Вигуки: «ніколи!», «зрадники», «убивці» — бурхливе обурення). Ей ви, соціалісти, ви, кого ми нещодавно називали товаришами. Як насмілилися ви ображати це високе зібрання представників робітничого класу? Як тільки посміли ви думати про те, що саратовські робітники — зрадники, що із страху вони відмовлять у допомозі бійцям Петрограда, які повстали?! (Вигуки: «по собі міряють», «геть їх!»). Ви брешете! Ви хочете брехнею одурити робітничо-селянську масу! Це не вдасться! Робітники... солдати... хто з вас проти підтримки повсталих робітників і солдат Петрограда? Хто з вас проти гасла повстання «Уся влада Радам!»? Хто?! (Піднімається не більше десяти рук і швидко опускається при загальному шумі та різких вигуках). Хто за Раду? Хто за повстання? (Тисячний ліс рук. Результати голосування зустрічаються громовим «ура» і бурею оплесків). Так і знав! Ось вам відповідь Ради... Хай живе саратовський робітник і селянин, одягнутий Керенським у солдатську шинелю! (Бурхливі оплески). ...Ви ідете, ви, як Пілат, умиваєте руки. Що ж — ідіть, але знайте, що робітники і селяни ніколи не пробачать вам цієї втечі. Із покоління в покоління вони казатимуть: «У найвеличнішу мить нашого життя, коли ми обрали владу і витримували шалені удари буржуазії, меншовики і есери похлопиво залишили нас і перекинулися в стан наших ворогів». Як ім'я Каїна, так і ваше ім'я буде згадуватися з прокляттям. Пам'ятайте цю ніч! І знайте — ми переможемо. Хай ми по-вашому темні, хай неорганізовані, хай немає в нас командного складу. Хай! Але запорука нашої перемоги лежить у нашій

волі до влади, нашій мужності, нашому інстинктивному умінні творити життя. Всупереч вам, можливо, проти вас, ми переможемо старий світ рабства і розгорнемо над світом наше червоне знамено праці!»¹

Він допізна працював у кабінеті і нарешті задрімав, прилігши на канапку, а батька все не було, і снилася Олександровичу тривожна безсюжетна віхола з кінематографічних картинок, де неспокійно метлялися німі люди. Батько повернувся під ранок, збуджений і надивовижу говіркий, розбив його сон, натомість запропонувавши свою кінематографію, реальну, виповнену звуків та кольорів.

І Олександр Олександрович ніби сам побував тієї, з 8 на 9 листопада, ночі в напівтемній, набитій людьми, пропахлій тютюновим димом консерваторії, де засідали фракції Саратовської Ради робітничих і солдатських депутатів. Він побачив рішуче, з запаленими від безсоння очима обличчя Володимира Антонова і почув його пристрасну промову, повну ненависті, любові і сміливих пророцтв; він слухав, як шуміла робітничо-солдатська маса, схвалюючи кожен крок, кожне слово більшовиків, і як та ж маса ганьбила зрадників народу.

— Тут прибігли люди з Думи і повідомили, що Дума створила штаб, який організовує напад на Раду,— розповідав Олександр Михайлович, за звичкою ходячи з кутка в куток синового кабінету.— Звичайно, більшовики негайно обрали свій штаб і негайно послали своїх представників у казарми та на фабрики піднімати робітників і солдат на захист Ради. Це було вражаюче видовище, коли маса збудженого, повного ентузіазму народу вихоплювалася з консерваторії і розтікалась по місту. Членів Виконавчого комітету запрошено негайно зібратися в колишньому губернаторському будинку, де й раніше засідав виконком. Як ніколи, шкодую я, що дожив до цієї пори сивим дідуганом! Коли я вертався додому, по вулицях ішли у бік Думи колони юнкерів. Буде бій, синку. І не один, мабуть, буде багато боїв. Про всяк випадок почишу револьвер, з яким ми їздили до матері на каторгу. Правда, з нього не стріляли уже років з тридцять...

— А телеграми з Петрограда підтвердилися?

— У Петрограді більшовики на чолі з Леніним узяли владу. Але телеграф — у меншовиків, і сам Антонов, здається, знає не більше, аніж ми з тобою.

¹ «Саратовский Совет рабочих депутатов, 1917—1918. Сборник документов», Ленинград, 1931,

Та коли Олександр Олександрович ішов ранком в агрономічний інститут, де читав мікробіологію, на стовпах, на парканах, на фасадах будинків висіло видрукуване великими літерами звернення Виконавчого комітету Ради солдатських і робітничих депутатів до населення міста Саратова:

«Трагічне становище країни примусило петроградських робітників і солдат усунути від влади Тимчасовий уряд Керенського...

Влада в Петрограді перейшла до рук Ради солдатських і робітничих депутатів.

Саратовська Рада солдатських і робітничих депутатів наказує:

1) Усім службовцям, урядовим і громадським установам залишатися на своїх місцях і безсуперечно підкорятися розпорядженням Саратовської Ради і її органів...»

Від звернення віяло певністю і відчуттям сили. Довкола юрмилися міщани. Якись купчики плювалися на звернення і вимахували кулаками. Але з-за рогу з'явився загін залізничників з гвинтівками, і купчики югнули в підворіттю. Робітники і солдати роззброювали міліціонерів Тимчасового уряду, вели їх, покірних та наляканих, до будинку виконкому. На розі Московської та Никольської вулиць юрмилися солдата, стояли гармати і кулемети.

Лекцію професор Богомолець розпочав як звичайно — з точних, виважених визначень, і тільки його подовгувате, бліде, з розчерком коротко підстрижених вусів обличчя незвично світилося.

У лабораторії його порадував Євген Татаринов: для досліду, як і домовлялися, було все підготовлене.

— Що ви про все це думаете, Олександр Олександровичу? — обережно запитав прозектор.

— Думаю, що нам з вами треба спокійно працювати, — сказав професор, одягаючи чистий, накрохмалений, що аж похрускував, халат.

За декілька днів він прочитав у новому зверненні Виконавчого комітету Ради майже тотожні слова: «Необхідно, щоб звичне життя у місті йшло спокійною течією».

Нове звернення розповідало про події в місті, за якими він напружено стежив. Саратовська Дума, що довкола неї згуртувалися офіцери, юнкери, гімназисти з багатих родин, виступила проти більшовиків і обстріляла Червону гвардію. Озброєні робітники і солдати взяли штурмом барикади, споруджені довкола Думи, і примусили думців здатися. Тепер червоному Саратову загрожувала дивізія оренбурзьких козаків, яку вів

на місто колишній губернський комісар Тимчасового уряду. Рада підняла по тривозі загони червоногвардійців, за добу місто оперезалося окопами, наїжачилося гарматами й кулеметами. Козаки підписали угоду — вони не втручатимуться в життя повсталого міста, відійдуть в оренбурзькі степи. Тоді шістдесят три спілки службовців — від канцеляристів міської управи до канцеляристів інспекції дрібного кредиту — на жовтих афішах закликали «товаришів солдат і робітників скинути ярмо більшовиків, що зраджують свободу».

— Дивіться, солдати й робітники вже стали для них товаришами, — сміялися в родині Богомольця.

Кадет Никонов волав у «Саратовском листке»: «Необхідно ізолювати більшовиків від будь-якої культурної підтримки!»

Він пройшов повз солдата на ганку, повз червоногвардійців, переперезаних кулеметними стрічками, і, опісля мовчазного, причаєно безлюдного міського центру, його приємно вразив живий, бадьорий пульс Саратовської Ради: Він став збоку і якусь хвилину спостерігав за роєм людських облич довкола. Заклопотані, сірі від втоми, від нервового перенапруження, вони несли на собі відблиск відчайдушної, молодой рішучості, безоглядної віри у свою правоту. Такі обличчя бувають у людей, що після довгих блукань у пільмі ступають назустріч світлу, яке раптово заясніло. Він бачив щось схоже, подумалося професорові, а наступної миті уже знав — ці живі, осяяні вірою обличчя нагадують йому обличчя його матері і її товаришів по боротьбі, бойове покоління сімдесятих — вісімдесятих років, що їхні фотографії береже Олександр Михайлович. Це покоління так жадібно прагнуло революційного оновлення своєї країни і наклало головами в сибірських каторгах та в'язницях! Непримиренне, сміливе, несподівано молоде лице матері з живими очима... Нещодавно, переглядаючи родинний архів, він натрапив на листа, якого писала його матері Софія Семенівна Прісецька. Листа написано десь на початку сімдесятих років, але було в ньому глибоке розуміння доччиного характеру і дивовижне провидіння її долі. «Гувернанткою бути ти не можеш, бо від гувернантки вимагається гарно грати на фортепіано і розмовляти хоч би по-французьки, та ти і не змогла б стерпіти залежності, в якій завжди перебувають гувернантки... — писала мати Софії Миколаївні Богомольць. — Без діла тобі у Києві залишатися не можна, та ми й не згодилися б на це. У всякому разі, якщо б ти тепер не захотіла приїхати, то обов'язково повинна в січні витримати екзамен і або знайти роботу, або їхати в Цюрих, або додому.

...Усе було б добре, якби ти хоч трохи звертала увагу на наші слова, бо ти нас дуже турбуєш своїм майбутнім...» Про долю сьогоднішніх сміливців турбуватись не доводилося, вона буде інша, аніж покоління сімдесятих років, Олександр Олександрович був певен цього.

Богомолець узяв за рукав шкірянки молодого робітника, що майже біг по коридору (тут ніхто не ходив повільно — прискорений ритм, ритм революції), і запитав, де знайти товариша Міцкевича. Робітник кивнув на горішній поверх і заспішив до виходу, поправляючи кобуру на широкому солдатському реміні, а Олександр Олександрович піднявся по зачовганих мармурових сходах угору. Він знайшов Сергія Івановича у невеликій боковушці з столом, підсунутим до підвіконня, — на столі стояв, зирячи в бік буржуазних кварталів, кулемет. На краєчку столу, біля кулемета, щось занотовував олівцем до навіл перегорнутого зошита темнолиций, уже в літах робітник. Невисокого зросту, у чорному капелюсі й пальті наопащ, Міцкевич швидкими кроками міряв кімнату. На скрип дверей він різко обернувся, але, уздрівши професора Богомольця, просто і приязно усміхнувся:

— Заходьте, Олександр Олександровичу. Я чомусь і думав, що ви прийдете, мусите прийти до нас. Хоч, попереджаю, небезпечно: Міцкевича, як ви знаєте, бойкотує усе лікарське сословіє Саратова...

Олександр Олександрович знав, про це повідомив «Саратовський вестник»: зібрання саратовських лікарів постановило висловити обурення з приводу захоплення більшовиками влади, всіляко боротися з цим захопленням і оголосити бойкот лікареві-більшовику панові Міцкевичу... Можливо, він саме тому і прийшов не до кого іншого, а до Міцкевича, і саме тепер, коли недавні співробітники Сергія Івановича, побачивши його, переходили на інший бік вулиці. В о н и нічого не навчилися, в о н и були сліпі і повні жовчі.

— Таким бойкотом можна пишатися.

— Я й пишаюся, повірте мені, хоч часом і тяжко. Розвалюються імперії, клас на клас іде війною, ми очікуємо на загальноєвропейський революційний вибух мас, а купка людей у фраках вдає, що нічого не сталося. Доходить до курйозів. Учора отримую на дім конверта із штампом Товариства народних університетів. У ньому повідомляється, що мене вивели із членів правління Товариства як «особу, що бере активну участь у більшовицькому русі, який руйнує засади істинної свободи і основи культурного життя...». Уявляете?!

— Вони справді не мають відчуття часу,— потвердив робітник, наголошуючи на першому слові.— Рада присяжних повірених Саратовської судової палати постановила порушити проти присяжних повірених більшовиків Антонова, Лебедева і Васильєва дисциплінарне слідство і вимагати від них пояснень. Наша трійка з'явилася на засідання, і Антонов сказав: «Ми з вами стоїмо по різні боки революційної барикади. Одне одного ми не переконаємо і морально одне одного не виправдаємо. Питання поставлене так: або ви нас викреслите з життя, або ми вас. А ви балакаєте про виключення зі стану. Це смішно!» І трійка залишила судилище. Що ж ви думаєте — вони так і не набралися рішучості виключити наших товаришів!

— Пробачте, я не познайомив,— похопився Сергій Іванович.— Професор Богомолец. Наш товариш Макс Дейч. Робітник, каторжанин, професійний революціонер, усі віхи біографії більшовика.

Дейч міцно потис руку Олександра Олександровича:

— Ну, дифіраμβів професорові Богомольцю я наслухався! Але мав вас за старшого віком.

— Від кого ж це, коли не таємниця, могли ви наслухатися дифіраμβів про мене?

— Від ваших студентів, Олександр Олександровичу. Їх у наших загонах немало. Андрія Багдасарова знаєте?

— Знаю.

— Отож. А ще я свого часу наслухався про вашу матір Софію Миколаївну. У сибірських тюрмах. Там про неї розповідали легенди. Справжня революціонерка, хоч ідеологія ще народницька, характер — наш. Я почув від студентів про професора Богомольця і запитую в Андрія: «Чи не родич Софії Миколаївни, революціонерки, прізвище досить рідкісне». Він каже: «Син». «Якщо він вдався у матір,— кажу,— тоді він буде з нами». Буду радий, коли не помилюся... Сергію Івановичу, то я — в бюро, доповім товаришам.

З тими словами Дейч приязно кивнув професорові і вийшов. Сергій Іванович запросив гостя сісти і, не приховуючи втоми, перший опустився на стілець. Тільки тепер Олександр Олександрович помітив, які виболіли очі в Міцкевича.

— Революцію робити важко, Олександр Олександровичу. Ось декілька днів перевіряв з товаришами в'язниці. Кожен кримінальник має себе за жертву царських катів... І ми усвідомлюємо, що злочинність породжена соціальними умовами. Моя інтелігентна душа не витримує трохи не кожного рецидивіста після його покайної сповіді хочеться випустити на

волю. Мої ж товариші по партії, робітники, мислять реальніше: кримінальник на волі тепер — ніж у спину молодій Радянській владі. І мусиш наступати на горло власній розчуленості. Нам доводиться утверджуватися на усіх соціальних щаблях — від кишенькового злодія до... — Міцкевич замовк на півслові.

— Ви хотіли сказати — до професора медицини? — усміхнувся Богомолець.

— Я хотів сказати — до деяких професорів медицини. Так, як нас ненавидить частина університетської професури, мало хто ненавидить.

— Частина — так. Але більшість просто ошелешена різким поворотом подій, розгубилася і тепер пильно придивляється до нової влади. Мине трохи часу — і вони будуть наші.

— Ви сказали — наші? — пожвавішав Міцкевич.

— Я чекав на революцію давно, — тихо відповів професор.

— Спасибі. Я завжди вірив у вас. Думаю, ви не самотні на факультеті в своїх переконаннях?

— Певен, що професори факультету Розумовський, Крилов, Миротворцев, Скворцов, Спасокукоцький і деякі інші не можуть не підтримати робітничу владу.

— Це вже немало. Що ж до тих, хто вагається, то багатьох відлякує від революції руйницький процес. Він затемнює елементи творення. Але з часом ці елементи будуть помітні все ясніше і чесна інтелігенція повертатиметься до Радянської влади. Класова свідомість полягає, мабуть, у тому, щоб, коли маси ще тільки-но руйнують старий, прогнилий дім, бачити під уламками підмурівок нової будівлі. Ви володієте такою свідомістю, Олександр Олександровичу.

— Серед багатьох інших людей, які щасливо зустрічалися на моєму шляху, завдячую тим і вам, Сергію Івановичу.

— Бач, як ми по-світськи обмінюємося компліментами! — засміявся Міцкевич і одразу посерйознішав: — Знаючи трохи вас, я думаю, що ви не лише задля цього прийшли в Раду.

— Я приніс власний план протиепідемічних заходів у Саратові.

— Чудово! Я зараз познайомлю вас із товаришами з медично-санітарного відділу, і ми разом розглянемо ваші пропозиції. Але спершу я хотів би сказати вам таке. Поріг університету поки що не переступала нога робітника, окрім хіба що тих робітників, які його будували. Між тим Радянська влада відкрила двері вищої науки для трудового народу і невдовзі кількість студентів різко виросте саме за рахунок сьгоднішніх пролетарів і солдат. Чому б потроху не привчати їх до

університетських білокам'яних палат, а білокам'яні палати— до них? Почати хоча б із популярних лекцій. І для організації населення на боротьбу з можливою епідемією такі лекції чимало значитимуть.

— Я подумаю про це, Сергію Івановичу,— відповів Богомолець.

...Університет за вісім років свого існування знав, окрім звичної студентської форми, і передзвін острог та аксельбантів, і білий вилиск літніх мундирів з оранжевими кантами, і шевйотові чумарки, і сюртуки та фраки, і зимові шинелі з пелеринами та бобровими комірами. Вважалося — і це було поза сумнівами,— що бог та цар подарували університетські аудиторії, зали, клініки, лабораторії, бібліотеки вершкам суспільства, десяти відсоткам люду, що населяв імперію; що ж до інших дев'яноста відсотків, то для них вища наука не лише непотрібна, але й шкідлива. Для них теж існували «науки» — ніби зумисне, Саратовський університет оточували солдатські казарми і в'язниці. Саратовські робітники з нагоди відкриття університету писали у вітальному листі: «Ще не близький той час, коли двері вищого храму науки розчиняться перед масою народу-трудівника...»

Цей день настав.

Він довго стояв у фойє університету і дивився, як повз отерілого вахтера у широко відчинені двері тече і тече вервечка людських постатей: робітнича молодь з заводів Берінга і Гантке, залізничники, статечні волгари, солдати. Вони переступали поріг університету, ніби межу, яка відділяла їхній звичайний світ від чогось недосяжно високого, позначеного ореолом святості на противагу їхній буденності, проте відтепер доступного їм. Їхні темні, промаслені і промозолені руки інстинктивно тяглися до шапок та картузів, очі вибачливо ніяковіли, але вже за якийсь мент, потупцювавши в фойє, вони діловито, з настірною впертістю вливалися в коридори, шукаючи аудиторію, де професор Богомолець має читати лекцію. Він дивився на їхні обличчя і знову згадував таке ж висвітлене надією та молодим дерзанням обличчя матері на фотокартці, присланій з Петербурга десь року 1877, на звороті якої рукою Софії Миколаївни написано: «Треба учитися!.. Треба учитися!..» Він розпочне сьогоднішню лекцію про бактеріологію з цих материних слів, що їх не вбили ані царські шибениці, ані царські каземати; через сорок років вони по-новому, світло і радісно, наче святкові дзвони, линуць над розбудженою революцією країною: «Треба учитися!.. Треба учитися!..»

В один з вечорів батько голосно, не приховуючи гордощі, прочитав родині оцінку лекцій Олександра Олександровича у більшовицькій газеті: «Зовсім недавно діяльність професури нашого університету зосереджувалася в малому гурткові студентів, а думка їхня не вносила змін у суспільне життя. Але ось настала нова революційна епоха, і слухачами професорів став не тісний гурток, а усе місто». Ольга Георгіївна щиро сердо раділа, Олександр Олександрович хоч і вдавав заклопотаність, байдужість до цієї оцінки преси, у глибині душі був утішений: його розуміли! Це було незвичне, але навдивовижу приємне відчуття, бо досі майже усе, що робив професор Богомолец, він робив усупереч невидимій, проте реальній силі суспільної інерції та омертвляючого державного стриму. Він бився, ніби птах об холодне скло, і кожен рух уперед коштував величезних, нераціонально використаних зусиль. Уперше держава, її органи не гальмували діяльного професора, навпаки, сприяли його задумам, пориванням. Це було відчуття нове і щасливе. Відчуття своєї потрібності.

Він розповідав про ці почування професорові Миротворцеву, з яким вони верталися з університету після зборів студентів і викладачів. Збори беззастережно стали на бік Радянської влади. Вони проголосували за більшовицьку резолюцію: «Ми вітаємо нову владу в особі Виконавчого комітету і, об'єднавшись навколо Ради солдатських та робітничих депутатів, раді працювати разом для розквіту життя досі пригніченого робітничого класу». Але резолюція приймалася далеко не одностайно. Частина студентів, в основному — вихідці з багатих родин, і більшість професорів були настроєні проти нової влади вороже і непримиренно. Сергій Романович, поділяючи обурення Богомольця реакційним правлінням університету, намагався заналізувати свій шлях до розуміння революції і в такий спосіб зрозуміти інших.

— Я, Олександр Олександровичу, признатися, був приголомшений тими грандіозними соціальними проектами, під прапором яких здійснився Жовтень. Ця грандіозність і поруч — буденна робота революції по корчуванню хворого коріння минуштини, я б сказав, як хірург, безоглядно смілива операція, та ще й без наркозу, погодьтеся, є над чим помислити.

— Я щиро радію, Сергію Романовичу, з результатів ваших розмислів.

— Що ж, кожен чесний інтелігент рано чи пізно мусить вирішити, з ким він. У декого, мабуть, процес буде довгий і болісний, але він неминучий. Ми з вами, шановний колего, на

межі двох світів. Можна сказати, земля розкололася навпіл, і прірва все ширшає.

— Я до революції був підготовлений давно — трагічною долею матері, власним життям, бурхливими обставинами гімназичних та студентських років.

— Саме тому, можливо, нам з вами зараз легше. Мої перші політичні уроки теж давно відбулися. Після заворушень харківських студентів у 1900 році мене виключили з університету і я працював у селі та на будівництві дороги. Спілкування з народом озброїло мене проти режиму. Через декілька літ мій батько, директор гімназії в Охтирці, дозволив гімназістам проспівати «Заповіт» Тараса Шевченка і був негайно звільнений та невдовзі помер. Потім — японська війна з усіма її наслідками, потім — ця війна. Було де набратися розуму...

— А знаєте, Сергію Романовичу, ми з вами свого часу потрапили під один і той же молот. Професор Богомолець, якого ви бачите перед собою, саме на порозі двох століть, ще студентом Київського університету, потрапив у список «елементів», які викликали у влади острах... Тільки випадок, думаю, порятував мене від солдатчини — я полишив свої юнацькі мрії про криміналістику і перейшов на медичний факультет Новоросійського університету.

— А ви пам'ятаєте демонстрації з приводу загибелі курсистки Ветрової?

— А певно! Це була чи не найперша масова демонстрація протесту в Києві, вона багатьох сколихнула. Я тоді вчився у гімназії. Першими застрайкували студенти...

— Ми в Харкові, коли дізналися про страйк киян, залишили аудиторії, пройшли по головній вулиці з піснею «Ві жертвою пали в боротьбі рокової...». На нас, неозброєних, налетіли козачі роз'їзди, почали арештовувати. З університету виключили майже третину студентів, і вашого покірного слугу серед них, — Миротворцев зупинився біля клініки, подав Богомольцеві руку. — Так що, Олександрє Олександровичу, зважаючи на спільність наших, так би мовити, революційних традицій, діятимемо у професорській раді заодно.

— Час уже нам потривожити цю тиху воду. Бо вони досі існують поза часом і простором. Я не був на минулому засіданні, але, кажуть, там знову піднімалося питання про присудження премій імені Миколи Романова. Які блазні! — голос Богомольця звучав гнівно.

— Не така-то тиха вода, як здається збоку, — задумливо сказав професор Миротворцев. — У цій «тихій» воді водяться справжні акули. Лише Заболотнов та Кукушкін чоґо варті —

войовничі кадети! А пан Терebinський! До речі, він збирається наківати п'ятами і шукає попутників. Певен, що заявиться і до вас, Олександрє Олександровичу...

Професор Терebinський справді прийшов до Богомольців морозного зимового вечора. Олександр Олександрович, тепло зодягнений, збирався на нічне чергування — він був членом дружини міської самооборони. Дров уже не вистачало, і вони опалювали лише вітальню, кімнату Олександра Михайловича та спальню. Проте гість, мовивши декілька звичних компліментів на адресу Ольги Георгіївни, запрагнув розмовляти з господарем лише конфіденційно, і вони пройшли до кабінету. Вдихнувши пронизливого холоду давно не топленої кімнати, професор Терebinський повернувся в передпокій по шубу і вже не знімав її, занепокоєно кутався, наче на вокзалі, коли невідомо, підійде потрібний поїзд зараз чи дїб через три. Від того було у поставі гостя щось непевне, жалібне і не по літах старече.

— Ну, дякувати богові, дожилися: професор Богомолець — у сторожах, ходить по нічному місту і посвистує в більшовицький сюрчок! — Терebinський тихо, але злостиво засміявся.

— Коли з професора Терebinського зніматимуть його шубу, він неабияк радітиме професорові Богомольцю з його, як ви кажете, більшовицьким сюрчком.

— Наважуся нагадати шановному колезі, що ще влітку я передрікав еру вандалізму.

— Так само наважуся нагадати панові професорові, що грабіжники існували в Саратові ще до з'яви ненависних йому більшовиків, навпаки, більшовіки досить рішуче розрідили «спадщину», яка їм дісталася від Романова та Керенського.

— Авжеж, розрідили: вчорашні босяки тепер у Радах та комітетах і грабують серед білого дня.

— Даруйте, професоре, але я б не хотів у своїм домі чути анекдотів, які виповзають з купецьких і буржуазних віталень! — звичайно врівноважений, Богомолець починав гніватися.

— Мабуть, ви маєте рацію, колего, — несподівано відступив Терebinський. — Навіщо нам, серйозним людям, людям науки, і справді обсмоктувати ці плітки, цей шлак часу? Я прийшов обміркувати з вами речі значно серйозніші. Уже декілька літ ми з вами сперечаємося — можливо, в чомусь ви неправі, в чомусь — я, бачите, перед вами не фанатик, я поступливий, мислю реально. Але ми, безсумнівно, зійдемося в головному:

російська нація гине, гине російська наука і культура, і ми, інтелігенти, зобов'язані врятувати те, що можливо ще врятувати.

— У цьому ми, Володимире Івановичу, тим більше не зійдемося,— твердо сказав Богомолець.— Я розумію революцію як відродження, а не загибель.

У цей мент замиготіла і погасла електрична лампочка під стелею — тепер світло вимикали рано, економили на паливі. Густа темрява, що впала в кімнату, охолодила, і вони примовкли. Ольга Георгіївна внесла до кабінету газову лампу, поставила на письмовий стіл і так само мовчки вийшла з кімнати, причинивши двері. Тоді Терєбинський подав з присмерків в'їдливий голос:

— Може, ви, Олександрє Олександровичу, відроджуватиметеся і при сосновій скіпці?

— Якщо потрібно буде — і при сосновій скіпці,— незворушно відповів Богомолець.

— Навіщо вам, Олександрє Олександровичу, безсумнівно талановитому ученому, ці непевні соціальні експерименти? — у голосі гостя тепер звучала скрадлива сердечність.— Уявімо навіть, що ви маєте рацію і революція переродить Росію в царство, як співають ці фанатики, розуму й свободи. Але ж на таке переродження потрібні не роки — десятиліття. Що станеться з вашим талантом? Зараз, у розквіті розумових і фізичних сил, вам треба працювати, і працювати серйозно, глибоко, творчо, а ви натомість труїтимете у своє повноліття червоногвардійських вошей...

Богомолець мовчав, і, підбадьорений тою мовчанкою, гість говорив усе запальніше та відвертіше:

— Мої друзі у Франції, високо поцінуючи ваш талант, пропонують вам у цю виключно тяжку годину свою допомогу. Поки є така можливість, залиште Росію — і ви знайдете по той бік кордону нову батьківщину. Я розумію — нам, патріотам, на таке зважитися нелегко, але іншого виходу немає. Я залишаю Росію у найближчі тижні. Одне ваше слово — і ми поїдемо разом. Від імені французьких колег я обіцяю...

— Ідіть геть, пане Терєбинський! — тихо, але владно і погрозово сказав Богомолець.

— Даруйте, ви що — просите мене піти з квартири?

— Я не прошу — я вимагаю! — Олександр Олександрович підвищив голос.— І ще вимагаю ніколи не переступати порога моєї домівки!

— Ви, пане Богомолець, чините найтрагічнішу помилку в своєму житті! — Терєбинський підвівся і, пірнувши глибше

в шубу, наче горобець на морозі, посунув з кабінету.— Майбутнє нас розсудить.

— Майбутнє справді нас розсудить,— уже спокійніше мовив Олександр Олександрович, зачиняючи за гостем вхідні двері.— Але запам'ятайте, пане Терebinський, та передайте своїм друзям, тутешнім і закордонним: син каторжанки, як ви звете мене поза очі, ніколи не зрадить Батьківщину...

Скоро і Богомолець пішов з дому — чергувати у кварталі. Прислухаючись до пересвистів чергових на сусідніх вулицях, та й собі час від часу прикладаючись до сюрчка, він довго ходив по нічному місту і думав про розмову з Терebinським. Потроху заспокоювався, гнів влягався, натомість з'являлася в душі певність, певність людини, яка раз і назавжди вирішила, з ким вона і проти кого вона. Звичайно, Терebinський розповість про їхню розмову в своєму кадетському кублі, піділлє масла у вогонь, в о н и ще зліше завияють, що Богомолець — за більшовиків, але відтепер те виття його не обходило. Він — за більшовиків, за революцію, і він скаже їм це в обличчя.

Вони вже кінчали обідати, коли двері різко розчахнулися і на порозі став матрос, перехрещений по верх бушлата кулеметними стрічками. До кімнати зайшов знайомий Олександрові Олександровичу Макс Дейч.

— Прошу вибачити, громадяни. Обшук. Чия квартира?

— Професора Богомольця,— господар підвівся з-за столу.

Дейч метнув на професора пильний, чіпкий погляд червоних від утоми і безсоння очей:

— Олександр Олександрович? Радий вас бачити, даруйте за це вторгнення. Шкода, звісно, що ми зустрічаємося за таких обставин, але це не наша з вами вина. Сьогодні під час демонстрації убито секретаря виконкому Циркіна, до речі, вашого студента. Рада постановила обшукати квартири в центрі на предмет виявлення зброї. Я — член надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією.

— Що ж, це мені зрозуміле у роботі надзвичайної комісії і епідеміологів є багато спільного — ви теж боретесь з заразними мікробами, тільки соціальними.

— Це ви правильно підмітили, професоре. Тільки не знаю як ваша, а наша робота не з приємних.

— Але новому суспільству без неї не обійтись. Ще надто багато заразних мікробів у світі.

— Як, на жаль, і без вашої.

— Справді, на жаль. Але я тішу себе надією, що наступить час, коли бактеріологія стане суто теоретичною наукою.

— Я також, Олександрє Олександровичу, мрію про час, коли надзвичайній комісії не стане роботи і я прийду до вас зіграти в шахи,— Дейч стомлено усміхнувся і кивнув на шаховий столик біля вікна.

— Ви граєте в шахи?

— Грав в еміграції,— гість спохмурнів.— Мені шкода, Олександрє Олександровичу, але вашу квартиру ми все одно мусимо оглянути. Потім я поясню.

Макс Дейч з матросом і червоногвардійцем пройшли по кімнатах. У кабінеті гість попросив дозволу сісти і присунув до себе чистий аркуш паперу. Рука з недогризком олівця забігала по аркушу, накреслюючи план їхнього двору з прямокутниками будинків.

— Ми змушені будемо вас переселити, Олександрє Олександровичу, ось сюди, в сусідній будинок. Точнісінько така ж квартира, лише поверхом нижче. Сьогодні підготуйтеся, а завтра наші товариші вам допоможуть. Цей будинок ми займаємо під надзвичайну комісію. Ворог не жартує, товаришу Богомолець, питання стоїть так: або ми його, або він нас. У вас із надзвичайною комісією буде спільний двір, ось тут, неподалік вашого ганку, стоятиме наш вартовий. Сподіваюся, що таке сусідство вас не потривожить.

— Як і вас — мої пробірки з мікробами у домашній лабораторії.

— Ми витривалі. У нас уже виробився... як це зветься по науковому?

— Імунітет.

— Ось-ось, імунітет,— засміявся Дейч.— Свого часу мене, як і вашу матір, було засуджено до смертної кари і я чекав на розстріл з ночі в ніч. Чи після такого лякатися тифозної палички?

— Ви втекли?

— Ні, смертну кару замінили каторгою, я утік уже з каторги. Мені поталанило більше, аніж Софії Миколаївні. Був уже інший час. До речі, у кімнаті Олександра Михайловича під матрацом лежить револьвер пенсійного віку...

— Батько береже його як пам'ять про бурхливу молодість.

— Я так і зрозумів. З таких револьверів ми ще стріляли в жандармів у 1905 році. Зараз із нього не постріляєш, але доведеться викинути — є суворя постанова Виконавчого комітету про заборону тримати удома зброю. Ви ж, Олександрє Олександровичу, зайдіть завтра до нас, ми видамо вам револьвер, який стріляє, і дозвіл його носити.

— Ви думаєте, що професорові загальної патології без револьвера не обійтись?

— Професор загальної патології Богомолец, можливо, і обійдеться, але відповідальний радянський працівник Богомолец — ні. Громадянська війна, Олександрє Олександровичу, ось як...

Він почувався молодим і бадьорим, як ніколи досі. Здавалося, туго скручена пружина, яку здавна носив у собі, вивільнилася і наповнила нестримною силою його тіло. Навіть у ході тридцятишестилітнього професора з'явилося щось пружне і непогамовне, промінчики зморщок довкола очей і рання сивина не старили обличчя, навпаки, воно промінило енергію і рішучість. Досліджуючи природу краси, Богомолец писав у ці дні: «Рівно, ритмічно рухається колона військ, вирушаючи захищати гасла, що близькі серцю. Цей ритмічний рух висловлює високе піднесення духу; ним пронизані риси облич, енергійних в своїй суворості, ним горять очі, повні урочистого вогню; воно передається і нам, асоціюючись із тисячами інших порухів душі, викликає в ній естетичну радість споглядання фізичної сили в гармонійному сполученні її з героїчним піднесенням (знову рух духу). І в лад мріям, що швидко лнуть, сильніше заб'ється серце, глибшим і частішим стане ритм дихання, скоряючись ладові пісні, яка звучить, і напруження думки гармонійно зіллється з напругою м'язів, які готові прийти в дію і уже підкорилися ритмові, народжуючи в своєму злитті відчуття краси щойно пережитої миті...»

Коли знайомі завважували перемини в його зовнішності, Олександр Олександрович віджартовувався: винні саратовські трамваї, які майже не ходять за браком електроенергії, доводиться покладатись на власні ноги або на велосипед, а фізичне навантаження сприяє омолодженню організму, він давно це обстоював. Втім, ходили пішки, і недоїдали, і жили в холоді усі саратовці, але багато в кого з оточення Богомольця ці нестатки викликали лише розгубленість і смуток. Справа була в іншому, і саме про це він писав у своїх замітках до майбутньої праці з естетики: Богомольця підняла і понесла кризь важкі, але сповнені молодечого дерзання дні хвиля революційного оновлення життя. Він вірив у це оновлення, у його відважну правоту, у його нестримні життєтворні ритми, вірив у майбутнє, яке воно обіцяло. Більше того, він почувався одним з тих, хто сприяє цьому оновленню, а те весняне почування (коли останній скоринчатий сніг похрускує під ногами, і летять з вирію журавлі, і світлі березневі небеса віддзерка-

люються у талій воді) молодило та наснажувало енергією. Одного дня в університетському коридорі його перепинив студент:

— Товаришу, ви на яку лекцію ідете?

— На лекцію з загальної патології,— чемно відповів Олександр Олександрович.

— На лекцію Богомольця? Я — теж. Але в якій аудиторії професор читатиме?

Вони пішли разом, і студент встиг розповісти, що він — з новеньких, з тих, кому університетські двері відкрила революція, і що йому теж бракує глибоких знань, але бажання учитися дуже велике, він хоче послухати професора Богомольця, бо, кажуть, той уміє читати дуже дохідливо, не напускає словесного туману, як то робить дехто з професорів, а формулює думку чітко і просто. Аби не почуватися ніяково, професор хотів відкритися співрозмовникові, але вони вже прийшли. Яке ж було подивування юнака, коли його супутник не сів поруч нього на студентську лаву, а поспішив до кафедри, і аудиторія радісно загула, вітаючи улюбленого професора.

Після лекції його розшукав Андрій Багдасаров. Був він, як завжди, веселий, запальний і стомлений. Щойно прийшли телеграми про заворушення в Австро-Угорщині, і Андрій повнився надій на наближення світової революції. Богомолець поцікавився, чи не забув він за світовою революцією про бактеріологію. Багдасаров посмутнішав і відповів, що просиджує ночі над підручниками; окрім, звичайно, тих ночей, коли чергує у губпарткомі або полює з членами надзвичайної комісії на різних «колишніх»: офіцерів, юнкерів, багачів, що пробираються з центральних губерній у козачі степи і наповнили Саратов. Удень він працює: Андрій Багдасаров — агітатор-організатор Військового райкому РКП(б). Він — більшовик, вступив до партії.

— Так що, Олександр Олександровичу, на екзамен приїду, хоч і страшно...

— Авжеж, на лібералізм не сподівайтесь. На екзамені я не хочу чути про труднощі.

— Знаю, Олександр Олександровичу.

— Звідки знаєте?

— Ольгу Георгіївну бачив, я додому до вас заходив. Скаржилася, що ви її перескладати примусили. І відчиняла мені з підручником у руках.

— Вона була певна, що для дружини професора не обов'язково відмінно знати загальну патологію,— засміявся Богомолець.— Я їй довів, що для мене усі студенти однакові.

— Вона ж чергує у госпіталі. І родина.

— Ми переживаємо такий час, коли в кожного знайдуться десятки причин, аби учитися як бог дасть. Ви знаєте, Андрію: коли студенти другого курсу попросили перенести декілька екзаменів з грудня на січень, багато професорів відмовилося це зробити, я ж пішов студентам назустріч і проєкзаменував зі свого предмета у січні, бо розумію їхні матеріальні обставини і співчуваю. Але половина їх складала загальну патологію тричі. Інакше не можна, товаришу агітатор-інструктор. Бо інакше ваша партія цілком справедливо докорятиме через декілька років університетові, що ми підготували не лікарів, а недоуків.

— Моя партія? А може, і ваша? — лукаво подивився на професора Багдасаров.

— Можливо, і моя,— відповів Богомалець і перевів розмову на інше.— Ви, Андрію, розшукували мене у справі?

— Так. Санітарний відділ військового комісаріату, Олександр Олександровичу, організовує клінічно-діагностичну лабораторію для обслуговування Саратовського гарнізону. Товариші просять бути в них за консультанта.

— Ви вважаєте, у професора Богомольця ще замало обов'язків? Цілісні дні я або читаю лекції, або працюю у лабораторії.

— Але ще залишається ніч, Олександр Олександровичу.

— Хіба що ніч. А це справді потрібно?

— Справді, Олександр Олександровичу. Ви ж знаєте, як мало у нас н а ш и х спеціалістів.

— Ну, коли потрібно — я згоден.

— Я так і знав, товаришу професор. Прийдіть у військове містечко, я зазнайомлю вас з лікарем Наумом Савелійовичем Солуном. Він налагоджує нашу лабораторію. Запишемо вас у червоноармійці.

— Застарий я для червоноармійця, Андрію.

Багдасаров пильно глянув на професора:

— Ви молодший од багатьох молодих, Олександр Олександровичу.

Наступного дня він поїхав у військове містечко. Клінічно-діагностична лабораторія щойно починала жити — не вистачало спеціалістів, обладнання, реактивів. Олександр Олександрович пообіцяв лікареві Солуну залучити до роботи студентів старших курсів, дещо з обладнання можна узяти в університетській лабораторії загальної патології. Домовилися, що професор приходитиме в містечко увечері і працюватиме, скільки вимагатимуть обставини. Довкола Саратова тліли вогнища:

спідемії, треба було будь-що вберегти від інфекції перші частини Червоної Армії, що спішно організовувалася.

По дорозі додому Богомолець зайшов до клініки Сергія Івановича Спасокукоцького. Останні місяці жилося напружено, тривожно, доводилося берегти кожну вільну хвилину (багато часу одбирав і неустаткований побут) і було не до зустрічей. Професорське середовище ламалося на різко відмежовані острівки, і традиційні факультетські вечори уже не влаштувалися, вони себе пережили. Тож обое зраділи стрічі і можливості поговорити — дружили здавна. Вісімнадцятикімнатний будинок, що його Спасокукоцький придбав незадовго до війни, нова влада націоналізувала, професорові залишили декілька кімнат. Націоналізоване і його крихітне помістя Сміслово. За будинком Сергій Іванович не журився, він ніколи не був скнарою, а Сміслова трохи шкода, там — могила батька і спогади дитинства та юності.

— Це немінуче мусило статися, Сергію Івановичу, — сказав Богомолець. — Рано чи пізно.

— Я розумію. Розумом. Але є ще емоції...

Спасокукоцький почав скаржитися, що клініка переповнена пораненими та хворими, а в палатах холодно, не вистачає перев'язочного матеріалу, спирту, йоду, білизни, навіть води, операції доводиться робити в неможливих умовах. А головне — гнітить необхідність робити трудівника інвалідом, ампутувавши у нього руку чи ногу. Тяжкохворого ще можна зробити працездатним з допомогою повторних кістково-пластичних операцій, фізіотерапії, лікувальної гімнастики, масажу. Можна з'єднувати розірвані нерви, повернути рухливість руці, що онімела, відновити атрофовані м'язи. Але для цього потрібен спеціальний травматологічний інститут, таких інститутів ще не було в країні, зараз вони вкрай необхідні, стількох людей понівечила імперіалістична війна.

— Чому б вам, Сергію Івановичу, не звернутися з подібною пропозицією в губернський здороввідділ? — поспитав Богомолець.

— Ну, знаєте, Олександрє Олександровичу, ви невиправний ідеаліст. У сприятливі часи, коли не було такої розрухи, влада одмахувалася від подібних пропозицій обома руками. А тепер... — Спасокукоцький похитав головою.

— Але ж тепер інша влада — народна, — м'яко заперечив професор Богомолець.

— Признатися, я ще не відчув цього.

— А ви спробуйте — і відчуєте.

— Ви серйозно, Олександрє Олександровичу?

— У всякому разі, ваш лікарський обов'язок — наполягати. Я певен, що вас зрозуміють і допоможуть.

— Це було б чудово — перший травматологічний інститут у Росії! Але ж... Втім, вам, Олександр Олександровичу, я вірю. Сам я, знаєте, далекий від політики.

— Не такий уже ви й далекий, Сергію Івановичу. Людина, яка стільки сил віддала народові, не може бути далекою від революції. Пам'ятаєте свою політичну програму, проголошену ще на початку віку: «Заворот кишок — це хвороба голодної людини!»

— Тоді я був молодший літами і революційніший.

— Ми з вами ще і молоді, і революційні, — Богомолець розповів про студента, який прийняв його за свого колегу.

На розгубленому, блідому обличчі Спасокукоцького зяянів усміх.

Наприкінці квітня Багдасаров і Богомолець разом поверталися з військового містечка і Андрій запросив професора на чергове засідання Ради робітничих і селянських депутатів. Олександр Олександрович ще жодного разу не був на цих засіданнях, хоч батько його часто просиджував у Раді ціліснічкі вечори і повертався додому, переповнений враженнями. Сам професор, окрім того, що не мав часу, боявся почуватися на суто політичних зібраннях стороннім глядачем. Тепер, коли він був, як утверджувалося у підписаному Дейчем посвідченні, незамінним радянським працівником, Олександр Олександрович уже не почувався зайвим у залі Комуністичного клубу, де звичайно засідала Рада, і він охоче погодився на пропозицію Багдасарова.

Зала Комуністичного клубу була переповнена. Люди тіснилися в проходах, на балконах і естраді. Окрім робітників, Богомолець побачив у жовтавому світлі електроламп багато інтелігентної молоді. Коли вони, завдяки настійливості Андрія, протиснулися до зали і Багдасаров невідомо звідки роздобув стільця для професора, Антонов уже відкрив засідання і надав слово членові Ради депутатів Михайлові Івановичу Васильєву. Про Васильєва Олександр Олександрович чув багато, але бачив цього палкого більшовика уперше. Промовляв Васильєв спокійно, без традиційних ораторських прийомів, проте слова його були точні, об'ємні і залишали глибокий слід у свідомості.

— Незважаючи на усі зради чорного і білого вороння, робіничо-селянська влада продовжує зміцнюватися. Ми приступили до будівництва нового господарчо-економічного життя.

Становище наше і становище робітничих мас у всьому світі тяжке. Війна триває і у зв'язку з тим, що капіталізм захопив усю земну кулю, війна жадливо позначається навіть на нейтральних країнах. Нейтральні країни не несуть жертв кров'ю, але народи їхні голодують. Величезні кола голодних там готують ґрунт для соціальної революції. Страждають усі, і навіть далекий Китай відчуває величезну нестачу харчів... Нам дорікають, що ми за п'ять місяців не організували комуністичного господарства, але на протязі багатьох сотень років влаштовувалося капіталістичне царство, а нам доводиться усе руйнувати до підвалин і на руїнах будувати нове життя. Нам кажуть: як ви з темними, відсталими масами будете вводити соціалістичний лад? Так, поки буде старий лад, завжди будуть відсталі, в процесі ж нового життя — будуть нові люди. Ми спостерігаємо уже процес масового приходу інтелігенції до робітничо-селянської республіки, і далі це розвиватиметься швидше. Зараз порушується питання про підвищення продуктивності праці. Ті заходи, які дехто рекомендує, наприклад, відрядна оплата, не всюди прищеплюються. Необхідно професійним спілкам виробляти не лише ставки оплати праці, а й систему піднесення виробництва. Не палицями, не старими заходами, а товариським впливом. Від цього залежить доля Радянської влади, це особливо важливо тепер...

Михайла Івановича доповнив енергійний, напружений Антонов:

— Ми намітили нову лінію життя. Тільки не потрібно вагаться, не потрібно думати, що з розвалом старих форм розвалюємося і ми, треба, відмітаючи усе старе, сміливо іти по шляху творчості нових форм. Час створити нове життя. Час сказати: природа — моя майстерня, а я в ній — великий коваль!..

Останні слова Антонова захльоснули бурхливі оплески, і Богомолець ледве розчув головуючого, який оголошував про виступ члена Полтавського виконавчого комітету Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Німці наступали, із України в Саратов прибувало все більше біженців. Олександр Олександрович жадібно ловив кожну вість з рідних країв і зараз схвильовано слухав промову полтавця.

— Товариші, я колишній голова Полтавського виконавчого комітету Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вітаю вас.

Зала спалахнула гарячими оплесками.

— Я бачу, що у вас інтелігенція працює для загального блага народу, допомагає народові скинути гніт багатіїв і по-

будувати нове життя, засноване на правді. Тут багато говорили, я слухав і радів, мені важко промовляти на ваші теми, я українець і буду говорити про Україну. Меншовики і українська буржуазія закликали на допомогу німецькі банди, роззброїли робітників і селян і вводять старий режим. Окрім того, забирають у селян останній мішок хліба. Підтримуйте своєї Ради: в них — правда. Хай живе Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів!

Повертався додому зі змішаним почуттям радості і тривоги. Радувала причетність до того значимого, що робилося в країні. Добре слово полтавського більшовика, мовлене на адресу саратовської інтелігенції, яка підтримувала Радянську владу, прозвучало для Богомольця як схвальне й напутнє слово землі, на якій він народився і виріс. І водночас гостро боліла йому доля рідного народу, над яким об цю пору висвистували кайзерівські шомполи. Ось він, шлях, який не веде нікуди, окрім нових страждань для трудового люду: опереткові вожді, опереткова державність. Він це передбачав, він боявся такого повороту подій.

А декому видавалося, що варто одягти пана в червоні шаровари, як віковічні народні рани загояться.

Сліпці...

...Ви залишаєтеся поза життям, на крихітному острівкові, який захлюпують могутні хвилі соціальної бурі, купка сліпців, що мислять себе поводитирами. Відчиніть навстіж вікна і двері, на землі — травень 1918 року, травень першого року по Великій Революції, від дня якої майбутні покоління почнуть літочислення... Так казав він, а вони дивилися на нього злими й нерозуміючими очима з-за скелець пенсне, вони не віталися з ним і з тими професорами, які зрозуміли слово більшовицької правди, вони сичали йому в спину: Богомолець продався більшовикам за шмат хліба, за червоноармійський пайок, за червоноармійські бутси, він — син каторжанки і тому легко порозумівся з такими ж каторжанами, як його мати, він ганьбить російську інтелігенцію, яка протестує проти більшовицького ярма...

...Ви досі боїтеся слова «революція», ви сваритеся за зачиненими дверима професорської ради за платню й кафедри, ви затуляєте вуха, коли до вас промовляє нове студентство, оті кухарчині діти, що їх романови, яким ви досі поклоняєтеся, не пускали на поріг вищої школи; учорашні робітники, селяни, солдати, перед якими Радянська влада відкрила університетські двері, — для вас бидло і чернь, що їй від народження

судилося чистити вам французькі штиблети, а не вивчати медицину...

Вони ж шелестіли поміж себе: Богомолець подружився з «товаришами» із надзвичайної комісії, «надзвичайка» не відселила його, як інших, у нього з «надзвичайкою» — спільний двір, і біля його ганку вартує червоноармієць; він ходить на засідання Виконавчого комітету, на це збіговисько недавніх каторжників і босоти, він уже служить консультантом у військовій лабораторії, ось прийдуть із степів козаки, і він разом зі своїми червоними друзями загойдається на шибениці, він... він... він...

Вони бойкотували професора Богомольця, як бойкотували кожного, хто був зрячіший за них.

А час бойкотував їх.

Кожне засідання ради професорів з бою починалося і боем закінчувалося.

Травневе надвечір'я було тихе і лагідне.

Богомолець тепер лише, під час піших переходів від домівки до університету, агрономічного інституту, військового містечка, Ради комісарів, де містився губернський медично-санітарний відділ, помічав весну, небо над містом, пахощі бузку, прохолодне дихання розповілої Волги. Крещучи по бруківці гігантськими червоноармійськими бутсами (співробітники клінічно-діагностичної лабораторії виписали їх для свого консультанта з військового складу, помітивши, що черевики професора геть зітерлися), Олександр Олександрович глибоко і ритмічно дихав. Він так мало буває на свіжому повітрі, і знову йому поколює в грудях, тільки він не признається дружині, а попереду — спечне саратовське літо, майже без надії на відпочинок, бо місто переповнене евакуйованими, біженцями, мешканцями центральних районів, яких вабить хлібний Південь, і загроза епідемій стає все реальнішою, незважаючи на героїчні зусилля виконкому. А якщо спалахне епідемія холери чи тифу, він, звісно, не поїде з міста, треба було б уже зараз створити на Волзі і залізниці пропускні ізоляційні пункти, сказати про це в медично-санітарному відділі...

Несподівано професора зупинив червоноармійський пост. Не допомогло й посвідчення — у військове містечко нікого не пропускали, лабораторія сьогодні не працює. На стривожених, невеселих обличчях червоноармійців Олександр Олександрович прочитав: сталося щось непередбачене. Справді, він ще не дійшов до свого будинку, як у центрі міста спалахнула стрілянина. Густішала ніч, густішало й пострілів. У квартирі Бого-

мольців тої ночі майже не спали. Під ранок на Іллінському майдані гухнули гармати, над будинком з пронизливим виттям пронеслися снаряди і там, де Рада, тяжко зітхнула земля.

— Стріляють по Раді! — Олександр Михайлович неспокійно ходив від вікна до вікна. Знову прогучав гарматний постріл, за дахами будинків зарожевіло небо. Олександр Олександрович наполіг, щоб родина спускалася в підвал, дістав із шухляди столу револьвер і мовив до дружини, що стояла в передпокої з сонним сином на руках:

— Я піду, Олю...

— Олександрє... — У її очах блиснули сльозинки.

— Так треба, Олю. Невже ж я за більшовиків до першого пострілу?

Світало. Гарматний гул затих, але стрілянина не вщухала, тепер — довкола Ради. Він пішов на постріли — майже не ховаючись, як звик ходити по місту у мирні дні. Серединою вулиці, відстрілюючись, промчала у бік Іллінського майдану бронемашина і зникла за рогом. Коли переходив через Радянську, довкола зацвѣохкало, неначе невидима діввора, граючись, шмагала по бруківці дротяними батіжками. Він швидше відчув, аніж зрозумів, що це кулі, прискорив ходу, і тої ж миті його різко штовхнуло за ріг будинку.

— Вам що, товаришу професор, життя обридло?

Олександр Олександрович побачив біля себе Андрія Багдасарова. Без картуза, в заношеній студентській тужурці, він стояв на тлі відсвіченої світанком цегляної стіни і, перезаряджаючи револьвера, скося зиркав на Богомольця.

— Я, знаєте, Андрію, не військова людина, але подумав: коли більшовикам зле, я мушу бути з ними.

— Ну, більшовикам ще не зле, але гаряче, — швидко проказав Багдасаров. — Праві есери організували заколот, підбурили проти Ради артилерійську частину, до них приєднались білогвардійці і різна наволоч. Червоних військ у Саратові мало — на фронтах, але ми чекаємо на підмогу з години на годину, Антонов розіслав телеграми робітникам сусідніх міст...

Він відхилився назад, майже злившись зі стіною, ковзнув до рогу будинку і вистрілив вздовж вулиці.

— Здорово це у вас виходить, Андрію! — заздро гукнув професор, перекрикуючи рушничні виляски. Стріляли з підворотень, з вікон нижніх поверхів, з-за вилузаного з бруківки і скиданого в купи каміння. Він намацав у кишені револьвер: Олександр Олександрович досі стріляв лише з мисливської рушничці, та й до тої науки Татаринов почав призвичаювати його зовсім недавно.

— Знайдеться робота і для вас, Олександр Олександровичу! — збуджено мовив Андрій і через двори повів професора до будинку Ради. Виконком горів. Третій і другий поверхи розбиті. З нижніх поверхів стриміли кулеметні дула. Багдасаров і Богомолець спустилися в підвали — тут, у задушній мурованій клітці, Богомолець побачив у тьмяному блиманні двох стеаринових свічок, на застеленій шинелями підлозі поранених червоноармійців. Молоденький військовий фельдшер розгублено бабрився біля одного з них.

— Йод? Бинти? — діловито запитав професор і почав засукувати рукави сорочки: тепер він був спокійний, він відчував, що потрібен людям.

...Повернувся Олександр Олександрович додому аж увечері — разом з Багдасаровим. Останні постріли ще долинали від Волги — червоноармійці оточували біляків, що намагалися захопити човни і втекти до Самари.

Більшовики перемогли.

Змарніла від хвилювання Ольга Георгіївна збрала, що трапилось в домі, на стіл. Смакуючи гарячим чаєм, Андрій розповідав, як Олександр Олександрович переходив під кулями вулицю, ніби прогулювався по бульвару. Добродушно, але невесело сміялися, було не до веселощів: чимало відданих народові саратовців забрав сьогоднішній бій...

Одного з наступних днів саратовці ховали загиблих товаришів. Везли їх на гарматних лафетах, труни — оббиті червоним. «Урочисто і печально співали мідні труби музик, чорні коні тихо везли гармати по камінню бруківки: мертві в трунах погойдувалися, — напише через багато років очевидець похорон і учасник революційних подій у Саратові Віктор Бабушкін. — Поліщук лежав у труні з розплющеними очима і, здавалося, скорботно дивився в блакитне небо. Схилені червоні прапори, знамена. Наїжачившись багнетами, крокувала Червона гвардія. На серці біль: і думалося: «Скільки ще ляже нас у землю, будівничих влади трудящих...»

Поліщук був з України, з тих товаришів, чий виступи на підтримку Рад професор Богомолець слухав пам'ятного вечора у Комуністичному клубі. Поліщук, парламентар від Ради, ішов до ворога на переговори — його розстріляли з кулемета впритул.

Вони лягли у братську могилу на Театральному майдані Саратова: перший комісар по пресі петроградець Алексеев, саратовець Циркін, харків'янин Поліщук...

«Бій триває...» — подумав професор Богомолець, схиливши над могилою голову, в якій усе густішало срібного павутиння.

Годинник у вітальні вибив сьому — глухий, протяжний дзвін сочився крізь стіни і розтікався просторими пустелями буржуазної квартири. Софія мешкала в крайній від дверей кімнатці, де, певно, належало бути прислузі; зате вікно з неї виходило в глухий сад. Кімнату вибирав Павло, а він, коли йшлося про конспірацію, був обачний і далекоглядний. Втім, вікно уже давно було з подвійними рамами, забите, зашпакльоване і заклеєне на зиму, то й навряд чи могло прислужитися Софії на випадок жандармських гостей. Квартиру наймала стара дивакувата баронеса, біля якої ходили дві такі ж пристаркуваті покоївки, схожі на черниці; баронеса на схилі літ відчула «докори сумління» і жертвувала крихти зі свого столу на революцію — вона була за соціалізм, але з рахунком у банку, кухаркою і хатніми робітницями. Павло, який на похилих жінок справляв паралізуюче враження густою темною гривою та бородою, експропріював оту кімнатку для приїжджих революціонерів.

За півгодини самотній удар годинника знову приплив до Софіїної кімнати, а гостей усе ще не було, і Софія починала хвилюватися. Павло, коли вже обіцяв, приходив точно, та й зустріч була надто важлива, щоб легковажити. Звичайно, Столяру (вона сама придумала цю конспіративну кличку для Козловського, Платон справді столярував у Подільському ремісничому училищі) могло щось перешкодити, проте Іванов забіг би сам, приніс намітки Кашинцева до нової програми «Союзу». Софія, відколи провела на вокзал сестру (Марія, склавши екзамен на фельдшерлицю при Київській міській управі, поїхала практикувати), не виходила з дому, слабувала.

Вистигав самовар, і приготовлені заздалегідь слова розкочувалися по пам'яті, наче горошини, а гостей не було. Софія, загорнувшись з руками в плед, ходила з кутка в куток кімнати — то був перевірений спосіб погамуватися. Сьогодні мав започаткуватися, теоретично, новий робітничий гурток на Подолі.

Нарешті обережно тричі теленькнув дзвінок біля вхідних дверей. Софія припізналась: виковзнувши поперед неї з кухні, двері відчинила гостролиця, цікава до Софіїних гостей покоївка. Баронеса не дуже ховалася зі своєю новою вірою — на соціалізм була мода, — і покоївка здогадувалася, що за молодики вселяються час від часу до боківки. «Народна воля» голосними замахами на царя поширила зромантизований

образ революціонера-терориста: білосніжні манжети, краватка, лаковані черевики, а в руках по револьверу.

Цього разу покоївка була глибоко розчарована: жовтаве пасмо світла від лампи вихопило з раннього осіннього присмерку гінку постать парубка у ватянці з дешевенького, втертого на рукавах сукна, щедро наваксованих чоботях і з смушковою шапкою в руці.

— Даруйте, пані Софія вдома?

— Заходьте, прошу, я на вас чекаю...— мовила Софія, не доходячи дверей, аби допомогти зняковілому гостеві: з опису Павла вона впізнала в пришельці Платона Козловського. Покоївка пригнітила лампу і промовисто дзенькнула засувом на кухонних дверях: кожен подільський хлоп пнеться в революціонері!.. Гість, знявши ватянку, видавався ще молодшим... Він зупинився на порозі Софіїної кімнати і то совав ківшички долонь у кишені, то ховав їх за спину. Софія подала руку:

— Рада з вами зазнайомитися, товаришу. Але де Павло?

Його руки були тонкі в кисті, проте долоня широка й тверда.

— А до нас один чортяка прилип, наче реп'ях. Водили-водили його по місту, а далі бачимо, що не відчепиться, розділилися. Павло повів його назад на Поділ, там легше п'ятами наживати, а я — до вас...

Тільки тепер Софія роздивилася очі гостя — несподівано глибокі для такого молодого обличчя, допитливі і ледь-ледь смутні; крізь них прозірала душа бентежна та спрагла, аж Софія подивувалася точності і місткості чутого колись від матері: очі — то вікна душі. Вікна світилися, а не зяли пустою, Павло, здається, не помилився, і їй потепліло на душі, хоч і досадувала, що приготовлені, вишикувані в лави багатозначних речень слова розсипалися. Вона налила в склянки чаю — самовар таки вихолов, чай був ледь теплий, але кликати покоївку не хотілося. Втім, гість дивився поверх склянки з чаєм на край столу, де височіла стопка книжок. Її вивершувала залишена Павлом популярна серед київських народників праця «Життя ірландців». Софія подала книгу гостеві:

— Не читали?

Платон поклав книгу на розтулену долоню лівої руки, ніби зважував її, обмацав очима обкладинку, перегорнув кілька сторінок, аж тоді мовив:

— Читав.

Софія усміхнулася: їй заімпонувала розважлива діловитість, з якою гість, перше ніж відповісти, примірявся до книги.

— Ну і як—захворіли разом з нашими хлопцями на ірландське феніанство? ¹

— Хіба я тут, у Києві, такого ж феніанства не набачився?— Козловський сидів, поклавши руки на коліна, і спокійно та зосереджено дивився на господиню.— Серед інтелігентних соціалістів...

— Не лише серед інтелігентних, брате,— м'яко заперечила Софія.

— Ваша правда, є й серед нас. Але найчастіше — слідком за інтелігентними, куди вітер котить.

— Дивуюся, як це Павло досі не перетяг вас у свою віру?

— Знаєте, сестро, я — мов той бичок, впирається умію, мене тягнуть, а я — усіма чотирма в землю. Думаю, що усе те феніанство — з розкошів.

— Ну, Павло особливих розкошів не зазнав — Галаганівська гімназія для різночинців, університет надголодь, учительовання в селі...

— Не лише про Павла кажу, та й інші розкоші маю на думці, Софіє Миколаївно. Душевні розкоші. Декому вже замало революції завтра чи позавтра, хочеться революції негайно ж, сьогодні, і щоб усе довкола вишумовувало, гриміло.

— Може, ви знаєте, як чесній людині зараз треба чинити?

— Не знаю, це правда. Але буду знати.

— Сьогодні чи завтра? — зіронізувала Софія.

— Скоро,— ніби і не примітив іронії гість.

— Звідки?

— А ви мені розкажете,— Козловський звів на Софію серйозні, задумливі очі.

— А я ждала, що ви мені розкажете...

Обоє розсміялися, і то була хвилина взаємної приязні.

— Але без жартів, Софіє Миколаївно,— за цим я й прийшов. Не як до пророка, в пророків я не вірю, а як до людини вченої. Додам і я дещицю до вашої мови, та напевне і, окрім нас з вами, люди, які думати не розучилися, у Києві знайдуться. Багато нині кмітливого люду, Софіє Миколаївно, їй-право, багато, навіть серед нашого темного брата робітника. Життя таке, що ледь-ледь казанок у кого варить, уже він і знає, і бачить, що його безсоромно одурено отією божественною трійцею — самодержавством, православієм і народністю. Але кожен думає, що він — єдиний такий вумний, та боїться й на сусіду, і навіть на себе очі звести і мертвіє в

¹ Фенії — конспіративна терористична організація, що виникла в Ірландії і Америці в 1858 році.

своїй скаралупці. Людині прорости треба, як і зерняті, інакше його змелють та з'їдять або згниє безслідно. Я так собі мислю своєю столярською головою: зараз найголовніше — від самоти людину порятувати, допомогти їй на саму себе і на товариша зирнути, щоб душа назустріч іншій душі живій розкрилася, наче квітка...

— А це ви добре сказали — про душу, — Софія все захопленішими очима дивилася на Столяра. — І про самоту розбудженої людини. Саме тому ми з товаришами і пропонуємо організувати на Подолі робітничий гурток з людей, які хочуть знати, де живуть і навіщо живуть...

Поки прийшов Павло, упрілий, забіганий (вижлуктив три склянки ледь теплого, без цукру, чаю), вони майже про все домовилися. Тільки квартири, де могли б збиратися робітники, ще не було на прикметі: Козловський наймав куток. Павло запропонував підшукати кімнату на ім'я Платонового товариша, теж столяра Василя Онійчука, — його жандармерія напевне ще не взяла під свою опіку. З Павлом погодилися.

— До речі, Соню, твоя квартира уже в них на оці, — повідомив Іванов, коли гості прощалися. — Двічі перевіряв сьогодні.

— Я вже й сама подумувала перебраться, гнітить мене цей преферансовий соціалізм. Але хто міг навести?

— Що ти тут, знали двоє — я і Кашинцев.

— Троє.

— Хто третій?

— А Пан. Ти ж ним прислав програму.

— Так, — неохоче визнав Павло, — знав і Піотровський...

Провівши гостей, Софія сіла до столу. Просто неї, в чорному, як сажа, вікні мерехтіли три пелюстки свічок, схожі на чудернацький квіт. «Щоб душа розкрилася, немов квітка...» — згадала Платонове і знову усміхнулася. Не розуміючись на конкретних формах організації й боротьби, на програмах, на політиці і політичній економії, багато на чім не розуміючись за молодістю та браком освіти, Платон розуміється на головному: світ, у яким їм випало жити, несправедливий, ворожий людині, але вистояти супроти нього один на один особистості не під силу, вона мусить об'єднатися з такими ж, як сама, живими, мислячими особистостями та навчатися в гурті бути людьми, а не покірними безсловесними тваринами, що цілісьнє життя гнуть горби задля розкошів зграї вовків. Вона, кілька літ тому, ще наївним дівчиськом, яке не мало за душею нічого, окрім свободолюбних емоцій, писала Олександро-

ві: «Треба учитися! Треба учитися!» Тепер вона б написала інакше: «Треба учити і учитися!..»

Софія зіперлась ліктями на бильце крісла, зімкнула пальці, аж хряснули кісточки в суглобах, і довго сиділа так, задумана та смутна. Аж коли годинник пробив десяту вечора, підсунулася з кріслом до столу: одписувати Олександрові на його перший — з Парижа — лист.

«...Признатися, Олександрє, я дуже пораділа твоєму листу ві,— писала Софія.— Тобі вже, напевне, повідомили, що я в Києві, не сердься, так треба було. Скучати тут не доводиться, роботи багато, і все ж часом мені дуже тебе не вистачає. Але це вже сентименти, з якими я безжально борюся, бо інакше скоро збриджуся собі. Психологія вагітної жінки ще ніким, здається, не досліджувалася; без сумніву, якісь гальма природа вмикає в мені, бо часом у голові така осіння пустка, такий коров'ячий спокій, що стаєш собі чужа й огидна. Не подумай, ніби мені обтяжне материнство, але в цім і трагізм: розуміти, що твій плід владно диктує тобі свою волю, бунтувати і водночас пристрасно бажати його. І треба ж було так мені поталанити: народилася жінкою.

Але то хвилиний настрої, бо ж ти знаєш мене за жіночу максималістку; і справді, події останніх десятиліть переконливо доводять, що жінки навдивовижу чутливі до соціальної і національної несправедливості та фанатично віддані месіянству (а не лише месіям, як Марія Магдалина). До того ж жінки володіють магією емоційного впливу на масу — і жінки Комуни переконливий приклад тому. Щиро дякую тобі за рядки про Луїзу Мішель — я здавна захоплююся нею. Луїза зуміла жіночу пристрасність поєднати із служінням високому суспільному ідеалові. Я ж зараз наче засуджена до страшної прадавньої кари — моє материнство і мої переконання безжально тягнуть мене в різні боки, і все мені страшенно болять, і душа моя нині — суцільна рана, якої нема кому погоїти, бо я, звісно, щосили півнюся перед нашими спільними друзями і видаюся їм, мабуть, вирубаною з граніту, а ти — далеко...»

Ярослав Піотровський не пішов до готелю «Гастроном» на зустріч із капітаном Судейкіним, і останні два тижні були для нього жакливими, жакливішими, аніж би він скнів у в'язничній камері.

Чоловічок у крислатім капелюсі снував слідом, то зникаючи, то об'являючись у найнесподіваніших місцях, буцім знав наперед про наміри Піотровського, буцім читав його думки. Павло попросив Піотровського віднести на Велику Володи-

мирську Софії Богомолець проект нової програми «Союзу», вона на нього чекає, а Павлові треба негайно бігти на Поділ, він зазнайомився з ремісниками, і Софія ратує за організацію нового гуртка. Перед Піотровським Павло майже не крився.

Ярослав подався на Велику Володимирську, хоч зустріч з Софією Богомолець не обіцяла нічого доброго. Ці дами від революції, ці фанатички, які тільки й ждуть, щоб їх закидали камінням, аби хоч в такий спосіб наситити своє непомірне, розбурхане емансипаційними повіями самолюбство,— біля Софії йому і в кращі часи ставало зимно. Тепер же він був увесь мов тісто, що піднялося і перевалюється через край форми: без волі та певності в собі. Хоч куценький панок цього разу і не супроводжував, здається, його; але коли Піотровський підійшов до будинку, де мешкала Богомолець, знайомий крислатий капелюх уже брунатів з іншого боку вулиці і куточки сухих губ зміїсто, по-змовницьки заусміхалися до Пана. Ярослав вдав, що не помітив жандармського агента, насправді ж йому послабло в колінах.

Він не наважився сказати Софії, що за її будинком стежать: весь час здавалося, що куцуватий панок у крислатому капелюсі стоїть під вікном Софіїної кімнати і чує кожне слово Піотровського. Ярослав хапливо, але з фантастичними подробицями розповідав Софії про єднання з селянами на власному хуторі. Незчувся й сам, як захопився. Говорив довго, зависивши над недопитою склянкою чаю своє довгобразе обличчя. Од солодкого самогіпнозу пробудив його погляд господині — вона дивилася через стіл на Піотровського так, як дивляться в глибокий колодязь, аби крізь в'язку, мов глек, напівтému прозирити в рамці з зеленомшистих цямрин білде личко води. Ярослав відчував, як той погляд, не пронизливо гострий, що буває в людей, які судять лише інших і ніколи не судять себе, а, навпаки, лагідно-діткливий, жіночний, проте аж до щемкого яскравого світла чесний, просвічує його наскрізь, не залишаючи хворобливо збуреній душі жодного затіненого закапелька, куди б можна було сховати найпотаємніше, що ховаєш часом навіть від самого себе. Ярослав зів'янув під Софіїними очима, мерзлякувато стелював плечима:

— Що ви, Софіє Миколаївно, так дивитесь?..

Софія мовчала.

— Ви що, теж мене за Юду маєте? — істерично, втрачаючи контроль над собою, вигукнув Піотровський.

— Хіба я вам щось сказала? — з щирим подивом запитала Софія.

— Ні, але... Так, нерви...— знітився Ярослав, підняв на господиню благальні очі.— Ваша думка завжди значила для мене більше, аніж чия інша, і якщо б ви, як дехто...

— Зрадили ви чи вас обмовлено, у цім має розібратися суд товаришів,— сухо, без найменшого співчуття мовила Софія.— Поки ж такого вироку немає, я не вправі... підозрювати вас. Інакше б ми з партії перетворилися на групку злісних пліткарів. Але, одверто кажучи, я недолюблюю істеричних мужчин. Я не знаю, чи зрадили ви, але я знаю інше: у вашій душі, пане Піотровський, немає певності, що коли-небудь, як вам загрожуватиме небезпека, ви не зрадите... Даруйте вимушену різкість, ви самі на неї напросилися. Але це правда...

Ярослав мовчки відкланявся і вийшов. Чоловічок під крилатим капелюхом переглядав газетку, притулившись плечем до ліхтарного стовпа. Уздрівши Пана, він діловито згорнув газетку і сховав її до кишені, по тому підтюпцем заспішив за Піотровським. Візит до Софії довершив роботу кородів, що точили Ярославову душу. Ще ніч він перетерпів, а ранком, ледве дочекавшись дев'ятої години,— з розмов у народовольських гуртках, які давно полювали на Судейкіна, він знав, що капітан заявляється в управління о дев'ятій,— почвалав до жандармського управління...

— Отже, волею товаришів мені судилося сьогодні сказати перше слово нашому маленькому інтернаціоналові, що знову після вимушеної перерви зібрався до купи. Шкода, звичайно, що не усі «союзівці» з нами, але їхня думка пробилася до нас і крізь мури Лук'янівського замку, я ще скажу про це,— Іванов промовляв сьогодні розважливо, переймаючись настроєм товариства.— Отже, життя давно вимагало від нас зібратися в такому складі, і в принципі я погоджуюся з товаришами — «Робітничий союз» тільки тоді буде сильний та довговічний, коли міські робітники гуртуватимуться не довкола купки інтелігентів, які щомиті перебувають під загрозою раптового арешту, а довкола свого, робітничого, центру, що у будь-яку хвилину може заступити центр інтелігентний. Зі свого боку я пропонував і пропоную товаришам дещо іншу систему організації міських робітників: ми покриваємо Київ сіткою великих робітничих гуртків, члени яких навіть не здогадуються про існування такої мережі. І тільки у велику днину соціальної революції...

— На коли ж зволите призначити ту революційну днину — на сьогодні, на завтра чи позавтра? — ущипливо закинула Софія.

— Коли вже ви визнали мене за найреспектабельнішого говорильника, прошу не насакаувати...— ухилився од відповіді Павло.— Отже, в день соціальної революції роз'єднані з метою конспірації гуртки об'єднуються в могутню робітничу армію і шцент розбивають урядове військо!

— Відгонить змовництвом,— зауважив Кашинцев.

— Тепер, братове, самі бачите, як нам живеться,— широко усміхнувся до гурту робітників промовець.— Скільки людей, стільки й думок. Але уже те, що сьогодні ми зібралися таким людним товариством, засвідчує нашу життєздатність. Тож чи не час уже нам нагадати про себе народові? До речі, вирок помічникові начальника «Арсеналу» Коробкову видрукувано вже кілька тижнів тому, помічений він четвертим грудня, а полковник Коробков і досі ходить півнем та гнобить робітничий люд...

— Що дасть робітництву Києва убивство з-за рогу Коробкова? — обличчя слюсаря Венцеслава Кизера зблідло, він хвилювався.— Нічого, окрім нових репресій!

— Ми заявимо про себе як організація дійова і авторитетна!

— Робітники в Петербурзі здобувають авторитет інакше: не вбивствами, а єднанням.

— Ми убиваємо ненависне народіві начальство, аби тісніше об'єднати народ!

— Убивствами не об'єднують,— стояв на своєму Кизер, раз по раз зиркаючи на свого товариша, теж слюсаря залізничних майстерень Олександра Доллера, ніби звірявся на нього. Проте Доллер, поважний, широкоплечий, у темній косоворотці, підперезаній широким паском, незворушно жував кінчик довгого вуса.— Економічний терор, що про нього записано в нашій програмі, підтримує лише найменш свідомі і найбільш затуркана частина київського робітництва.

— Венцеслав тут правий, Павле,— озвався і Доллер.— З Пітера якомсь товариш приїздив, розповідав у нас на зібранні про організацію петербурзького «Союзу робітників» — пітерці вчать робити революцію, гуртуються, про страйки подумують, та й не лише подумують — уже й страйкували. А щоб на якогось там Коробкова чи Судейкіна робітники полювали — такого не казав.

— А що ж ви, Платоне, про усе це думаєте? — повернулася до Козловського Софія, він уперше був на таким люднім зібранні і вочевидь потерпав за свою молодість.

— Я — як усі...— зніяковів Столяр, але потроху оговтався і заговорив, хоч очей від підлоги на відривав.— Але скажу таке, що дуже правильно в нашій новій програмі про страйки

записано. Бо як був минулої зими страйк у київських залізничних майстернях, великого розголошу те набуло серед робочого люду, бо досі не знали такого. І багато наших опісля почали замислюватися над своїм робітничим невільництвом та казати: бач, коли разом, гуртом, то й ми — силища. Ось воно як...

Платон затнувся, підшукуючи слова, але, певно, тих слів не знайшов, бо остаточно примовк. Софія підбадьорливо усміхнулася до Столяра, провела очима по обличчях друзів. Вона почувалася людиною, яка по ледь прим'ятій траві вгадує стежку, що веде до людей. Вона побачила ту стежку раніше, ще за свого перебування в Петербурзі, але не пішла по ній, і тільки зараз, поблукавши в присмерках перехідної епохи, ще несміливо та невпевнено ступала на неї.

І бриніла в душі радість відкриття.

...Про соціалістів Гаврило чув, та і як було не чути: у залізничних майстернях страйкували робітники, поліція арештувала залізничників, які читали книжки, і вислала їх туди, де й Макар телят не пасе. Ті книги їм, балакають, дали нібито соціалісти. Наглою смертю помирили міністри і губернатори, вибухали динамітні бомби на царевих дорогах і навіть у Зимовому палаці — усе те було справою рук соціалістів, що їх — київських — начальство вішало в полі за Лук'янівським замком. Уява малювала соціалістів людьми особливими, загадковими, всюдисущими невидимками з револьверами та бомбами в руках, отими добрими месниками за народні кривди, що їх так багато стрічалось в материнних казках і так мало в житті.

Але досі жодна ниточка, жодна павутинка, здавалося, не єднала соціалістів з столяром Гаврилом Гейнцем (пізніше Софія Богомолець скаже йому на те: «Хіба ж вам до нашого знайомства не боліли людські кривди? А кожен робітник, якому болять рани ближнього свого, товариша по ремеслу, уже трішечки соціаліст»). Соціалісти були дуже вчені, а Гейнец заледве встиг навчитися писати, а вже довелося студіювати іншу науку — як заробити на шматок черствого хліба. Соціалісти, хоч і боролися з начальством та панамі, самі були пани, а Гаврило — робоче бидло, хлоп, що мусив, забачивши хазяїна чи хазяйку, скидати шапку і вдавати на обличчі смиренність (пани поб'ються-поб'ються та й примиряться, а в нашого брата чуби ще довго тріщатимуть, казали старіші робітники). Тепер він ступав по сипкім піску Труханового острова услід соціалістам, та ще й на їхне, заборонене владою зібрання.

Той вечір запам'ятався Гаврилові на все життя. Була галявина, налита літніми попелястими присмерками і засклена густо-синім, з іскринками зір небом. Був червоний жар догораючого вогнища, що кидало на високочоле обличчя молодої жінки, яка промовляла, пурпурові відсвіти. Був схвильовано притишений гомін натовпу, коли жінка замовкала, підшукуючи слова. А слова її були надивовижу прості, вони давно жили насподі Гаврилової душі, і жінка лише діставала їх звідти:

— Подивіться на свої руки — вони в кривавих мозолях. Пригляньтесь до своїх облич, до облич своїх дружин і дітей — вони чорні, наче земля, від недоїдань, від каторжної дванадцятигодинної роботи, від гризот про незабезпечений завтрашний день...

Багато ночей по тому ця жінка снилася Гейнцеві. Сни були світлі, часом тривожно-пурпурові, як відблиск вогнища на лісовій галявині; чорні жандармські тіні кидалися до жінки, а він, Гаврило, мужньо та віддано заступав її і, пронизаний кулями, падав до її ніг, а жінка схилилася над ним і вдячно ловила повитий млою близької смерті погляд Гаврилових очей.

Гейнц здивався з нею знову аж за кілька місяців, пізньої осені, у Платона Козловського. Напередодні Платон, що від літа, після пам'ятного вечора на Трухановім острові, поставив товариша правдивими книгами про робітниче життя, запросив після роботи до себе. Але Гаврило затримався в майстерні, тож коли зайшов до Платонової кімнатки, розмова уже згасала. Окрім господаря, там було ще троє молодих робітників, а серед них — Павло і жінка, яка промовляла на лісовій галявині. Вона сиділа край столу, поклавши на скатертину руки з довгими нервовими пальцями. Вона уважно слухала Павлову бесіду з робітниками, зрідка й собі докидаючи слово. Павло кликав її Софією.

Невдовзі почали розходитися. Павло залишався ночувати в Платона, але сказав, що спершу проведе на Шулявку Софію. Ніяковіючи та затинаючись, Гейнц запропонував: він теж мешкає на Шулявці і може провести пані Софію, якщо вона, звісно, дозволить.

— Чудово! — погодилася Софія. — Павлові ще раз брести через усе місто неконспіративно.

З тим і вийшли. Павло провів їх до Андріївського узвозу, погукуючи до стрічних візників, але візники були зайняті або ж поспішали на ночівлю, час був пізній.

— Облиш, Павле, мені хочеться пройтися, — відмовляла його

Софія.— Треба ж колись дихати свіжим повітрям. А вечір такий гарний...

Вечір справді був гарний: сівся сніжок, не та лапата й густа сніговиця, що ось-ось обкутає Київ непролазними заметами, а сухий і легкий, провісник близької зими. Місто вбиралося в ясно-білу святкову одіж: навіть перехняблені подільські хати, запеленуті сніговими хусточками, в снігових оборках і фартушках, вилюднювали, молодшали. Вуличка брала круто вгору, і Гейнц обережно підтримував супутницю під лікоть, аби не підковзнулася: коли подавав пальто, помітив — жінка вагітна. Його захльоснула хвиля гарячої, щемкої ніжності, тепер почувався охоронцем та захисником. Але вулиці старого Києва безлюдніли, лише сторожі, шерхотячи полами кожухів об мерзле груддя, никали довкола крамниць. Це безлюддя, ця дрімотна тиша нічного міста зближувала. І слово за словом Гейнц розповів Софії про своє життя, і в цій оповіді для попередніх двадцяти двох років вистачало двох десятків слів (рання батькова смерть, нужда, шкільні класи, ремісниче училище і робота, робота, робота), зате останні декілька місяців видовжилися в непропорційно велику й значну смугу життя, повну нових, досі не звіданих чуттів і думок.

— Але ж і дивина, Софіє Миколаївно. На Трухановім ви казали про наше життя та про соціалізм. І мені здавалося, що я вже знав це, а ви тільки розгорнули мою душу на потрібній сторінці й мовили: прочитай, Гавриле.

— Пани Каткови аж заходяться з гавкоту, що соціалізм — це наносне, запозичене з безбожного Заходу... — посміхнулася в темряві Софія.

— А соціалізм — це теж віра в боже царство, тільки на землі, правда ж, Софіє Миколаївно?

— Божого царства не буде, брате, — похитала головою Софія.

— А яке ж буде?

— Людське. На жаль, люди не святі янголи...

— Воно так, люди різні є і будуть. Але я думаю, що коли над людьми за царя стане соціаліст...

— Навіть якщо Миколу Чернишевського проголосити одного дня царем, він зробить не набагато більше, аніж будь-який інший цар до нього. Ми, народники, на цім стоїмо. Ви, Гавриле, чували про таку науку — політичну економію?

— Не доводилося.

— Так ось, ця наука вчить, що суспільства, держави розвиваються не за примхами окремих людей, навіть можновладців, а за строгими економічними законами.

— А революція?

— Революція — наслідок дії цих законів, їхній крайній вияв, вулкан, що вибухає, коли напруга під земною корою стає ванадто висока.

— А ті закони можна вивчити?

— Звичайно. Але ж то дуже складно, треба чимало знати.

— А я собі мізкую, що робоча людина усяку науку вгризе, якщо ця наука жити їй допоможе. Тільки ви розповідайте своїми словами, а не суцільною німеччиною, наче аптекар з аптекарем...

— Аптекар з аптекарем по-латині розмовляють, — осміхнулася Богомолець і несподівано для себе, з ентузіазмом у голосі додала: — А що — наступної суботи приходьте до Платона і надійних товаришів приведіть — покуштуємо політичної економії!

— І прийдемо! — гаряче пообіцяв Гаврило — вони вже стояли біля будинку, де мешкала Богомолець. — На добраніч, Софіє Миколаївно. І спасибі.

— За віщо?

— За розмову, — проказав із сутінків, ніяковіючи, Гейнц: Софія уже сходила на ганок. Він повільно подався до себе на Лук'янівку, бо ж ніколи не жив на Шулявці і зовсім не по дорозі йому було проводити жінку. Ішов, радісно й щасливо роздумуючи про майбутню революцію, і, як завжди за таких думок, перед його очима маячило, наче стяг, вихоплене з присмерків густо-червоними відблисками вогню обличчя Софії Богомолець...

Здається, ще ніколи Софія не жила так наповнено; час збігав до моторошного швидко, наче листя днів гортав шпаркий сіверко, що віявся над Києвом, заносючи місто снігами. Після вечірньої розмови з Гаврилом Гейнцом вона довго не могла заснути — із неосяжного людського моря (народу, маси, натовпу, за термінологією програмних революційних документів) несподівано проростали самотні особистості, цікавлючі характери, і опісля таких знайомств отой напіввигаданий інтелегентами, що страждають на хворобу совісті, народ, ота теоретично-міфічна маса ставала реальнішою, ближчою і зрозумілішою. Зустрічі з робітниками давали їй нині так багато, що вона навмисне шукала їх, раділа кожній нагоді побувати в гуртках, кожному новому знайомству і не розуміла хлопців, які воліли не розпорозувати головних сил «Союзу», а передоручати лекції в робітничих гуртках студентам.

Свого часу вона ідеалізувала селян, мала їх за порох, який тільки й жде на іскру, щоб вибухнути. Разом з тисячами інших ідеалістів вона понесла ту іскру на села і скоро зрозуміла, що довкола не порох, а вогкувата солома, яку ще довго доведеться підсушувати, аби вона нарешті зайнялася живим революційним вогнем. Ще минулої весни вона дивилася на міських робітників переважно як на майбутніх агітаторів, що, розпропаговані в місті, повернуться на села готувати народ до всенародної революції. Тепер дедалі частіше бачилася їй, відчувалася в тім робочім міському люді сила богатирська, хоч ще й напівдрімотна; головне ж, то не буде сила, яка здатна тільки до бунту, до миттєвого спалаху, бо не усвідомлює себе; навпаки, та сила прагнула найперше усвідомити себе і світ, зрозуміти закони, які тим світом кермують, аби потім скористатися з тих законів для свого визволення і розвою нового світу, досконалішого та правдивішого. Пташеняті уже було затісно в яйці, воно уже продзьобувало шкаралупу, і Софія чула той тихий, але багатообіцяючий стукіт життя. І вчорашня розмова з Гейнцом — це оте завжди хвилююче (нове життя!) дзьобання шкаралупи і спраглий поклик про допомогу ще жовторотого пташеняти, яке обіцяє вирости в ширококрилого птаха.

Ранком, ледве прокинувшись, вона вже з нетерпінням очікувала на хлопців. Кашинцев прийшов спозарання.

— З'являюся, як на службу в департамент, — пожартував, привітавшись. Справді, будиночок на розі Шулявки і Ботанічної за останні два тижні, відколи тут поселилися Софія Богомолець та Олексій Преображенський, став подібний до штабу «Південно-російського робітничого союзу». Наймаючи помешкання, Софія узяла собі нове ім'я, Олексій же давно, ще як виїхав з Харкова, жив за чужим паспортом, і можна було сподіватися, що поліція не скоро запідозрить цей скромненький міщанський будиночок на околиці міста.

— Одержала листа від чоловіка, — повідомила Софія.

— Не витанцьовується з друкарнею? — відчув її настрій Іван.

— Цар тисне румунів, і ті вже косять на революціонерів, еміграція побоюється, що невдовзі будуть висилати. Про друкарню в Румунії, поблизу кордону, поки що й думати не доводиться.

— Шкода. Мені вже аж сниться наш часопис. А воно ж так: не трать, куме, сили та...

— Друкуватимемо самі.

— Нереально.

— Реально, Іване. Налагодити роботу друкарні — і реально.

— На це здатна з-поміж нас лише одна людина — Іванов. Але ця людина занадто помітна в Києві — за ним стежать, я сам пересвідчився. Друкарню розгромлять першого ж дня...

— Хай він на якийсь час зникне з Києва.

— Павло? І саме тепер? Нізачо не погодиться!

— Для членів революційної організації існує ще й таке поняття, як революційна дисципліна.

— Існує, але не для Києва, тим більше не для Павла та його хлопців — бунтарський дух.

Зайшов Олексій Преображенський — чуб йоржиком, хворобливо запалені очі, бліде обличчя потенційного сухотника — перово забігав по кімнаті, стріляючи очима на письмовий стіл і вперто обминаючи поглядом господиню:

— Боже мій, знову спозарань переписувати якусь статейку! Якби мій отець Іван побачив, куди втрапив його син, він би не проклинав мене, а порадив, що син невдовзі стане чудесним канцеляристом та посяде місце столоначальника в губернській канцелярії... Поки люди роблять революцію, ми тренуємося з чистопописання.

— Що ж це за люди?

— Є такі! Бичков учора прибігав, поки ви з Павлом сіяли на Подолі «вічне й добре». Був дуже розчарований, що вас не застав, обіцяв заявитися сьогодні. Пропонує народникам кооперуватися. У нього грандіозний план...

— Судейкіна або Черткова встрілити? — насмішувала Софія.

— Ні-ні.

— Продати провінційним гімназістам фальшиві теми екзаменаційних робіт і на виручені гроші мурувати всевітню обитель щастя?

— Та він розповість сам, — втрачав запал Преображенський. — Я хіба що, Софіє Миколаївно? Але душа живого революційного діла просить. А ви — як справжнісінька наглядка, який-небудь турецький паша з батогом на революційній галері.

— Ходіть-но, мої невірнички, краще чай пити! — Софія хутко нарізала білий хліб, робила бутерброди.

У двері подзвонили, і на порозі кімнати з'явився Володимир Бичков.

Широкий у плечах, жиливий і ставний, Володимир одразу заповнив собою кімнату. Пальта він не знімав, але розстебнув його і, розрізаючи рішучою владною ходою простір нав-

під, з кутка в куток, блимав темною сталлю засунутого за широкий пояс револьвера. Усе, що потрапляло під його зіркі й жваві очі: самовар, шафа, люстро, етажерка з книгами, килимок на стіні над ліжком, крісло, м'яка канапка, навіть фотографічний портрет Олександра Богомольця,— усе він обмацував поглядом неприховано іронічним і трохи настороженим, буцім ждав на підступну пастку. Особливо ж відверто поглумливий посміх з'являвся на обличчі Бичкова, коли його очі зупинялися на столі, заваленому паперами:

— Усе пишете?..

— Пишемо,— спокійно відповіла Софія.

— Пишіть, пишіть, поки вас, наче кроликів у клітки, не пересаджали,— злостиво проказав Бичков, розхитуючись над столом, і з щирим відчаєм у голосі додав:— А тоді що?

— Тоді сидітимемо. А інші писатимуть. І їх буде більше.

— Це безглуздя. Більшатиме опозиційних писарів, більшатиме і в'язниць, тільки й усього. Коли вовк занадиться в череду, його треба вбити, цю мудрість знали ще наші предки, і тільки сучасні освічені вівці про це не хочуть знати.

— Чим накажете воювати, Володю?— стомлено і сумно запитала Софія.— Отим декоративним револьвером, виставленим перед людські очі?

— Коли оголошують війну, не думають про кінечний...

— Тисячі напівсонних, роз'єднаних людей ждуть, аби до них прийшли, розбудили живим словом і сказали, що вони не самотні, а ви, Володю, тим часом граєтеся в дитячі, ще й не зовсім етичні ігри,— Софія була дражлива, бо доводилося коштовний час губити на суперечки.

— Звичайно, чесноти переляканого обивателя і війну з урядом не завжди удається поєднати,— з гіркуватою іронією мовив Бичков.— Але Судейкін у боротьбі з нами не зазирає до етичного кодексу...

— Але ж і не в Судейкіна учитися революціонерам етики.

— Уперше зустрічаю таку незговірливу жінку.

— Я не жінка, Володю, я революціонерка,— сухо відказала Богомолець.— А про ваш план пограбування університетської каси мені уже розповіли.

— Не поспішайте відмовлятися, Софіє Миколаївно, у касі тридцять тисяч. Половина для ваших друкарень та бібліотек, на іншу половину ми закупимо зброю.

— Якщо нам будуть потрібні гроші, ми попросимо їх у робітників,— твердо мовив Кашинцев.— Найближчим часом ми організуємо мережу нових робітничих гуртків з бібліотеками та касами.

— Що ж, бажаю успіху, — Бичков повагом застебнув пальто й попрямував до дверей.

— Річ не в експропріації, братове, якщо революціонерам потрібні будуть кошти, вони дозволять собі експропріацію, — Софія, як завжди, коли хвилювалася, притисла долоні до розум'янілих щік. — Думаєте, я шматок мертвого заліза, думаєте, мене не спопелєє ненависть до них усіх, від двірника, який притьма біжить в жандармське управління, шойно уздріє, що в чиемусь вікні допізна світиться, до «божого помазаника» Олександра? Чи я б відмовилася за слушної нагоди випустити кулі в якогось Судейкіна або Новицького? Боже, як я заздрила Вірі Засулич, заздрила за один-єдиний невимовно солодкий мент, сповна відчутий, пережитий нею: ти вихоплюєш револьвер і стріляєш у тупу, салісту тварюку, що весь свій вік косила молоді пагони розуму й свободи. Але я знаходжу сили затиснути себе в кулак і скніти над паперами, надривати голос на сходках і в гуртках, сіючи в розумах людських по зернині, інакше і справді нас пересаджають по клітках, наче кроликів, і нічого од нас не залишиться...

...Йї було эле; до слабості у тілі, званої уже з попередніх днів (відколи повернуло на зиму), додався пісія суперечки з Бичковим чадний, глухий біль голови. Проте найбільше гнітила не фізична слабість, до якої потроху звикала. І напівжартівливі-напівсерйозні закиди Олексія Преображенського щодо «наглядячки», і спалахи Павла Іванова, якого манила робота на селі, ще й робота голосна, ефектна (немов молодий кінь, Павло ставав дибки кожного разу, коли відчував вузду партійної дисципліни), й глузливі двозначності Левинського про київських народників, які «обабилися» та перевелися на ніщо, і нестримність молодшого Бичкова, що називав прокламацію з вироком полковнику Коробкову (вона була видрукувана ще до арешту Ковальської та Щедріна) «гнівним маніфестом партії» та домагався його виконання, — все це було тими краплями води, які, коли одна по одній падають на тім'я, боляче ранять. Тільки ненав'язлива, але наполеглива й сильна воля Софії, тільки фанатичний — до самозабуття — вогонь душі, тільки її невідступність утримували хлопців, роздратованих арештами й ідейними сум'яттями поміж народників, од відчаєно-мужніх терористичних ефектів.

У тім ідейнім тумані розгублено бовваніли постаті одинаків, розіпнуті між двох революційних епох: народницької, що відживала свій вік, і нової, пролетарської, марксистської, яка

ще ледь-ледь зоріла. Софія почувалася одною з тих постатей: її революційний досвід, її розум, її інтуїція твердили, що час вимагає принципових змін в ідейних засадах революціонерів, але якими будуть ті засади, ніхто напевне не знав, не міг знати. Вона шукала в приємках перехідного часу і прагнула єдиного — аби разом з нею шукали і товариші по боротьбі, а не тупцювали на місці, тим більше, не робили кроків у вчорашній день. І єдино на цім передчутті новизни та ще на глибокій енергійній вірі у завтрашній революційний день ґрунтувався її авторитет в організації, до якої вона формально навіть не належала (навесні та влітку вона читала лекції в гуртках, організованих Павлом, але «Південноросійського робітничого союзу» з його економічним терором сторонилася). Якось само собою склалося, що після арешту Ковальської й Щедрина вона стала для хлопців за оту «наглядачку», яка правувала в «Союзі». (Прокурор Стрельников на засіданні військового суду назве Софію Богомолець «ідейною силою «Союзу»).

Павло зайшов похмурий і дратливий. Він мовчки опустився на стілець біля дверей, і стілець важко закректав під його ширококостим тілом. З гігантських чоботищ (їх зшив член «Союзу» чоботар Буряк, вклавши в підметки по фальшивому паспорту) сочилася тала вода, проте Іванов, що завжди ніяковівав за свою незграбність, цього разу не завважив крапель на підлозі. У його широких очах, які ще декілька літ тому, за їхньої першої зустрічі, вразили Софію сльезом нічим не захмареної чесності, тепер тьмяною наволокою висіла за давнина втома, нехіть. Він поклав на коліна униз долонями грабасті, із зміїними валами вен руки і так сидів, наче селянин, висмоктавший довгим літнім днем. Софія вже знала, що за таких хвилин Павла ліпше не чіпати, аж поки він сам поволі не відійде, як відходять від зашпор щойно з морозу кисті.

Софія з потамованою сестринською ніжністю погладила чорні Павлові косми. Іванов узяв її руки в свої лапаті долоні і вдячно поцілував; на його сірім, як трав'янистий схил гори в передзим'ї, обличчі зазорів усміх:

— Пробач, Сою.

— Що з тобою, Павле?

— Тиняєшся, як одинокий вовк, сьогодні під одним кушем почувеш, завтра — під іншим, а полювальники слідом, а вовчі ями на кожному кроці, отак бродиш, бродиш, наструнений, і раптом з усіх чотирьох беркиць, наче вузол, в який ти стягнений, несподівано розв'язався.

— Це з кожним трапляється, Павле... Думаєш, мені завжди стрибати хочеться?

— Жінки витриваліші.

— Це вам, чоловікам, так здається, таке ви собі про нас придумали. Але стільки років отакого життя, як у тебе, ніхто б не витривав...

— Я знаю, я жилавий,— пожвавішав Іванов.— По-мужицькому жилавий. Та коли й мужикові уже невтерпець, він каже: жили рвуться. Ось так і зі мною. Я вже перемінив лише цієї осені десятки ночівок, і все одно вони мене знову вистежили. Ніби сам бог за них і перстом на мене вказує.

— І окрім бога, знайдеться, є кому вказати. Хто знав про твою останню квартиру?

— Ну, Кирилов, Пан, ще двоє-троє хлопців. Усі свої. Ти знову на Пана?

— Я нікого не запідозрюю, поки не знатиму напевне. Але Пітровський мені неприємний.

— Не турбуйся, ти йому теж. Елементарна несхожість характерів. Але ж це нічого не доводить. Я собі гадкую: а раптом він чесний? Тоді уявляєш, як йому?.. Але вони цькують мене за усіма законами полювання. Сьогодні одна гнида як присмокталася! Завів його аж на Глибочицю, підстеріг у глухій провулку, за груди узяв, а воно і свистка не здатне до губ піднести, губи тремтять: «Ви, пане милостивий, своїм соціалістам служите, а я дітям своїм, помилуйте»... Ех, думаю, через таку гниду — та на шибеницю, відпустив. Він — навдвори,— а я — сюди.

— Треба зникнути з їхніх очей на деякий час, відпочити.

— Ти, Соню, знаєш, де ми усі спочиватимемо,— похмуро відказав Павло.

— Для соціаліста в'язниця теж не спочинок, а продовження революційної роботи.

— Ти говориш з такою певністю, ніби вже доскочу накуштувалася казенного хліба.

— Я багато думаю про це,— зітхнула Софія.— Мені там буде втроє важче. Не забувай, я жінка.

— Я не забуваю, Софіє,— усміхнувся Павло.— І слово честі, якби я не був закоханий у Марію, я б закохався в тебе, навіть наражаючись на ревний Олександрів гнів.

— Щиро вам вдячна за ваше освідчення. Але без жартів, Павле: поїдь на декілька тижнів до Ростова, законтактуєшся з тамтешніми гуртками, Кашинцев дасть тобі явки. А там і Марія приїде до Києва. Повернешся — друкуватимеш наш часопис.

- А плани щодо Румунії?
- Еміграція багато обіцяє, проте мало може.
- Буде важко. Ми ледве спромоглися на прокламації.
- А друкарня «Союзу», яка схована в «Арсеналі»?
- Її ж треба десь встановити.
- Ось цим і займешся, Павлуся, по приїзді, добре? — Софія лагідно зазирнула у вічі Іванова, що справді відтанули і горіли колишнім вогнем. — Але спершу поїдеш до Ростова. Хай тебе київські філери трохи забудуть. І підстрижешся. Не задля краси, Марія, знаю, тебе і косматого любить, а задля конспірації. Домовилися?
- Хіба ж ти не умовиш? — зітхнув Павло. — Правду мій покійний батько казав: «Чортів не бійся, синку, то все суевір'я, а бійся тих чортів, що в спідницях...»

- Здоров, Болеславе!
- Здрастуй, Платоне.
- Як життя?
- Як у казці.
- А в казці як?
- А звісно: і я там був, мед-пиво пив, по вусах текло, а в рот не попало.
- А ти б рота ширше.
- Ет, наш хазяїн теж вумний: на чуже добро, каже, рота не роззявляй, коли ми про більшу платню заїкнулися.
- А ви що — зі страху заїками поробилися?
- Як се?
- Ну, ти кажеш, що ви тільки заїкнулися... Якби на повний голос, хазяїн напевне б став зговорливішим.
- То вже б досі Макарових телят пасли чи в підпаски до голосистих залізничників... Та й знаєш, як воно у нас: один крикне, а другий йому рота затуляє; що він може, дурний робочий чоловік...
- А щоб не був дурний, учитися тре...
- Мо', по гімназіях та університетах?..
- Є на світі і робочі гімназії.
- На світі, мо', і є, та тільки не в Києві.
- А ти в суботу, як зсуденіє, зайді до мене. Лише нікому анітелень. Пам'ятаєш нашу давнішу розмову?
- Про соціалістів?
- Ага.
- Балакають різне, та тільки не зустрічав я таких віде.
- А якби зустрів?

— Так і сказав би: навчіть, як на світі людиною прожити, коли знаєте.

— Отож і приходь... Зрозумів?

— Загальне володіння фабриками, заводами і колективна праця на них — ось наша правда! Право на землю лише тих, хто на ній працює, — ось наша правда! Право людини на свободу совісті і слова у межах, які не суперечать загальному благові, — ось наша правда! — Гаряча хвиля зворушення підносила Софію, наче птаха — розпростерті супроти вітру крила. — Але ніхто тої правди нам не піднесе на тарілочці, і ніхто її для нас не оборонить, братове. Тільки соціальна революція зробить життя народу правдивим, тільки соціальна революція дасть хліб та свободу робочому людові... — Софія передихнула, обвела поглядом кімнату. Коло від пригніченої лампи під стелею, наче вписане мистецькою рукою іконописця, вирізняло з присмерків, відділяло від світу і єдиною шестеро замислено-врочистих, молодих, хоч уже й спитих дванадцятигодинним робочим днем облич. Очі були різні — насторожені, захоплені, недовірливі, мовляв, що може сказати цей соціаліст у спідниці, ласкаві, нетерплячі в пошуку і чеканні на істину, яка ось-ось їм відкриється. Але це були живі очі, не затягнуті більмами обивательського самозадоволення та байдужості.

— Проте соціальна революція не зійде до нас з неба по слову доброго чарівника, революція — діло селян і робочих людей у місті, які свідомо, з розумінням законів соціального розвитку зруйнують старий світ в ім'я світу нового. Ось для чого міським робітникам треба знати політичну економію, що її принципи ми починаємо сьогодні вивчати...

Було то нове, дразливо-солодке відчуття власної непересічності. Досі Ярослав дерся по косогорю на стрімку кручу життя, щосили гребучися в сипкому, ковзькому піску (самолюбному Піотровському навіть революція бачилася ареною, де змагаються сильні особистості). А що поруч були наполегливіші і мужніші, то в глибині свідомості усі ці роки йому прикро щеміло. Потрапивши до в'язниці й погодившись на гру з Судейкіним та Лорис-Меліковим, він швидко і безнадійно посунув униз; до підніжжя гори, і мучився з того. Він падав з гризотою у душі, аж поки не перетнув невидиму межу, за якою почав мислити своє падіння як вияв неординарності.

Справді, звідси, з моральної безодні, гурток диваків на крутосхилі історії бачився таким же далеким та жалюгідно мізерним, яким би він бачився Піотровському з вершини гори. Так

само самото почувався Ярослав, так само неперевершено. Це був ніби зреалізований світ його високих і гордих мрій, але відбитий у велетенському дзеркалі. У тій новій, віддзеркаленій реальності усе було навпаки і водночас усе до зачамріння, до манливої звабливої ілюзії подібне...

Його уявлення про самого себе і про світ значно розширилися. Перше Ярослав полохко дивувався, коли з найприятнішим усміхом на устах тиснув руку людині, яку вчора продав (такі продав, він уже не ховався за слова, називав речі своїми іменами і навіть отримував з того хворобливо-дражливу насолоду) жандармському управлінню за схвальний кивок Судейкіна і за три червінці місячного утримання. Невдовзі перестав і дивуватися, лише з цікавістю або і з захватом спостерігав себе, ніби когось стороннього: ось він п'є з людиною каву і нашіптує їй на вухо плетиво архіреволюційних фраз, а відтак, перепросивши, біжить до вбиральні, аби записати необережні слова, якими прохопився розбурханий, довірливий співрозмовник. Ось він поспішає на вечірку в інтелігентне товариство (тут йому, імпульсивному, поміркованому революціонерові, досі раділи) і, пересвідчившись, що час навчив навіть цих балакунів мудро та скромно обминати ковзкі теми, ніби знічев'я кидає голосно, на всю вітальню: «Кажуть, готується новий замах на государя...» — аби вдома до півночі складати на ім'я Судейкіна черговий донос.

А Судейкіну того було мало. Жандармський капітан вимагав не розмов (хто нині не гудить царя), — імен, адрес, планів.

Він вирішив понишпорити в Павлових кишнях. Улучивши мить, коли Павло залишив піджак на спинці стільця й вибіг у булочну, він хапливо зревізував товаришеві папери.

Ярослав пробіг очима по аркушах цупкого поштового паперу і метнувся до столу: звідси видко було ріг булочної по той бік вулиці, де мав з'явитися з хлібом та бубликами до чаю Іванов. Потім, залишившись наодинці, він вражено роздивляється копії Марійних листів, виконані її чітким і каліграфічним почерком.

«...Як ся маєте, любий П-е? Як думаєте вчинити щодо В-ки? Треба вжити якихось заходів. Тепер ваш план щодо У-ва мусить остаточно провалитися. У якому стані ваша спеціальна справа? Я була впевнена, що вона вже завершена, і зі страхом чекала на листа. Що ви наміряєтеся тепер робити? Чи не розчарувалися ще новими молодими товаришами, чи часто бачитеся? Пишіть про все. Чи не роздумали приїхати? Якщо ні, то постарайтеся тепер, адже для вашої справи це все одно, а втім, мені хотілося б з вами побачитися саме тепер, проте я не

наполягаю, можливо, у вас немає часу. Ходять чутки, що і в Києві арештовано друкарню?! Що повідомляє Л-д, яким чином Пан виїхав?..»

Павло уже переходив вулицю, але Ярослав спокійно, без жодного хапливого поруху дописав останню фразу, згорнув листи і сунув до кишені Павлового піджака. Пішов назустріч Павлові, тріумфуючи в душі, що піднявся над людськими слабощами. Пізніше він прискіпливо вивчатиме копію листа: фраза про Л-д і Пана, в якій, безсумнівно, ішлося саме про нього, не поступалася чіткістю написання! А проте ця фраза не на жарт його стурбувала. Отже, йому досі не довіряють, навіть Павло, якщо просив якогось Л-д перевірити, чи насправді Пан чистим вислизнув із жандармських рук.

— Знаєш, Ярославе, я їду з Києва, — признався Іванов, беручись до чаю.

— Чи не до Марії? — дозволив собі жарт Піотровський.

— Марії ти не чіпай! — спохмурнів Павло. — У мене є ще дещо, окрім Марії, а Марія тут ні до чого.

— Одне одному не заважає, до речі.

— Заважає, та й дуже.

— Навіть Робесп'єр...

— Тебе били коли-небудь? — зловісно обірвав його Іванов.

— А що?

— Надокучливий ти. У чужі справи подібно любиш носа совати.

— Били, — зізнався Ярослав. — У гімназії... — і вже іншим тоном додав: — Господарство залишаєш на мене?

Він напевне знав, що Павло не залишить на нього друкарні, «союзівці» і без того косують на Іванова за його дружбу з Піотровським. Але не покине він друкарні і напризволяще, стільки часу проносившись з нею по Києву. Зараз шрифт, верстат і архів друкарні лежать у льоху подільського робітника, Пан знає, в якому кутку навіть прикопано мішок з тим скарбом, а через нього знає таємницю і Судейкін. Але Судейкіну не потрібне те залізаччя, поки воно зберігається в якогось миршавенького і, власне, безневинного шевчика. Якщо ж друкарню і паки не розповсюджених листівок про убивство Коробкіна буде взято на квартирі Софії Богомолець — річ інша...

— А що тобі до мого господарства? — найжачився Іванов.

— Ти досі мені не довіряєш? — засміявся Ярослав; пильні очі Павла лежали на його обличчі, наче цвяхи, гостряками вниз, цвяхи, по яких ось-ось ударять молотком.

— Різніє про тебе балакають, Пане... — важко, з відлунням громів у голосі прогучав Іванов.

— Це про усіх нас казали і казатимуть.

— Гаразд, Ярославе. Але якщо я впевнюся, я і рідну матір не пожалію, ти це знай.

— Кинджал чи отруту приготував ти для мене, друже? — Ярослав ішов на краю прірви, і серце йому мліло від страху, але на обличчі удавав посміх.

— Власними, оцими ось, руками задушу, — Павло простяг у бік Піотровського грабасті ручища з слідами фарби в борозенках долонь, і Ярослав відсахнувся. — Але пофехтували, Ярославе, і досить. Революціонерові крізь усе судилося пройти і навіть крізь підозри, так що ти не дуже... Повернуся до Києва — візьмемося в чотири руки. Увечері допоможеш мені переховати друкарню. Мало що зі мною може трапитися — хай буде в наших...

На свят-вечір, під різдво, Софія пообіцялася бути у «Діда» Василя Пироженка.

Того вечора в Діда не було запальних теоретичних дискусій, хоч товариство зібралось різноманітне. Смакували стравами, що їх приготувала «баба Варка», втішались дешевеньким вином і, головне, співали. Але було в тому зібранні, в тій «тайній вечері» щось таке, що глибоко, до лоскітливого щему в грудях проймало Софію. То було бентежне, зворушливе відчуття духовної близькості, духовного братства, що об'єднувало сьогодні тісний гурт революціонерів попри їхні програмні розходження. Софія щасливими й хмільними — хоч і не пригубила чарки з вином, думаючи про нього, — очима вбирала в себе знайомі обличчя товаришів (було багато робітників, були й інтелігенти, навіть був військовий, із саперів), і душа її радісно промінилася.

Софія передчувала, що таким товариством у цій затишній кімнатці вони зустрічаються востаннє, що багатьох з них найближчим часом і назавжди лиха доля в жандармській шинелі розкидає по сибірах, по тюремних закапелках (а позаяк вони атеїсти, то здибатися на тім світі теж не світило). Але ці краплі смутку не гірчили хвилини, навпаки, робили її ще зворушливішою, підносили над буднями, над сірим плесом людського щодення. Гаряча вдячність до товаришів, світла надія на майбутнє сколихнула Софію. Будь-які слова зараз зайві, подумалося їй, слова — тільки знак, тільки символ того, про що неможливо оповісти, що треба відчувти, пережити: У тюремних одиночках згадуватимуть вони сьогоднішній вечір і напевне знатимуть, що недаремно прожили життя, бо щасливий і багатий той, хто пізнав хвилюючу теплоту духовного братства. Непомітно, з одного голосу, як ріка з джерела, за столом

народжувалася пісня, повніючи і розпросторюючись з кожним ментом, бо все нові голоси підхоплювали її.

Ой, на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою,
Що в головах ворон криче,
А в ніженьках коник скаче...

Пісня наздоганяла пісню, і Софіїна душа почувалася святково піднесеною і чистою. Звичні відчуття тіла, обтяженого хворобами і вагітністю, зникли, розвіялися; так бувало з нею лише в ранній молодості, коли Софія, приїхавши додому на літні вакації, випливала в човнику на Пело і повільна лагідна течія несла її над віддзеркаленими у воді кучматими вербами...

Вона вийшла на вулицю. Падав сніг, легкий, іскристий, ніби не справжній, а паперово-ялинкавий. Він одягав газові ліхтарі в білі сукні. Вулиці Старого, панського, Києва, були порідвяному вродисті. Будинки в білих снігових масках з прорізами вікон, відчинені навстіж двері парадних з яскравими плямами килимів у глибині, з обтинькованими в барвисте швейцарами, вереск полоззя на перехрестях і шелест хмільнуватої товпи... У примарливому сяєві ліхтарів та вуличних ілюмінацій людські очі сіялися перед Софіїним зором, наче сніжини, і було їх без ліку, і були вони святково-ординарні, наче ікони на продаж у церковній лавці, ікони, вбрані в посріблений папір. Софія почувалася в цьому натовпі винятком, вона була видюща серед сліпих, вона була з ними і проти них, вона була з ними супроти них...

Святково збуджений натовп не гнітив її, як траплялося раніше (в святкові, табельні дні вона почувалася такою самотньою), навпаки, наголошуючи на її уособленості, несхожості, додавав всепереможної сили — сили зерна в землі.

Софія подумала, що попри все вона сьогодні щаслива. Це був один з останніх вільних вечорів у її житті.

1918. ГАРМОНІЯ

Тепер їм рідко випадало бачити одне одного, і кожен спільний сніданок (коли Ольга Георгіївна не чергувала в госпіталі) видавався маленьким святом. Син у ці присмеркові осінні до-світки ще спав, Олександр Богомолець, переконаний вегета-ріанець, готував собі окремо на примусі, за йому лише відо-

мими рецептами. Обпливаючи, потріскувала край столу свічка, електрики ранками не подавали. Те скупе блимання мерехтіло в склянках з ріденьким, ледь підсолодженим чаєм і лягало на блюде, де темніли тоненькі лусточки хліба, намазані кавунним медом, що його привозили на ринок німецькі колоністи з приволзьких сіл, хиткими рудуватими тінями. Але вони бачили одне одного, і цього було досить. Можливо, присмерки були й на краще, бо тіні скрадали дедалі ряснішу сивину над чолом Олександра Олександровича і втому на обличчі його дружини. Вони почувалися надивовижу молодими в такі хвилини і радісно переповідали останні новини в університеті, госпіталі, лабораторії і в усьому світі.

Час був дивний. І раніше відбувалися значні суспільні події, але ніколи ще ті події так близько не зачіпали людських душ, не ставали сенсом їхнього життя, не заповнювали собою свідомість. Навіть про минулорічні лютневі події можна було говорити між іншим, впереміжку з пересудами професорського оточення. Опісля Жовтня політика стала стержнем існування. Ось уже близько року Богомольці жили тривогами і радощами оточеної ворогами Радянської республіки, і не тому, що, як писали в анонімках на адресу родини, разом з більшовиками «істинні патріоти» зроблять гаплик і Богомольцям... Про себе якимось у ці дні не думалося. Було величезне зачарування новим світом, який народжувався у муках і крові. Було відчуття власної значущості — революційна хвиля кожному свідомому людину піднімала до рангу суспільного діяча. Мислилося широко і масштабно — події в Німеччині чи Угорщині, де ясні вогонь революційних битв, хвилювали так само, як і бої з білими арміями на Уральському фронті.

Несподівано Олександр Олександрович підвівся з-за столу і поспішив до кабінету. Повернувся з тоненьким зшитком, скотним мідною скріпкою. Приховуючи ніяковість, подивився на дружину:

— Ти якимось поцікавилася, чому на моєму робочому столі зараз стільки книжок з проблем естетики. Я тоді промовчав, бо самому моя робота видавалася еретичною як на такий час. Але потім я зрозумів, що так і повинно бути; у роки суспільного відродження людині хочеться увібрати в себе увесь світ, це логічно. Я спробував поглянути очима фізіолога на природу почуття прекрасного. Поки що тут лише контури майбутньої праці, я так і назвав зшиток: «Думки про естетику».

— Справді, коли летиться кров і люди вмирають на вулицях від холерної бацили, кого, окрім професора патології Богомольця, цікавить, як ми відчуваємо красу?

— Будь ласка, не іронізуй. У професора патології, як ти мала нагоду пересвідчитися, теж є серце, а не лише апарат для побудови логічних конструкцій. До речі, я розпочав цю працю позаминулої весни, але тільки тепер вона зацікавила мене по-справжньому. Можливо, до цього спричинилася радість, що наповнює людські душі відчуттям підвищеного ритму життя... До того ж естетична емоція — реальність, яка здатна до розвитку — з загальним розвитком особистості. А мене не полишає відчуття, що разом з новим життям суспільним і я заново народжуюся і всі попередні роки лише підступ до чогось справжнього та значного.

— Але ж це так важко — існувати в різних світах: наука, холерні бараки — і естетика. Я б, мабуть, не змогла.

— Ці світи ближче, ніж інколи здається. Ось послухай, я про це пишу: «Будь-яке явище природи може бути поціноване з естетичного погляду. Також і краса наукової думки, творчої інтуїції, моральна краса подвигу наповнює душу радістю чисто естетичної емоції. Хіба точні науки, природознавство, що досліджують строгу гармонію структури всесвіту від найдрібнішого кристалу до макрокосму, не є джерелом естетичної насолоди? І хіба не наука дає нам той стан естетичного екстазу, який наповнює душу почуттям злиття її з безконачністю?»¹ І ще. «Хіба в сухих побудовах економічного матеріалізму, вбраного в педантичні програми і партійні гасла, вам не вчувається краса істини? Хіба в проповіді соціалізму ви не впізнали устремління душі людства злити у велику гармонію дисонанси її суперечливих ритмів?»¹

За вікнами світало. У дворі Надзвичайної комісії вишикувався новий караул — долинали човгання чобіт об бруківку і брязкіт зброї. Кінний загін міліції процокав вулицею: близькість фронту і виняткове значення Саратовської губернії для всієї Радянської Росії змусили владу оголосити в місті воєнний стан.

— Знаєш, Олександр, мені б хотілося прожити дуже довге життя, — раптом сказала Ольга Георгіївна.

— І ти вже не зголосишся до холерного барака? — усміхнувся Богомолець.

Ольга Георгіївна, коли влітку спалахнула у місті холера, ходила за хворими.

— Зголошуся, якщо буде потрібно. Але жити б хотіла довго. Хотіла б побачити те майбутнє, в ім'я якого ми боремося.

¹ Тут і нижче використано фрагменти з неопублікованої, нещодавно знайденої праці О. О. Богомольця «Думки про естетику».

Уявляю, якими романтичними видадуться нащадкам наші роки. Навіть шматок оцього глевкого чорного хліба.

Богомольцеві пригадалися зворушливі рядки з листа Ольги, коли він працював над дисертацією і усамітнювався від усього світу: «Я так хочу, щоб ти був зі мною, а ти кажеш — не можна. Я не заважатиму тобі працювати, я буду тиха, як мишка...» Професорові радісно затепліло в грудях. Сталося те, про що він мріяв з першого дня їхнього знайомства. Медицина і для Ольги стала сенсом життя. Годі було пізнати в лікаріві Ользі Богомолець колишню наївну і розгублену випускницю гімназії, якій хотілося не в Саратов, а неодмінно «в Варшаву чи Пітер, щоб людей подивитися і себе показати». Якось Федір Данський писав з армії: «Як ідуть заняття Ольги Георгіївни? Чи вдасться їй сполучати роботу на курсах з родиною? А Олександр Михайлович усе читає?» Їй вдалося виростити сина і оволодіти спеціальністю лікаря. Це був, хай і маленький, на тлі довоколишніх соціальних потрясінь, подвиг, і Олександр Олександрович почувався глибоко вдячним дружині. У ці роки суспільного оновлення оновлювалося, розквітало заново і їхнє почуття. На нім лежав животворний знак Революції.

— Я теж глибоко вірю в майбутнє і прагну його. Таке яскраве і щире почування можливе, мабуть, лише на зламі епох. Послухай-но ще: «Вони прийдуть, ці будівники життя, художники, моралісти, учені майбутнього, як приходили раніше і приходять тепер, ознаменовуючи своєю з'явою прогрес культури і людства. В цьому роль особистості в історії. Через своїх обранців природа розповість людям свої нові таємниці, покаже раніше не бачену красу, відкриє досі не чувані ритми своєї гармонії...» І знаєш, Олю, я б хотів не те що довго жити, це вже як мені судилося, а точніше, як надиктує моя сполучна тканина, а хотів би багато встигнути у житті, зробити багато...

Дніло. За шибками рожево полум'яніло — з Волги випірнало сонце. Час було поспішати до університету — трамваї в зашморгнутому фронтами місті не ходили.

Саратов готувався до ювілейних урочистостей — наближалася перша річниця Радянської республіки. Місто вбиралося в червоні полотнища гасел. Прихорошувалися центральні вулиці, котрими мала пройти святкова демонстрація. Знесли гранітні постаменти царів, натомість виростили пам'ятники Чернишевському і Радіщеву: народ віддавав належну шану своїм синам, історична справедливість тріумфувала. Від Вій-

ського містечка до вокзалу марширували під грім оркестру щойно сформовані червоноармійські загони. Партійні організації приймали одностайні рішення послати на фронт п'яту частину комуністів. Посилали на фронт кращих партійців, людей, які знали військову службу, були знайомі з технікою військового мистецтва. Від одної з колон відділився і швидкою пружною ходою наблизився до Богомольця Андрій Багдасаров. Він був у темній шкірянці, з величезним наганом на поясі і усе ще в студентському картузі.

— Дозвольте доповісти, товаришу професор! Ваш студент відправляється виконувати бойове завдання! Цього разу в повіт, банди воруються. Я забігав у лабораторію попрощатися, вас не застав, просив Салуна передати, але Салун чомусь темніший од хмари.

— Бережіть себе, Андрію. Революції ви, звичайно, потрібні, але науці теж. Я вірю у ваш талант.

— Ох, Олександрє Олександровичу, зараз треба єдиної науки — стріляти з кулемета! — Він збуджено, не приховуючи гордоців, заговорив: — Якби ви, товаришу професор, побачили, яку ми фортецю на колесах спорудили! Паровоз і три платформи, по краях платформ мішки з піском, і бійниці, а в бійницях кулемети. Тра-та-та — і жодні бандити, ні білі, ні зелені, нам не страшні, доберемося хоч до самого Колчака!

З колони його гукали. Андрій, ніяковіючи, обійняв Богомольця за плечі, побіг і вже не озирався. Оркестр грав «Інтернаціонал». Уже в містечку Богомолець помітив, що ступає в лад пісні, а уста нашіптують: «Повстаньте, гнані і голодні...» Повстали! І немає у світі сили, яка б згасила бойовий ентузіазм голодних і гнаних учора. Тут теж діють непереможні закони життя. Нові ритми епохи, революційні ритми. Ритмічно відбуваються всі явища природи. Літо приходить на зміну зимі, після ночі настає ранок. Життя народилося в колиці руху, ритм став життям.

Відчуття краси (думки, художнього твору, творчості) — наслідок посилення ритму наших переживань.

Він відчуває ритми свого часу. Він молодий і дужий.

Професор Богомолець легко збіг, гупаючи червоноармійськими бутсами, на ганок клінічно-діагностичної лабораторії. Наум Савелійович Салун справді був похмурий і смутний:

— Тиф, Олександрє Олександровичу. У Військовому містечку.

— Солдати?

— Біженці. З Астрахані, Царицина.

— Багато?

— Три-чотири випадки щодня.

— Рано, дуже рано. Мати восени тифозних — це загрожує серйозною небезпекою у лютому — березні. І треба ж — саме у Військовому містечку! Поруч частини Червоної Армії. Я зараз же піду в медично-санітарний відділ виконкому. Треба вживати негайних заходів.

— Боюся, Олександрє Олександровичу, що за такої скупченості та ще браку коштів — річ безнадійна. Я заходив в ізоляційні бараки — люди лежать без постелі, жодного догляду за ними. Біженці живуть без гасу, мила, солі. Міський комісаріат постановив видавати їм по фунту хліба, а видають чомусь по півфунта. Але це вже справа не науки, а адміністрації.

Звичайно, не професорові належить організувати харчування людей, що тікають від білих армій та голоду. Але в час, коли радянський адміністративний апарат, долаючи тисячі перешкод, тільки налагоджується, коли найактивніші партійці добровольцями ідуть на фронти, коли розруха зчавлює горло молодій республіці, чи етично в цей час відмежовуватися професорам від практичної роботи і зачинятися у вежі «чистої» науки? Влітку на місто упала холерна епідемія. Холера і раніше не обминала Саратов, але тепер вона була особливо страшна: загальна розруха, скупченість населення, недоїдання і кільце ворогів Радянської влади. Ради мобілізували медичні сили губернії. Завдання губернського медично-санітарного відділу, де професор Богомолець був за консультанта, виконували усі радянські установи, за правильним і своєчасним виконанням тих завдань стежив Надзвичайний штаб революційної охорони. У місті був посилений санітарний нагляд, безперестанно чергували лікарі, особливо на околицях, були влаштовані харчувальні та ізоляційні пункти на залізницях, Волзі. По губернії роз'їхалися спеціальні загони. Найсвідоміші студенти медичного факультету, серед них і Ольга Георгіївна, пішли працювати в епідемічні бараки. Було важко, дуже важко, і все ж Богомолець не сумнівався в успіху. Наступати на тиф треба було негайно.

Олександр Олександрович побував у виконкомі. Там уже знали про тиф, били тривогу і гаряче підтримали ініціативу професора. Товариші з відділу обійшли ізоляційні бараки, розташовані у Військовому містечку. Справді, ліжок не вистачало, не було кому доглядати хворих. Надвечір у бараках з'явилися ковдри, матраци, простирадла, з приміського санаторію привезли ліжка. Військове містечко належало привести в сприятливий санітарний стан. На найближчі дні була

запланована нарада. Олександр Олександрович пообіцяв викласти свої пропозиції.

На завтра кількість захворювань різко піднялася: уже більше сотні тифозних лежало в бараках. Тепер найголовніше було не допустити поширення епідемії на військові частини, що ослабило б фронти. Роботи з естетики знову поступилися на його письмовому столі мікробіології, хоч з новим навчальним роком Богомолець викладав в університеті лише загальну патологію. Кафедру мікробіології вів професор Бердников, нова людина в університеті. Богомольця призначено деканом вищих жіночих курсів.

Можливо, Оля мала рацію. Поки тифозний мікроб душить людей, досліджувати природу прекрасного — надто велика розкіш. Адже ми досі не навчилися лікувати сипняк, ми навіть не знаємо гаразд його збудника: Олександр Олександрович погортав зшиток, що його показував дружині. Що ж, він відкладе роботу з естетики на потім, коли буде вільніший. А поки що досліджуватиме тифозних вошей. Так треба, цього вимагає час. І це справедливо. Він знав, що думатиме над законами краси, не зможе не думати, але в нього вистачить сили волі відкласти її на пізніше, до спокійніших, безтурботніших днів.

Електрична лампа замиготіла і згасла, лишивши по собі густо-червону тіль розжареної дротини в очах. Професор запалив свічку, схилився над столом.

«...Безсумнівно, що й на фронтах, незважаючи на труднощі транспорту і нестаток засобів боротьби, багато можна зробити, дотримуючись одної неодмінної умови: визнання за способами боротьби, які рекомендуються, характеру військової неохідності з усіма наслідками такого стану...»

Він писав про використання в селах лазень, про дезинфекцію, польові лазарети і санітарні загопи.

Була пізня ніч, коли закінчив роботу. Свічка догоріла, полизала чашечку мідного підсвічника і згасла. Олександр Олександрович підійшов до вікна. За вікном спало місто, над містом висіли крупні, наче яблука, зорі. «Треба спішно написати популярну брошуру «Боротьба з тифом», — пульсувало в мозку. — І треба готувати протитифозну вакцину. І роботу лабораторії перевести на нові колії. Але цього мало. Потрібна нова мікробіологічна лабораторія, якраз є свіжі сили, професор Бердников, — він готував сироватки і вакцини в одному з балтійських фортів, людина з досвідом, діяльна, хоч, здається, трохи самозакохана. Необхідно запровадити примусову дезинфекцію на залізничних вокзалах...»

А зорі висіли так низько, що кортіло відчинити вікно і простягти до них руку. Це був спогад раннього дитинства: вікно, відчинене у сад. І в душі Олександра Олександровича зазвучали улюблені рядки Байрона:

Есть музыка в журчании ручья,
И в колыбельи заросли прибрежной:
Гармонии полна природа вся;
Об этом лишь одни глухие спорят:
Мелодьям сфер земные звуки вторят.

«Мелодьям сфер земные звуки вторят...» — повторив професор і подумав: «Таємниця естетичного почуття, таємниця краси в координації ритмів життя (природи) з психічним ритмом індивідуальності... І я щасливий уже з того, що відчуваю красу...»

Професор Богомолець влаштував музичний вечір!

Богомолець, з яким частина професорів після його виразно більшовицького виступу в правлінні університету принципово не віталася, навіть не забажала кивнути на прощання, навіть повернулася до нього спинами! Богомолець, який подався до «купки авантюристів» у Раду, коли її в травні оточили «істинні патріоти», Богомолець, який грає в шахи з комісаром Надзвичайної комісії, який замість серйозних наукових занять досліджує воші!..

І коли! Коли «далекоглядніші» професори подивлялися у бік кордону і, від'їжджаючи на чужину, зі сльозами на очах цілували землю, «сплюндровану більшовиками», коли частина інтелігенції розповзалася по кутках — хто в «чисту» науку, хто в побут, коли «поважних людей», чиї руки раніше не тримали нічого, окрім чекової книжки чи лорнета, більшовики примушували рити окопи, коли в квартири, ці останні фортеці вишуканості та індивідуалізму, підселяли з підвалів родини робітників, коли Надзвичайна комісія брала заручниками недавніх «батьків міста», коли хлібний пайок упав до одної чверті фунта — ста грамів...

Інтелігенція справді була роз'єднана. Корабель, який видавався таким надійним та загартованим, революційна буря розколола навпіл. Професійні і станові, навіть родинні зв'язки виявилися надивовижу нетривкими. Людей: єднала або роз'єднувала лише ідейна платформа, політична орієнтація.

Плин життя різко змінився: соціальні пороги, водоспад подій. Світ тріснув, як крижина, на крихтлому уламку, який неодмінно мусив піти на дно, ще юрмилися приречені — хто з ненависті, хто з недовір'я до усього нового, хто з розгубле-

ності. Але й на великій крижині люди ще не озвичаїлися після соціальної бурі, тим більше, що хвилі не вгамовувалися, вирувала громадянська війна. Люди починали усвідомлювати, що відтепер вони, хто з щирою душею, раз і назавжди, став на бік нового життя, брати по духу, по ідеї, і прагнули контактів одне з одним, але побут не сприяв цьому. Богомолець одним з перших у професорському середовищі відчув цей потяг до духовного єднання та зрозумів його значення для формування нової радянської інтелігенції.

Гості сходилися недружно і, вибачаючись за запізнення, ніяковіли: люди ще не звикли до тих гордоців та вдоволення, які мимохіть звучали в їхніх голосах, коли йшлося про улюблену роботу. А вони тепер вершили значні справи і запізнювалися на вечірку з поважних причин. Фізика Володимира Дмитровича Зернова нова влада нещодавно призначила ректором Саратовського університету, він і на вечірку приніс свої думи та тривоги: кількість студентів в університеті за останній рік виросла в декілька разів, в основному за рахунок дітей трудящих, їм вистачало сил і впертості, але бракувало загальноосвітньої підготовки; потрібно було організувати навчальний процес так, щоб діти трудівників надолужили втрачене, треба було думати про робітничий факультет, а правління університету, що перебувало під впливом меншовиків та есерів, всіляко гальмувало перебудову вищої школи.

Володимир Дмитрович зайшов до вітальні з скрипкою в одній руці і газетою в другій. Ректор простяг газету Богомольцеві, очі його збуджено світилися:

— Ось що пише більшовицька «Красная газета» про наші справи, Олександр Олександровичу. Нарешті! Сьогодні мене повідомили, що меншовицько-есерівська «Рада старост» самоликвідується!

«Красная газета» викривала наміри купки університетських правлінців та реакційну «Раду старост», які під личиною «автономії» виступили проти демократизації університету. «Студентство переживає свій Жовтень...— писала газета.— Наші школи повинні створювати ідеологів пролетаріату, творців революційної думки...»

— Я був присутній на зборах студентів, звичайно, як гість, коли створювалася студентська комуністична спілка. Мене глибоко вразив бурхливий ентузіазм передового студентства і розуміння ним своїх обов'язків перед революцією, Володимире Дмитровичу, нам у нашій боротьбі є на кого спертися. Тільки, як співається в пісні,— тісніше зімкнімо ряди...

— Її статут має цими днями затвердити міський комітет Ко-

муністичної партії. У статуті як найперше завдання комуністичної спілки записано: «Реорганізувати самоуправління студентства і налагодити життя університету». Але поки ми не реорганізуємо правління, поки нові люди з комуністичним світоглядом не потіснять старих професорів, у пропахлих нафтаїном сюртуках, віз наш університетський стоятиме там, де він і зараз стоїть.

— Сподіваюся, Володимире Дмитровичу, турботи не завдають вам сьогодні зіграти в нашому професорському струнному квартеті першу скрипку? Другу скрипку люб'язно згодився узяти на себе професор Холман, віолончель — професор Вормс, рояль — професор консерваторії Радугін.

— Ви маєте рацію, Олександрє Олександровичу, лише музика і скрашає адміністративні турботи, — усміхнувся Зернов, відкриваючи футляр скрипки.

— Здаватимуся у ваших очах і в очах господаря дому ретроградом, Володимире Дмитровичу, але, на мою думку, музика — лише шум, іноді, правда, приемний, — мовив, переступаючи поріг вітальні, Сергій Іванович Спасокукоцький. — Мені принаймні навіть музика не скрашає мої адміністративні турботи. Дивуюся людям, яких бриніння скрипичних струн може призводити до екстазу і омолоджувати, як, наприклад, шановного господаря цієї гостинної квартири.

Він привітався і сів у кутку кімнати, далі від музик. З кутка він лукаво переморгувався з сином Богомольця Олегом, який скрипки недолюблював, а любив рояль і через ті уподобання сидів зараз на ведмежому хутрі під роялем. Професор Спасокукоцький справді кохався лише в хорових співах, а в розмовах з Богомольцем полюбляв підохочувати останнього до суперечки, демонстративно наголошуючи на своєму несприйнятті класики. Вигляд Сергій Іванович мав украй стомлений, проте на обличчі не залишилося і сліду колишньої розгубленості. Незважаючи на розруху та нестатки громадянської війни, Саратовський губернський здороввідділ схвалив, як і передбачав професор Богомолець, пропозицію видатного хірурга про створення в місті травматологічного інституту: Спасокукоцький став його першим директором, створюючи інститут, власне, з нічого.

— Для мене справді немає в житті нічого необхіднішого, аніж музика. Як нескінченно різноманітні відтінки її краси! — захоплено відгукнувся на мову Спасокукоцького Олександр Олександрович.

— Природа — ось єдине, перед чим справді варто схилитися, — наполягав на своєму Сергій Іванович.

— Мистецтво відкриває очі усім на ту красу, яку здатен підмітити в природі митець. Пейзажний живопис, наприклад, ніколи не перевершить найскромнішої картини природи. Але він вчить нас бачити в природі те, чого ми раніше не помічали. Під час поїздки до Парижа я проводив цілісні дні в Луврі. Виходиш з картинної галереї — і природа постає перед твоїми очима зовсім інша. І якщо ви довго вивчали одну школу, деякий час дивитиметеся на довколишній світ її очима. Так і музика, олюднуючи ритми природи, робить для нас не виразні шуми її повними гармонії. Природа живе в геніальному творі, і твір повідомляє нам ритми і життя, викликає гармонійне єднання нашого життя з життям природи.

— Олександр Олександровичу, хто ваш улюблений композитор?

— Мені найближча лірика Шопена.

— Тепер дозвольте запитати вас, Олександр Михайловичу, — звернувся Спасокукоцький до старого Богомольця, який, зачувши бриніння настроюваних інструментів, вийшов зі своєї кімнати. — Хто для вас найвизначніший композитор?

— Звичайно, Бетховен, — без жодних вагань, з глибокою внутрішньою певністю мовив Олександр Михайлович.

Гості зауважилися. Спасокукоцький переможно глянув на господаря:

— Бачите, Олександр Олександровичу, навіть між батьком і сином немає однаковості у розумінні музики. Хіба не засвідчує це, що музика лише вигадане нами марево, привид?

— Я можу сказати навіть більше, мій батько визнає лише Бетховена та ще Ліста, уся подальша музика, не кажучи вже про сучасну, для нього не існує. Але це свідчить про єдине відчуття прекрасного розвивається із розвитком людства. Звичайно, стрижень вашої думки, Сергію Івановичу, правильний. Мистецтво, яке втратило зв'язок з природою, втрачає будь-який зміст. У Парижі я відвідав виставку незалежних декадентів — сто двадцять п'ять кімнат і понад сім тисяч картин. Траплялися й гарні, але більшість мазанина. Але хіба це достатні підстави, щоб заперечувати значення творчої фантазії?.. Адже важить що-небудь художня уява, дар бачення природи, — усе, що визначає художню творчість, і хіба не ті ж устремління у «музиці слів» Мусоргського?.. Хіба не та ж спроба вихопити з дивної симфонії життя окремі музичні фрази, привчити вухо слухати те, що раніше здавалося хаотичним морем, характеризує деякі напрями сучасної музики, наприклад, Скрябін, якого щиро не переносить Олександр Михайлович? І хіба не цим шляхом розвивалася і розвиватиметься

в подальшому музика? Прийдуть нові митці, дадуть нові форми своїм відкриттям і зроблять доступними для нашої свідомості нові пласти життя.

— І все ж, Олександр Олександровичу, незважаючи на ваш блискучий екскурс в естетику, що робить вам честь як професорові патології, дозвольте залишитися при своїй думці. Природа не поділяється на Бетховенів і Скрябіних, природа єдина і доступна кожному, від селянки до професора. І ніщо не породжує такого солодкого почуття, змішаного з тихим, лагідним смутком, як картини російської природи. Коли я після складної операції виходжу з клініки помилуватися безмежними краєвидами Волги — яка музика здатна їх замінити?!

— Відчуття природи так само обумовлене ритмами нашого психічного життя, як і відчуття мистецтва, і може бути не менш індивідуальним, Сергію Івановичу, — переконливо мовив Богомолець. — Мені трапилося їхати з селянкою похилого віку Тамбовської губернії по шосе Туапсе — Сочі. Вона буда у відчаї від усього побаченого. Селянку лякало море своїми безперервними шумними порухами і безконечністю, скелі, що нависли над дорогою, гнігили її. Вона з тугою згадувала рідні ниви, переліски, видолки з струмками на дні... А я дивився, як зачарований, на довколишню дивовижну красу... І дозвольте відповісти випадом на випад. Ви любите ліс, російські поля, присмерки, Волгу, а ваша Софія Василівна, навпаки, закохана в південнокримське узбережжя...

— Переконаві! Переконаві! — засміявся Спасокукоцький.

У що хвилину Радугін на прохання Олександра Михайловича заграє «Апасіонату» Бетховена. Глибинно-пружні, бунтівні звуки наповнили кімнату і владно полонили чарами стрімких ритмів людські душі; і в жінок, які вишивали довкола електричної лампи, і в професорів з квартету, які перед тим, гортаючи ноти, радилися, що найперше зіграти, і в принципових самітників з журналами та альбомами живопису на колінах заясніли, засвітилися обличчя. Навіть Сергій Іванович Спасокукоцький, нечутно ступаючи по килиму, відійшов до вікна і нервово зчепив перед себе тонкі, почутливі пальці хірурга. Здавалося, живий струмінь збудливого морського вітру ввірвався до кімнати і десь поруч, можливо, в душі кожного з присутніх, грізно і життєствердно рокотало море. Музика говорила про них і про час, у якому їм випало жити; музика говорила про збурене революцією, у зашморзі фронтів громадянської війни їхнє місто, про колони відважних, що сьогодні ступають нічними вулицями, щоб завтра ринутися в смертельний бій; музика говорила про велику непримиренну

борню людей завтрашнього дня з людьми дня учорашнього за те, щоб мрія про золотий вік на землі стала дійсністю; про великі людські муки, і великі радощі, і велике дерзання, про їхні пайкові грами хліба і про сьогоднішній делікатес на святковому столі — цукерки з підсмаженого борошна з кавунним медом...

Музика ще раз нагадала їм, що вони живуть у час великих страждань та великих перемог і великими масштабами вимірюватиметься життя кожного з них. Замислено дивився перед себе професор Вормс, ніби вимірював подумки своє життя; це він 7 листопада 1913 року перед початком лекції запропонував вшанувати пам'ять геніального шукача правди Льва Толстого. Студенти дружно підвелися і після лекції бурхливо аплодували професорові. Наступного дня В. В. Вормса було знято з посади проректора, а студенти, протестуючи проти свавілля влади, оголосили страйк. Тінь задуми лягла на чоло професора Голубева, який місяць тому став деканом новоствореного фізико-математичного факультету. Світилися очі професора Миротворцева — нового декана медичного факультету. Через багато років Сергій Романович напише зворушливі слова про героїчні роки, які вони зараз переживають: «Я з радістю і гордістю згадую той час, повен інтенсивної праці і боротьби з нестатками...» Ще не згасло віддуння останніх акордів, як підвівся Олександр Михайлович і мовив повним стримуваних почувань голосом:

— О, Бетховен!..

Як багато нагадала серцю старого революціонера бетховенська «Апасіоната»!

«Музика і революція — два злети людського духу. Хто дослідить їхній глибинний взаємозв'язок? — подумав Олександр Олександрович. — Як жаль, що людині дається лише одне коротке життя — я б досконало вивчив і цей бік людського генія!»

Того вечора він був особливо щасливий: поруч з ним крізь вогненні літа ішли його друзі, однодумці, соратники.

З засідання виконкому Богомолець поспішав у лабораторію кафедри. Були морозні дні. Дітвора в гринджолятах та обкрижанілих решетах з щасливим вереском мчала з гір по виковзаних вуличках до Волги. Міліція на ринку виловлювала перекупщиків — влада оголосила нещадну війну спекуляції. Біля хлібних крамничок стояли черги за хлібом. Загін червоноармійців, оточивши натовп, що висипав з вагонів поїзда, спрямовував його до лазень — у місті вже діяв наказ про

обов'язкову дезинфекцію приїжджих. Від швидкої ходи Олександр Олександрович зігрівся і вже не помічав морозу. Проте в лабораторії його владно узяв у колючі лабеті за давнений, вогкуватий холод. Опалювалася єдина кімната, де жили піддослідні тварини. Тварин треба було будь-що зберегти, вони й так існували надголодь. Деканат видавав кафедрі спирт, лаборанти обмінювали спирт на продукти і підхарчувували кроликів, пацюків, морських свинок, собак і мишей.

У залі гострих дослідів навколо операційного столу стояли студенти в тужурках і пальтах. Співробітники лабораторії працювали у ватниках, що їх місцеві гумористи називали вошеводками. Євгена Олександровича Татарінова Богомолець знайшов у кімнаті для фізико-біологічних дослідів. На склі колб, що ними було заставлене підвіконня, сивів іній. У ватнику, шапці і білосніжному халаті прозектор кафедри був схожий на казкового Діда Мороза, що чаклував над пробірками, готуючи новорічні дива.

— Бачу, Євгене Олександровичу, що захоплення юності безслідно не минають,— усміхнувся професор.

Татарінов навчався рік на фізико-математичному факультеті Московського університету.

— А знаєте, Олександрє Олександровичу, я часом шкодую, що не закінчив фізико-математичного факультету. І не лише тому, що досягнення фізики універсальніші та здатні в майбутньому різко змінити на краще життя людства.

— І ви це кажете професорові медицини!

— Щодо медицини, то не знаю, чи вона мене обрала, а я її напевне і безповоротно обрав. І медицини я аніскілечки не принижую, Олександрє Олександровичу, хоч наукові досягнення в галузі біології і медицини безсумнівно не матимуть глобального значення для долі людства. Але я глибоко переконаний, що десь на межі двох великих наук — біології та фізики — можливі великі відкриття. Ось закінчу дисертацію, захищуся і хоч би по-дилетантськи поброджу по коридорах великого дому фізики...

— Я хотів би з вами серйозно порадитися в одній справі, Євгене Олександровичу. Я розумію, як вам нетерпеливиться зробити докторську...

— Що ви, Олександрє Олександровичу, це так, до слова.

— Не секрет, що мені давно не дають спокою деякі нерозроблені проблеми ендокринології, і мені вже добирається до сорока, і найбільше, про що б я зараз мріяв,— працювати в ендокринології.

— Розумію, Олександр Олександровичу.

— Але я щойно з засідання виконкому. Тиф бере нашу республіку за горло. Щодня до сотні нових захворювань у Саратові. А ще тільки середина зими. Чи те буде в лютому — березні! Виконком оголосив Саратовську губернію неблагополучною щодо тифу...

— Ви хочете перебудувати роботу лабораторії?

— Так, Євгене Олександровичу. Це прикра необхідність, саме необхідність. Ми не можемо стояти осторонь і дивитися, як епідемія душить революцію.

— Я думаю, Олександр Олександровичу, що найперше треба дослідити опсонічні властивості крові сипнотифозних хворих,— по хвилі мовив Татаринів.— Я сам займаюся з вашого дозволу.

— Я радий, що не помилився у вас, Євгене Олександровичу.

— Трапляється, що помиляються і в професорові, Олександр Олександровичу. Мені поталанило не помилитися.

— Але ж я погано стріляю в качок, Євгене Олександровичу,— засміявся Богомолець.

— Я ж запрягався, що зроблю з вас блискучого мисливця. Але доведеться почекати спокійніших часів.

— До речі, Євгене Олександровичу, на гостини черевного тифу теж доводиться, на жаль, розраховувати. І тут, я думаю, було б не зайве дослідити в нашій лабораторії механізм дії неспецифічної вакцинотерапії.

— За умови, що нам не доведеться виганяти на вулицю голодних собак та свинок і замикати спорознілу лабораторію.

— Що ж, Євгене Олександровичу, думаю, це логічно, що коли ми задумуємо новий експеримент, над нами повисають десятки проблем: як добути тварин, як їх прогодувати, де дістати реактиви, як обігріти приміщення. Таке становище, звичайно, природне для країни, яка стільки вистраждала. Я думаю, вихід єдиний — працювати, працювати... А щодо палива — квартири саратовських комісарів теж не опалюються, як і квартири та кабінети професорів. Чому б нам не розім'ять інтелігентські кісточки і самим не заготувати дров для лабораторії!

— Блискуча наукова ідея! — засміявся Татаринів.— А втім, що ж — коли професор Спасокукоцький власноруч доїть корову...

Сергій Іванович, щойно відчулася нестача продуктів, купив корову, сам доїв її і хвалився, що доїти корову дуже корисно для хірурга: розвиваються, стають чутливішими пальці рук...

Сонячного грудневого дня лабораторія кафедри загальної патології вирушила в приміський ліс заготовляти дрова. У передніх санях їхали Богомолець з Татариним і Олежко. Олег, почувши про поїздку, попросився до лісу; батько не міг відмовити, тим більше, що школи не працювали через брак палива. Тепер він гордо правував кінями і тільки перед поворотами або коли попереду з'являлася санна валка, професор перебирав управління на себе. Він теж, мов дитина, радів ясному морозному дню, радів раптовому дозвіллю — вікну у виснажливій метушні буднів, радів можливості розважливо, без звичайного поспіху поговорити з Євгеном Олександровичем про те, що, окрім лабораторних справ, найтісніше єднало учителя і учня відчуття і розуміння прекрасного. Напередодні Татарині трапилося сперечатися з одним місцевим поборником «чистого» мистецтва, якого, мовляв, приземлені більшовики не розуміють, і Євген Олександрович обурювався:

— Я не тверджу, що учорашній муляр чи слюсар, яких у кращому разі навчили розписуватися, розуміється на тонкощах естетики. Але мене бісить, коли літературу, живопис чи музику виставляють такими собі панянками-незайманками, які з парасолями бродять по весняному луку і збирають квіточки... Невже мистецтво існує лише для того, щоб народжувати ці банальні великодні літографії?!

— Власне, не буде помилкою сказати, що призначення мистецтва — відкривати красу життя. Але правильніше буде одразу ж додати: усе, що складає життя і здатне народжувати естетичну емоцію, може слугувати змістом мистецького твору. Ми розрізняємо красу або її відсутність навіть у рішенні арифметичної задачі.

— Навіть з погляду елементарної медицини справжнє мистецтво ніколи не було «чистим», захмарним, Олександрі Олександровичу. Зовсім даремно, наприклад, опис шизофренії пов'язують з ім'ям Блейлера. Насправді ж не хто, як Бальзак уперше всеосяжно описав цю хворобу. І зробив це так, що його описові може позаздрити будь-який спеціаліст. І інше. Я завжди дивуюся, з якою реалістичною проникливістю письменникові Тургеневу вдалося показати туберкульоз наднирочників, піднісися у цьому над класичним описом Аддісона! І це з когорта найвизначніших митців світу!

— Тут я з вами більше, аніж згоден, шановний Євгене Олександровичу. Гармонійне злиття ідеї з художньою формою, в яку вона вбрана, — ось формула ідеального твору мистецтва, бо сама ідея,

як і позбавлена її форма, не дадуть естетичній емоції такої повноти й сили, як їх вдале поєднання...

Золотисті щогли сосон з вітрилами верховіть (яскраво-біла снігова піна по зеленому) гордо і втаємничено височіли над ними; березові гайки, декоративно мальовничі, аж видавалися несправжніми, вибігали, зачувши рипіння снігу під полоззям та пирхайня коней, з видолків на лісову дорогу; дуби поважно зирили з-під кошлатих шапок, усміхалися в сиві вуса, і сухий сніг з тихим шерхотом сівся з торішнього корицевого листу. Ліс закликав до себе, ліс по-чаклунськи зваблював присипаним іскристою крупною настом, по якому так приємно йти, безтурботно в'яжучи низку думок про потік життя і сенс людського існування в тому потоці.

Але зараз він не міг собі дозволити такої розкоші, епоха не для споглядань, проте чи настане коли-небудь для його покоління час споглядання? Надто на велике вони замірилися, і надто багато хотілося їм зробити у цьому світі, щоб чекати від життя такого дарунка.

Олександр Олександрович владно напнув віжки — вздовж просіки горбатіли під снігом звалені стовбури, минулої осені військові команди вивозили звідси деревину для бліндажів. Студенти і лаборанти з гамором міських мешканців, що після довгої перерви потрапили до лісу, розсипалися по просіці. Поки Богомолець обходив ділянку, прикидаючи, чи не приїхати сюди в найближчі дні усією кафедрою, його співробітники стали по двоє — хворого професора оберігали, — і скрегіт пил по мерзлій деревині наповнив ліс музикою роботи. Олег вивчав пташині сліди на порохі. Олександр Олександрович відстав з саней пилу, прилаштувався біля березового окоренка:

— Ну, синку, тримайся за ручку пилки. Напросився — працюй. Зарахуємо тебе до штату лабораторії.

Олег охоче узявся обіруч за держало пилки. Залізні зуби вгризалися в біле, ніби виліплене із снігу тіло берези. Несподівано від дороги надійшов лісник та, поправивши на плечі ремінь берданки, дуже строгим голосом запитав:

— Що це ви робите?

— Як бачите, пиляємо дерево, — спокійно відповів професор.

— Навіщо ж ви пиляєте дерево? Хіба ви не знаєте, що пиляти дерева заборонено?

— Звалені дерева і обрізки, що залишилися від бліндажів, пиляти, напевне, можна. За законами здорового глузду.

— А ви, власне, хто такий?

— Зовсім не важливо, хто я такий. Але якщо ви бачите, що за інший кінець пилки тримається дитина, то вам є сенс за-

мість того щоб займатися демагогією, узятися і допомогти пиляти.

— З великим задоволенням, товаришу,— усміхнувся лісник, приставив рушницю до дерева і узявся за пилку. Олег стояв збоку і зачаровано дивився, як легко бігає в окоренку пилка, вицвіркуючи на сніг дзюрки тирси. І цей зимовий ліс, і строгого лісника, і владний, певний своєї правоти голос батька він запам'ятає на все життя.

Коли дрова були напиляні і складені на сани і валка готувалася рушати у зворотну дорогу, Олександр Олександрович дозволив собі пройти лісом.

Першої миті ліс видався йому казковим палацом, якими марять у дитинстві; свічки сосон у срібних канделябрах несли перед ним чарівні феї-мавки, і, висвітлений ними, палац з синьо-зеленим склепінням даху розкривався перед Олександром Олександровичем, як розпелюстковується на сході сонця, випливаючи з тиховоддя, золота маківка лілеї. Але то було миттєве відчуття, його швидко заступило інше, вже доросліше, свідоміше відчуття лісу як живого, хоч і по-зимовому дрімотного ества, одного з мільярдів у неспинному потоку життя, і почутлива душа його злилася з тим світовим потоком, трепетно зворушена великою таємницею зародження гармонії.

Вітер з Волги виплеснувся на верховіття, сосни згойднулися, оголюючи яскраво-синє бездоння неба, сонячний сніп ліг на зелений присмерк, сипнув на білу галявину золотими зернами пороші. «Поезія і музика природи зливаються,— подумав Олександр Олександрович.— У шумі лісу чується балада, го урочисто-грізна, то повна невиразної тривоги. У ритмі слів, у ритмі красивих звуків віддзеркалюється сприйнятий свідомістю ритм звуків, кольорів природи. Безсумнівно, що музика природи — джерело і недосяжна мета музичної творчості. Її перші кроки — слабкі спроби аналізу гармонії природи, що відлунилася в душі первісної людини...»

— Олександр Олександровичу!

Бувають хвилини, коли людина підноситься на недосяжну для її буднів духовну височінь, думав професор Богомолець, прислухаючись, як його душа відгукується на поклик життя. Це хвилини естетичного екстазу, коли, вражена красою природи, що відкрилася її очам, забувшись у світі звуків, охоплена поривом творчої інтуїції або соціальної симпатії, людина раптово втрачає болісне відчуття протилежності свого Я з довколишнім, зливається з великим потоком світової енергії життя. В цьому пориві запорака знищення в майбутньому світової скорботи. Людська індивідуальність

зіллється з життям, у відчутті його безконечності знайде своє безсмертя...

— Олександр-ре Олександр-ро-ви-чу!

Але його вже кликали, час було їхати. Богомолець поспішив на голоси.

1881. НАРОДЖЕННЯ

Світ замиготів для неї яскравими спалахами, наче крізь вікна зустрічного поїзда, біла площа засніженої вулиці і сині плями жандармів, що поспішливо біжать на місці; рожевочубі пасма диму над шулявськими будинками з темними віконцями-підглядачами; біліше од снігу іконно велике обличчя Марії; темний клинець Олексієвої борідки і високе, з залисинами чоло над постаментом із жандармських шинелей — Преображенського, що пручався, обсіпали поліцейські; зашморг із людських очей — холодноворожих, жалісливих, цікавих і пустих: двірники, що грали ролі свідків, випадкові перехожі і вуличні гультаїки, які раділи безплатному видовиську; і, нарешті, як фінал гостросюжетної комедії, як блазенський фейерверк про її честь — гострий, до щему в очах, спалах магнію у руці поліційного фотографа і вічко апарата, наче вічко в дверях камери, що потому з металевим гулом хряснули за її спиною...

А між раптовим арештом на Шулявській вулиці, коли вона з Марією та Олексієм вийшла поспішати, і спалахом магнію в Старокиївському поліційному управлінні був обшук. Вулицею і двором Софію вели попід руки, хоч довкола синів жандармський ескорт. У кімнаті вона зверхньо й бридливо ступила плечима, і супроводжувачі відпустили її, зате ґрати шинельної клітки стали ще щільніші. Дзенькаючи шпорами, хлистуватий жандармський капітан із самовпевненим обличчям відомого актора, який змушений ґрати другорядну роль в провінційному театрі, владно розсунув ґрати і поставив біля арештантки стільця:

— Прошу сідати, Софіє Миколаївно, ми хоч і непрохані гості, але швидко звідси не підемо, тут для нас знайдеться, чим забавитися...

І він удав, що сміється: то був холодний, але триумфуючий клеїт, що, раптово заявивши про себе в кімнаті, так само раптово і обірвався. Жодна риса не здригнулася на обличчі Софії, що їй самій зараз видавалося гіпсовою маскою, — було омертвіле й чуже. Вона придумала це для себе давно, ще в

поїзді, який віз її минулої осені до Києва: на випадок арешту не називатися, піти на шибеницю чи каторгу безіменною; на завжди відректися від себе і свого життя. Внутрішньо вона готувалася до арешту, як до смерті, природно неминучої, і коли та мить настала — вона вмерла, принаймні була певна того. Софїїна ненависть, Софїїна відроза до усього, що уособлювали синьошинельники, були надто великі, аби розігравати виставу слідства та суду. Вона померла тої миті, коли посеред засніженої Шулявки до них кинулися з підворотень сині тіні, її нема — відсторонена й чужа, зайшла вона з гуртом жандармів до кімнати, де колись, можливо, і мешкала, а зараз почувалася в ній задою. Байдуже і німо спостерігала вона, як з-під її подушки опасливо дістають револьвера, як розчиняють Павлів чемодан з друкарським шрифтом та прокламаціями «Союзу» про вбивство полковника Коробкова, яке планувалося ще Миколою Щедріним, але так і не було здійснено, як летять на підлогу книги й часописи, а вилучені «Народна воля», «Вперед», «Історичні листи» Лаврова, Шевченків «Кобзар», рукописи, записник з українськими піснями лягають на стіл, перед очі капітана.

Вона була присутня на власному похороні, тільки й усього. Жандарми навпіл розрізали матрац, бабралися в подушках та вузлі з білизною, околодочний наглядч бульварної діляниці перегукувався з помічником пристава, який складав опис речей, що їй колись належали: «Салфеточка для столу, ваше превосходительство, і ситцева малоросійська спідниця і спідниця рипсова з кофтиною, ваше превосходительство, і чотирнадцять книг...» Софїя була лише присутня, як присутня, за няньчиними оповідками, у кімнаті, де стоїть труна, душа небіжчика. Але й такої розкоші — мати душу — вона дозволити собі зараз не могла.

Вона не мала й тіла, бо ним розпоряджалися синьошинельники, — поза її волею його знову узали в лещата рук, посадовили в сани, сани сіпнулися і, супроводжувані вершниками, послизали угору, у Старий Київ.

Було, мабуть, гарно: вночі випав сніг, і сліпучо-біла вулиця леліла сріблом; крізь просвічені скісним заполудневим сонцем шибки вікон зеленіло цятковане підрум'яненою ватою і паперовими корабликами ялинкове гілля; з кругосхилу Ботанічної злітали верхи на гринджолятах клопчакі і, забачивши жандармський поїзд, що шалено мчав по бульвару, різко, настрополохано гальмували, перекидалися в замети і, мов степові ховрашки, висовували з кучугур рожевошкі, в сніговім пилу личка. Ту красу Софїя лише завважувала тверезим, холодним

розумом, відклацувала по кісточці на рахівниці свідомості, наче незворушний ревізор чи статист у залі художнього музею, але не відчувала її.

У Старокіївській поліцейній дільниці Софія тими ж відчуженими очима дивилася на метушню людей довкола себе. Коли її діткали рукави шинелей або коли їй дихали в обличчя, Софія бридливо одверталася. Ні на хвилину не з'являлося в Софії відчуття, що вона проміж людей. Зі своєї внутрішньої далечини вона, здавалося, дивилась на маріонеток, на ляльок у шинелях, мундирах і засмальцьованих цивільних сюртучках крізь перевернуту підзорну трубу, яка, отже, не наближала, а навпаки — віддаляла. Світ бачився графічно чітким, але здрібненим, до жалюгідності ліліпутним; мстива радість того світу, ненависть, страх і запопадлива улесливість ніяк її не обходили — слов'яні жандармчики, товариші прокурорів та писарчуки і вона, Софія, існували в різних площинах, які ніде не перехрещувалися.

Софію фотографували, занотовували її прикмети і про щось запитували, але вона не хотіла нікого чути і тому не чула. Недовзі в послужливо розчахнуті невидимою рукою двері (лаштунки лялькового театру, вертепу, який під різдво показували в Гадячі) заклопотано, діловито й святково вбіг жандармський полковник; шинельномундирний натовп запобігливо розступився перед ним, і полковник, процокавши кутими чобітьми по кафельній підлозі, зупинився за крок від Софії. Його очі піднімалися на Софію, як піднімається цівка рушниць, щоб стрелити; нарешті Софія побачила просто себе двоє вибалужених з орбіт очних яблук, які щосили пружилися, аби пригнітити її спопеляючо-гнівним, тренованим поглядом.

І тоді уперше з хвилини арешту гіпсова маска Софіїного обличчя ожила, і губи самохіть склалися у витку галузку іронічно-зневажливого посміху: таким жалюгідним був цей претензійний чоловічок у шинельній мушлі, що силкувався видаватися значним і пострашливим. Несподівано обпікшись об той посміх, полковник ображено занімів. Софія нарешті почула настирний, підсилений присутністю начальства голос Судейкіна

— Софіє Миколаївно, будьте ласкаві нарешті повідомити нас, чи маєте ви намір давати свідчення?

Софія заперечливо похитала головою.

Вона ще бачила, як на переніссі полковника виступили крихітні крапельки поту, як повіки опустилися і напівзакрили очі; пещене обличчя його зеленіло, бубнявіло й заповнювало рожево-зеленим драглистим м'ясивом щік кімнату — від підлоги

до стелі, обволокуючи столи й крісла, наростаючи на вікна полотнищами вух, а салісте підборіддя пухлилося на долівці грубими, наче згорнений килим, бганками, аж Софія бридливо відступила...

— В склад! — прогрімів гучний голос полковника Новицького. І Софію Богомолець повели вниз, у підвальні камери Старокиївської поліційної дільниці.

Спіймала себе на тому, Олександрє, що пошепки розмовляю з тобою. І оці наші з тобою перешепти через тисячі верста приємні і радісні для мене. Як жаль, що не можу дозволити собі тих розкошів: вони розніжують і відживляють мене, вони, наче весняні соки в спіяльному дереві, безжально оманливі, бо пробуджують бажання жити, а я не маю права на ту оману, я вже не живу, мене вже нема, прощай, тільки б швидше усе це скінчилося, бо ця гнітка, виснажлива тиша котрий день поспіль, мовчу, прощай, прощай...

Марія пробула в камері три доби: її звільнили після допиту так само раптово, як і арештували. Жандарми при обшуку знайшли у валізі Прісецької програму «Народної волі» для робітників, рукописну програму соціалістів-народників і шифровані листи. На допиті Марія нічого не сказала по суті справи, лише вдавала на обличчі подив, коли слідчий говорив про речові докази. Підписавши протокол допиту, дівчина поклатла руки на коліна і ждала, що зараз офіцер задзеленчить дзвінком і жандарм поведе її сірими, похмурими коридорами до крутих сходів у підземелля, де одиночки, де холод і сирість. Сонячна цятка лежала на тильному боці її вузької, продовгуватої долоні, і хоч шкіра, налаштована на холод, майже не відчувала дотику сонячного променя, процідженого крізь подвійне, вісп'яне од задавненої куряви віконне скло, Марія дивилася на нього зосереджено, з тихомірною дитинною радістю. У мурованім льоху одиночки Марії інколи здавалося, що водночас з нею і весь живий світ зачинено до велетенської камери і він повільно, але безнадійно вистигає та в'яне. Власне, воно так і було: у вогкій студениці тюрми умирав ніжнолисий, наївно-юний світ, вимріяний Марією.

До кабінету слідчого, ступаючи впевнено й енергійно, зайшов ще один жандармський чин, і Марія впізнала капітана Судейкіна, який під час арешту командував жандармами. При обшуку і по дорозі до Старокиївської поліційної дільниці

він був з Марією люб'язний, аж запобігливий, та коли Прісецька відмовилася дати свідчення, капітан, гризучи верхньою щелепою край нижньої губи, лиховісно, зле посміхнувся: «Вважайте, мадемуазель Прісецька, що віднині ви на два кроки ближче до шибениці...» Тепер Судейкін тримав у руці папірця, який, здавалося, промінив сяйвом; освітлене тим сяйвом обличчя капітана було нарочито радісне.

— Ну що, Маріє Миколаївно, відпочили у нас?—ехидно, але не мінячися з виду, запитав він.

Марія мовчала. Давкий морок несподіваного арешту—грубі, нахабні лабети жандармів, голосні, мов на полі бою, команди, стіна з наполоханих, цікавих і водночас глибоко байдужих очей, забрання чужих і ненависних людей у твоїх паперах, перше дізнання, реальне відчуття неволі—знову заклопотів над нею, гнітючи душу.

— Даремно, даремно так, Маріє Миколаївно,— просторікував тим часом Судейкін, зупинившись біля Марії і з показною легкістю пружинячи на носках.—Революціонерові на долі написано любити народ, а я єсть хто—один з маси, з натовпу, яку ви, герой, критично мисляча особистість, маєте вести до світлого майбутнього. Нам з вами будувати царство свободи й рівності, правду я мовлю?..—він засміявся і перестав блазнювати:—Ну, гаразд, ласкаво прошу, ви вільні, пані Прісецька... Розпишіться ось тут, формальності...—він поклав перед Марією папірця і тицьнув вказівним пальцем з лискучим, добре уходженим нігтем у місце для підпису, явно тішачись з враження, яке справив на Марію.—Не дивуйтеся, з неповнолітніми ми не воюємо, та й на груди, запевняють нас лікарі, слабуєте! Не мені, не мені, а своєму татові, з яким маю честь бути знайомим, дякуйте. Шановний старий, і дуже жаль, що йому так не поталанило з дітьми. До речі, не здумайте з нами жартувати—знайдемо на краю світу...

З тими словами Судейкін погасив світло на обличчі і, трохи розчарований, пішов з кабінету. Ці хвилини важко далися Марії—вона заледве знайшла сили, щоб не виказати на виду ані подиву, ані радості. Тільки тепер, коли Судейкін пішов, вона роздивилася, що має підписати,—зобов'язання про невїзд з Києва.

— Чому ви досі не звільняєте Софію?—Марія опанувала себе, її голос звучав (принаймні так їй хотілося) докірливо і суворо.

— А ми, знаєте, з нею не наговорилися,—холодно одказав слідчий.—Вона ще менш балакуча, ніж ви. Це у вас родинне.

— Софія ні в чому не винна!

— Ох, пані Прісецька, ви кажете — не винна. Невинних ми не арештуємо, ви це запам'ятайте. Я ось щоденно, лягаючи в постіль і встаючи ранком, молюся богові за свого государя і певен, що мене ніколи не арештують. До щасливішої зустрічі, паняночко...

Прісецька так і не встигла добрати, жартував слідчий чи говорив усерйоз. Він подзвонив, і за декілька хвилин, пройшовши вузькими, затхло-прокуреними коридорами, Марія опинилася на вулиці, і двері поліційної дільниці жадливо клацнули за її спиною. Софіївський майдан, розписаний полозами саней, скидався на заґрунтоване білим полотном живописця, де контури майбутньої картини ще тільки намічено; маківки собору горіли просто сонця золотисто-рожевим полум'ям, і краплі того полум'я скрапували на пишні білі гірлянди снігу в темних пальцях кленів, і сніг святково мерехтів, нагадуючи про свічки на новорічних ялинках; парком легко й кокетливо дриботіла миловида паняночка в хутряній шапочці, її шанобливо супроводжував молоденький армійський офіцер з обличчям захопленим і щасливим. І тільки тепер Марія збагнула, що вона дивиться довкола інакше, аніж чотири дні тому, поглядом чужинки, випадкової зайди, яку побачене ані на крихту не хвилює, не зворушує, не вабить, бо в душі її живуть світи істинніші, а те, що перед очима, — лише позолота на личині, лише театр. Ще якусь годину тому вона так нудилася в своїй самотності, так рвалася на волю до товаришів, до людей, і раптом, уже відносно вільна, зрозуміла, що вона зараз мріє лише про чотири стіни, де б вона знову була наодинці з собою, де б могла ні до кого не озиватися, бо будь-які слова тепер видавалися їй фальшивими.

Марія ступала дедалі повільніше, і самовільні сльози, збираючись у куточках очей, скочувалися по схудлих щоках та холодили обличчя. Вона плакала по тій наївній, довірливій, дитинній Марійці, Мізі, Мізинчику, яка була і якої вже ніколи не буде. Молода й недосвідчена, вона думала, що люди міняються на кожному крутім зламі їхнього життя. Значно пізніше вона зрозуміє, що люди в чомусь схожі на дерева: морозний вітер осені в одну ніч обчухрує з них листя, і на ранок дерево здається невідомим; насправді ж його суть, малюнок його гілля лишається незмінним і живим; щоб за першого теплового повію знову зазеленіти і стати достеменно схожим на себе, на торішнє.

Але була на світі людина, яку Марія попри все хотіла б зустріти, — Павло Іванов.

Час напевне спливав, як спливає вода в Дніпрі, монотрно і безупинно, але Софіїна камера була острівком, що його той плин часу обминав. Обід носили з найближчої кухмістерської, холодний і пісний, але вона не відчувала ні смаку їжі, ні голоду. Гримкотіли замки та засуви на дверях, ув'язнену виводили в коридор, і Софія казала собі: ранок. Заходив новий начальник караулу перевірити, чи не перегризла арештантка ґрат на вузенькому, забільмованому морозом віконці під стелею, а наглядач вносив лампу, і Софія байдужно завважувала: вечір. Якогось дня «голуб», полїцейський, що за срібняки прислуговувався революціонерам, поклав під миску з капустаєм коротеньку записочку від Марії — виявляється, її випустили. На звороті Софія написала марганцево-кислим калієм, яким очищали повітря в камері, відповідь — коротку і сухувату, з обов'язку: товариші на волі повинні знати про її становище і не мережити зайвих ілюзій. Знайденого при обшуку в неї цілком досить, щоб відправити на шибеницю. Отже, її нема, вона себе поховала, і хай клопочуться не про неї, а про загальну справу. До сусідньої камери вселили Єлизавету Ковальську, часом вони перестукувалися, але Софія робила це неохоче — вона сказала світові усе, що могла, і хай її залишать у спокої.

Одного дня (вона втратила їм лік і тільки на протоколі допиту побачила: 13 січня) Софію повели нагору, в канцелярію жандармського управління. Слідчий виклав на стіл її фотографії, посвідчення і діловито пообіцяв, якщо ув'язнена і зараз не зізнається, що вона дружина лікаря Софія Миколаївна Богомолец, викличе до Києва її батька, відставного підпоручика Миколу Максимовича Прісецького. Софії не хотілося зустрічі з батьком, зустрічі, яка неминуче закінчиться новими доріканнями за її непослух та самовілля, вона не хотіла жодних зустрічей, хай би швидше скінчилися ці формальності. Так, вона — дружина лікаря Софія Богомолец, вона належить до революційної партії народників, але не є членом «Південноросійського робітничого союзу». Від кого одержала знайдені в її кімнаті речові докази, а також книги, рукописні брошури й листи, вона посвідчити не бажає. Чоловік її нині подорожує в Туркестані, про брата свідчити вона не хоче і взагалі по суті справи не скаже більше жодного слова і просить до суду її не турбувати.

Другодні до Софіїної камери завітав капітан Судейкін. Софія вовчкувато зирнула на непроханого гостя, вона не потребувала нічийого товариства, тим більше жандармського. Але Судейкіна годі було проїняти поглядом. Ніби й не помітивши,

що на його привітання не відповіли, капітан поставив стільця на середину камери й усівся, поклавши ногу на ногу, — в передку його начищеного чобота віддзеркалювалася біляста пляма вікна. Зчеплені пальцями руки гостя лежали на колінах, і вся його зігнута в поясі постать мала свідчити про внутрішню співчутливо-скорботну задуму. Софія пам'ятала його з дня арешту збудженим, півнюватим наполеончиком у капітанських погонах, що метушився й галасував, ніби й насправді командував битвою, а не арештом двох жінок і студента. І ця різка переміна подивувала Софію. Тим часом Судейкін звів на жінку очі — очі старанно виказували страждання! І говорив капітан впівголоса, повільно, ніби кожне своє слово видобував хтосна з яких душевних глибин:

— Я заздрю вам, Софіє Миколаївно... Так, так, заздрю, і це не поза, це серйозно. Вам не треба грати, ви вся як ви є, хочете — любіть, хочете — ненавидьте. А це так важко — щоденно вдавати із себе іншого, ніж ти є насправді. Повірте мені — важко...

Він замовк, пильно вдивляючись в Софіїне обличчя, ніби сподівався на співчуття. Але Софіїне обличчя лишалось таким же незворушним та холодним, як і раніше. Загорнувшись у накинуте на плечі пальто, вона сиділа на краєчку дерев'яних нар, вишмарованих поколіннями невільних гостей Старокиївської дільниці, і дивилася на Судейкіна як на давно описану наукою комаху, в якій замість шести ніжок виявлені вісім, але цей випадковий феномен нічого не змінював у її класифікації.

— Не подумайте, що я теж бачу панацею од усіх суспільних лих у революції, тут ми з вами ніколи не будемо спільниками. Втім, можливо, я зміг би повернути вас у свою віру. Знаєте, з Валер'яном Осинським ми багато й гостро сперечалися і таки порозумілись, лише хлоп'якувата Валер'янова впертість завадила йому обминати шибеницю, усе залежало тільки від нього. Багато що в нашій державі мені, як і вам, не подобається, більше того, я переконаний, що ми, коли не перемінимось, докотимось до катастрофи. Але не революція, ні, еволюція — ось що нас ще в силі порятувати, Софіє Миколаївно. Ви ж, революціонери, своїми, даруйте, не завжди обдуманими вчинками перешкоджаєте людям далекогляднішим і статечнішим мурувати підвалини майбутньої Росії — вільної і могутньої. Ось через що я борюся супроти вас, Софіє Миколаївно. Але не про мене зараз ідеться — про вас. Кажу ж усе це лише для того, щоб ви бачили в мені не ворога, а до

певної міри однодумця, якому теж болить доля нашого багатотраждального народу...

Софія приплющила очі, і в камері спочило. Голос Судейкіна напливав здаля хвильками слів, що спершу видавалися утишливо-щирими й добросердими; але та фальшива оторочка, та піна ментом розсипалася, осідала, і з-під личини слів прозирала твар злого, підступного звіра. Слова-бганки, слова-хвилі, слова-піна, миттєвий спогад про море, про Одесу, де вона була минулої зими, спогад-спалах, який вона одразу погасила, бо не дозволяла собі спогадів, відколи в тюрмі. Але десь невдовзі на межі її свідомості запульсувала невинна, обережна думка про те, що, можливо, варто було б і прислухатися до капітанового голосу, не довіряючи, звісно, жодному слову, раптом вдасться скористатися з його езуїтської підступності для порятунку, для остаточного триумфу...

— Так ось, довіртеся мені, і помислимо реально й тверезо, Софіє Миколаївно,— Судейкін нервово похрускував пальцями.— Усе, що ви могли зробити для народу й революції, ви вже зробили. Ви з гри вийшли, кожен революціонер колись та виходить з гри, і відтепер вона триватиме,— якщо триватиме,— без вас. Будемо сподіватися, і я в це вірю, що історія, як кажуть, вас не забуде, і через сто літ вдячні нащадки возвеличать вас як вітчизняну Луїзу Мішель, а мене, жандармського капітана Судейкіна, розіпнуть на хресті зневаги. Звідки їм знати, що деякі люди значиміші від тих жалюгідних соціальних ролей, які їм доводиться грати на цьому світі. Бачите, я мислю досить широко як для жандарма і враховую можливі варіанти. Але людям, які зараз при владі, даруйте, начхати на думку майбутніх поколінь, і вони любісінько спровадять вас на шибеницю, тим більше, що — маю за обов'язок вам про це нагадати — Київ перебуває на військовому стані, і діють у Києві закони військового часу, і судитиме вас військовий суд...

Вона ніби розділилася навпіл і, віддалившись, роззирала частину себе як когось стороннього. З гірким подивом спостерегла, як серед мертвого попелища (а ще якусь частину тому тільки такою собі бачилася) зажеврив присок надії, як зайнялися від нього соломинки спогадів і планів на майбутнє, планів нереальних, фантастичних (вона прикидається, вона вдає каяття, вона грає, і Судейкін піддається на ту гру, потім вона виїздить за кордон і там організовує...), як окутує душу благодушна розслабленість, а в очах, що зречено мертвіли усі ці дні, несподівано дніє... І Софія, дивуючись з людської складності, пораділа, що здатна ось так глянути на себе збоку

і запалізувати власні емоції, власні найпотаємніші думки, і ще порадила вона з того, що має сили порядкувати в своїй душі, як у власній господі. Ступаючи твердо й владно, вона зайшла до своєї господи, дмухнула на лампу — лампа згасла, і в душі знову стало темно та мертво, як вона й хотіла. Судейкін, певно, завважив ті переміни, бо голос його став напористіший:

— Не подумайте, Софіє Миколаївно, що я вас залякую, бога ради, та ви й не з тих людей, яких можна залякати. Але ми з вами інтелігенти, і я не вірю, що інтелігентна людина дозволить розростися в собі безоглядному хлопському фанатизмові. Ми знаємо більше, аніж вам здається, і не такі ми наївні, щоб вірити, ніби знайдені у вашій кімнаті друкарські шрифти, револьвери, прокламації належать хворуватій, ще й вагітній, жінці. Ми напевне знаємо, хто й коли ці речі приніс до вас на сховок, навіть знаємо, куди той чоловік повівся було з Києва. До речі, він уже в Києві і частенько бачиться з вашою сестричкою, яка до безтями закохана в нього. Як бачите, життя триває і триватиме незалежно від того, мовчатимете ви на допитах чи допоможете нам покарати справді винних. Так ось, Софіє Миколаївно, ідеться суто про формальність — ви лише потвердите те, що нам давно відомо...

— Ви пропонуєте мені зраду? — перепитала Софія.

— Боже мій, як ми любимо гучні слова! — обличчя Судейкіна посмутніло. — Хто посміє кинути каменем у жінку, яка чекає на дитину і добровільно виходить з гри, зробивши для революції усе, що могла? Ну, гаразд, не хочете називати Іванова, обійдемося без прізвищ. Для вирішення судом вашої долі важливо, що знайдені речі не належать вам, що вони вам нав'язані...

І тоді Софія відчула, як серед темряви та омертвіння, на які себе свідомо прирекла, зайнялося, спалахнуло полум'я, і те полум'я гуготить радісно, шалено, поймаючи її всю бунтівливим, живим вогнем ненависті. Вона ненавиділа не Судейкіна — його позерство, його гра, що з-за них так виразно проглядала нищість, викликали в Софії лише гидливе обридження; в особі цього жалюгідного актора в жандармській формі вона ненавиділа весь апарат царизму, що душив найкращі сили народу. І в тій жагучій ненависті вона нарешті впізнавала саму себе, колишню пристрасну й непримиренну Софію Богомолець, якою була до арешту, якою знали її товариші; сила її раптового почуття була така велика, а непримиренність така гостра й безкомпромісна, що вона мусила погамовувати себе, аби не опуститися до словесного герцю з цим вимуштруваним псом.

— Революціонер, пане капітан, і в тюрмі не перестає бути революціонером,— процідила Софія крізь стиснуті уста.— І даремно ви думаєте, що Софії Богомолець уже немає. Можливо, вона ще тільки починається. А зараз я вас попрошу вийти звідси...

— Ви не так зрозуміли мене, Софіє Миколаівно,— по блідуватому виду Судейкіна зажеврили рожаїсті плями.— Я думав, що ми, як інтелігентні люди, домовимося...

— Відколи це з-поміж жандармів об'явилися інтелігенти? — У Софійних словах було стільки їдкої жовчі й неприхованого поглуму, що верхня щелепа капітана затремтіла й опустилася на край нижньої губи, зблиснуло золото вставних зубів. У інстинктивному оскалі було щось хиже, вовче і природне для жандармського капітана — то на мент проглянуло його справжнє ество. Він підхопився, намагаючись все-таки вразити цю зухвалку вродженою військовою витримкою:

— Мені щиро жаль, але ви ще глибоко пошкодуєте, пані Богомолець...

Його худорляве обличчя нарешті зібралось в холодний і жорстокий посміх.

— Вийдіть геть, капітане...— повторила Софія тихо й стримано, але то була тиша перед вибухом, бурею, і Судейкін відчув це. Стенувши плечима в позолоті погонів, Судейкін швидко пішов з камери, і замки на залізних дверях зимно й погрозливо клацнули за ним.

Мабуть, ти маєш рацію, Олександрє: мені бракує твого спокою і розважливості, я і люблю, і ненавиджу, не озираючись. Але в цій сутичці з капітаном я не могла інакше вчинити. Твоя Софійка раптом відчула, який живучий та дужий у кожній людині інстинкт самозбереження, відчула й налякалася. Той інстинкт в людській душі нагадує потічок від джерела, що спершу ледь струменіє з-під гори, а невдовзі вириває глибочезну яругу. Він підступний і хитромудрий, той інстинкт, він нуртує в нас за найбезвихідніших ситуацій, він, лякаючись розуму й совісті, багато не вимагає для себе: лише крихітний безневинний компроміс хоч би задля годиться, адже усі ми люди і так далі.

Я мусила боронитися сама від себе, боронитися рішуче й беззастережно, я мусила відрізати собі шлях до компромісу. Я продемонструвала сама для себе, що я дужча за тваринні інстинкти. І зараз мої нерви, звиклі до в'язничної німоти, болісно тріпочуться. Тому я й розмовляю з тобою. Ось-ось я заспокоюся і знову впаду в сплячку, з якої мене вихопив.

вибух майже біологічної зненависті до цього слимака в жан-дармському мундирі (боже, як він силкувався упевнити мене, що під тим мундиром є індивідуальність — ніби вона може бути там, де немає переконань!).

Мені раптом пригадалося, як я чекала на тебе восени сімдесят шостою, в альтанці, у Царському саду над Дніпром. Під кручею по яскраво-синьому плесі сновидо пливли білі вітрильники, а ти, високий, стрункий, у новій темній парі, поспішливо ступав засипаною рожевим кленовим листям алеєю, і я відчула себе тої миті безтямно закоханою гімназисточкою, хоч було це вже після нашого шлюбу. Але мовчу, прощай...

З поліційної дільниці Марія пішла на Шулявку, де їх арештували. Речей і книг не діставало, розтанули при обшуку в кишенях жандармів та свідків. Листи не надходили — їх затримували на пошті. Господиня квартири була наподив люб'язна, шкодувала, що в сестер неприємності, вона переконана — це помилка, влада розбереться, Софія Миколаївна — така порядна жінка. Проте залишитися в неї не запропонувала. А втім, Марія і не хотіла б знову оселитися в домі, який будив у пам'яті стільки свіжих, щемких спогадів. Домовившись з господинею, що речі перебудуть у неї, поки Марія знайде нове помешкання, вона знову вийшла на викрохмалену морозом вулицю. Безбарвно-холодне сонце тулилося до пругу, тіні були довгі, морочні, від них на душі ставало ще тоскніше.

Марія пішла на Фундуклеївську, сподіваючись, що їй здадуть кімнату в домі, де вона мешкала минулої весни, коли готувалася до фельдшерського екзамену. Потаємна ж думка була здібати в центрі когось із знайомих, уздріти нарешті нормальне людське обличчя і почути живі вісті з їхнього світу.

Поблизу міського театру їй замаячило в натовпі знайоме обличчя. Це була Софіїна подруга гімназичних років, прогресистка і лібералка, у неї вони намірилися були зупинитися по приїзді до Києва. Учителька словесності теж побачила Марію, але ментом одвела очі і прошмигнула мимо: Прісецьку вже не впізнавали...

Вона таки зняла кімнату, звичайно, не признавшись господині, що тільки-но вийшла з поліційної дільниці. Але вночі майже не спала. Засвітивши лампу, заходилася було читати: після пережитого літературні фрази видавалися штучними і фальшивими. Газети були повні офіційного пафосу з приводу ліберальних реформ Лорис-Мелікова.

Наступного дня, коли Марія вибирала в крамниці на Хрещатику сорочку для сестри, її руки на прилавку діткнулися

тонкі жіночі пальці. Марія підвела очі—поруч стояла, примхливо й зверхньо зирячи на господаря крамнички, Зіна Астаф'єва:

— Невже у вас не знайдеться чогось кращого, аніж цей мотлох? Я воліла б французьку білизну...

— Хвилиночку, ласкава пані...

Він метнувся до комори.

— За тобою стежать,— впівголоса, не повертаючи голови, квапилася Зіна.— Вони й випустили тебе, аби приманити Павла. Сьогодні, як стемніє, засвітиш у кімнаті лампу, а сама вислизнеш через чорний хід і дворами прийдеш до мене. Тепер іди, а я ще поторгуюся...

Марія повільно, аби до з'яви на вулиці одягти розквітле раптовою радістю обличчя в звичний для наглядачів смуток, пішла з крамниці. Біля ганку тупцював, ніби найнявся втоптати сніг, панок з чіпкими, нахабнуватими очима під хутряною оторочкою низько насунутої на лоба шапки. Марії пригадалося: він ще вчора декілька разів потрапляв їй на очі. Здається, панок не дуже й приховував, що виконує службові обов'язки, бо швидко рвонув за Прісецькою в людську товчю. Марія пораділа, що була учора обачна, ні до кого не привела хвоста.

У квартирі Зіни Астаф'євої Марія минулої зими слухала реферат «Становище родини з погляду соціалістів», виголошений Подревським. Вхід був платний, до в'їзду набилосся з півсотні людей, гроші, звичайно, були передані революційним гурткам. Мешкала Зіна поблизу нинішньої Маріїної квартири, і до її будинку можна було дістатися дворами та глухим завулком, Павло усе передбачив. Астаф'єва нічого не сказала про його приїзд, але Марія була певна: Іванов сьогодні чекатиме на неї. Проте була ще тільки середина дня, і сонце, здавалось, назавжди зависло в холодноколірному, як підсинений коленкор, небі.

Ярослава гнітило неприємне, нудливе відчуття: він стоїть на приступці останнього вагона і земля, розлінієна шпалами та коліями, стрімко тікає з-під його ніг. Після від'їзду з Києва Павла Піотровському велося справді не на добро — він втратив єдину опору в революційному середовищі. Арешт Софії Богомолець, Марії Прісецької, Івана Кашинцева та Олексія Преображенського в першу чергу окошився на нього: усі знали, що Піотровський терся біля цього гуртка. Тепер Ярослав по цілих днях не виходив з кімнати. Ночами снілося, що його закопано по плечі у важку, вогку глину. Він борсався,

прокидався глибокій ночі в липкому, холодному поту і до ранку чатував на шерехи під вікнами.

Іванов мав скоро повернутися; і, звісно, Ярослава випередять, нашепочуть Павлові повні вуха пліток та наговорів, роздмухають присок підозри, яка завжди жевріла в Павловій душі. У грі, що її вів Ярослав, потрібні козири, а козирів не було, самі слова. У страхополошнім безсонні Піотровський гарячково фантазував, малюючи щедрими пензлями уяви найневірогідніші революційні подвиги, які дивували, вражали, захоплювали усенький світ, від Судейкіна до виконавчого комітету «Народної волі». Тільки тоді вони переконуються, що Піотровський... У чім вони мають переконатися, він не додумував, але хвилинами щиро забував, що давно танцює під дудку жандармського управління, і образа обкутувала душу їдким туманом. По ночі надходив сірий зимовий ранок, опівнічні вколисливі мрії розвіювалися, і правдива реальність безжально душила Ярослава Піотровського.

Нарешті Павло завітав до нього. Був дзвінкий морозяний вечір: коли запізнилій перехожий квапливо прочимчикував вулицею, здавалося, хтось невидимий обламує під вікнами Ярославової кімнати крихкі бурульки. В такі хвилини Ярославові пальці мерзлякувато стягували довкола шиї розпорику вовняного пледа. Плед Ярослав любив, у пледі він видавався елегантним, значимим.

А потім у шибку і насправді затарабанили: дрібно-дрібно і ще три чіткі перестуки. Так міг стукати до Ярослава лише Іванов, це був його знак. Коли Піотровський відчинив вхідні двері, обгніздовані засувами та внутрішніми замками, руки йому тремтіли з тривожної непевної радості. Павло був безбороди, підстрижений і схудлий, на блідуватім обличчі тепер ще виразніше темніли очі. Ярослав одвів погляд, ковзнувши по охайному, без колишнього показного недбальства вбранні Іванова і засипав гостя горохом слів:

— Ти вже чув, сподіваюся, про мій візит з прокламаціями таємного товариства до ходорківців? Блискуча революційна акція, якою ми обидва можемо пишатися, всупереч наївним лібералам і лекційникам, які мріють опусами з політичної економії перевернути світ...

Несподівано Ярослав завважив, що його слова якось обтікають Іванова, так потічкова вода обтікає гранітний валун, і що Павло уже сидить за його, Ярославовим, столом з рукою в боковій кишені пальта, а він, Піотровський, стоїть перед гостем на тлі білої, в павутинні тріщини стіни, і тіль від його, Ярослава, гінкої постаті, переломлена навпіл, перекреслила

заткане памороззю вікно, що за ним хтось невидимий, тепер уже насправжки, обламує бурульки з низького даху. Іванов, обриваючи Ярослава, стомлено й гіркувато мовив:

— Досить, Пане, лицедіяти. Ти уже зіграв усе, на що був здатен. Грав досить вдатно, але на «біс» тебе ніхто не викличе...

— Про що ти, Павле? — Ярослав намагався надати своєму голосу легкості й наїву, але натомість видихнув ті декілька слів з важким, натужним хрипом.

— Треба читати революційні газети, Пане. «Народна воля», де доведено, що ти зрадник, тиждень тому з'явилася в Києві. Я думав, що тобою давно і не тхне в місті. Я довго легковірив, тепер уже мовчи і не хапай ротом повітря, як риба на березі. Я попросив пітерських товаришів переконати мене — і переконався. Там, ти знаєш де, усе зберігається, як мовиться, для прийдешніх поколінь: і твої покайні листи Лорис-Мелікову, і порука капітана Судейкіна, і копії твоїх доносів. Так що, Пане, завіса опускається, і зараз ти зіграєш свою фінальну сцену...

Павло вийняв з кишені руку — в його правиці темнів револьвер.

І настала мить, яка останнім часом привиджувалася Піотровському в моторошних снах. В обличчя зазирнула видима смерть, і він безтямно кричав, а голосу не було, не було крику, був тільки липкий піт і корчі. Ноги йому підігнулися, тіло обм'якло і стало ватяним, не залишилося жодних бажань, окрім одного-єдиного, гостро-пронизливого, всевладного жити, існувати за будь-яку ціну. Він впав на підлогу та, допомагаючи собі дерев'яшками рук, позадкував, поповз від темної цівки револьвера в куток кімнати.

І тут йому остаточно — клацнув зведений Павловою рукою курок — стемніло й спаморочило...

У передпокої квартири Астаф'євих Марія довго не могла намацати гудзиків пальта — руки її тремтіли. «Геть залякла, поки добігла, — вибачливим голосом мовила до Зіни, що відчинила їй. — Такий морозище...» Мов сновида, пішла вона на світло, що сочилося крізь прочинені двері вітальні, але у вітальні сиділа лише Зінина мати, закутана в плед, з в'язанням на колінах. Хтось привітався за Марію Маріїним голосом, чужим, далеким, і з боковушки до вітальні ступив Іванов.

Усе єство її, щойно ворухнулися порт'єри на дверях кімнатки, заволало: він! Він! Павло узяв Маріїні долоньки в свої лопаті, жорсткі долоні і довгу, солодко-щемну хвилю так тримав, щільно й турботливо вдивляючись в обличчя дівчини.

«Тобі було зле?» — запитували його очі з-під крутого надбрів'я, і Марія так само мовчки, самими очима, проте виразно відповідала: «Мені справді було там не солодко, але я думала про тебе...» То була мана — та хвиля чуттєвості, мана, якої вони одразу ж сахнулися і за яку поспішили себе безкомпромісно засудити. Павло відпустив Маріїні долоні і нервово пройшовся по вітальні, в якій, окрім них, уже нікого не було: господарі непомітно залишили гостей наодинці. Пасмо золотистого світла від лампи впало на обличчя Іванова, повернуте різко, ніби Павла нагло розбудили після глибокого й приемного забуття:

— Що Софія?

Марія не мала снаги говорити: горло їй зчавило і не відпускало. Вона дістала з рукава цидулку сестри, яку та спромоглася передати через «голуба», подала Павлові. Іванов меткими, тренованими очима перебіг її і вхопився за голову — його цупкі, короткі пальці, ніби дерев'яний гребінь, розчухрали зачіску:

— Це я, я, тільки я у всьому винен! Боже, який я був наївний хлопчак, що — хлопчак, — безверхий дурень!

— Павле, не треба... — тихо, жалібно мовила Марія.

— Як — не треба?! Людина, власне, через мене піде на картогу! Людина, яка намагалася працювати, поки ми, наче підлітки, гралися з вогнем!

— У Соні не лише твої листівки та шрифт знайдено, вистає і без них. Вони багато знають, вони навіть мої листи до тебе читали.

— Знають і читали, бо Піотровський зрадник!

Марія опустила на канапу, ноги не тримали її. Життя знову, уже вкотре, поверталось до неї тим гнітким, зловісним боком, якого вона з усіх сил прагнула не завважувати. Обличчя їй дитинно потьмаріло, і вона тихо заплакала. Іванов підійшов до дівчини:

— Тобі треба їхати звідси. Там, де б'ються, тобі не місце.

— Поки ти тут, я нікуди не поїду.

— У мене звідси один шлях: туди, де нині Софія. Рано чи пізно. Я ніколи не пробачу собі, якщо й ти біля мене загинеш.

— Вони мене не чіпатимуть. Моя єдина провина — що я люблю тебе.

— Думаєш, це так мало? — лагідно й світло усміхнувся Іванов.

— Нема законів, які б забороняли любити.

— Ти їх ще не знаєш, Марійко, ані законів, ані людей.

— Без тебе я не поїду з Києва. І я — під наглядом.

- Тебе випустили як приманку. Будь обережна.
- Я хотіла б тебе хоч інколи бачити.
- Тепер, більше аніж коли, я не належу собі. В організації залишилося мало людей. А ми хочемо почати все спочатку...
- Будь і ти обережний, Павле.
- Він осміхнувся:
- Я писатиму до тебе через Зіну.
- Від Астаф'євих вони вийшли поодинокі.

Піотровського пробудив до життя мороз. Без радощів і зазяття вертала його свідомість у світ земних почувань: тугі обручі холоду сповивали тіло, десь у потилиці пульсував гострий, давкий біль. По тому ніби провиділо, і він побачив угорі, майже над собою, газову лампу з червоним наперстком на гноті, де ледь тримався вогник, із закопченим склом: догоряв гас. Ярослав ледь спромігся повернути голову на холодний подих, і в очі йому з неймовірно голосним, сполошеним дзвоном упала чорна пройма відчинених навстіж дверей, повернувши раптово увесь жах сьогоднішньої ночі, аж до того менту, коли хтось невидимий вимкнув йому свідомість.

Ярослав рвучко підхопився: здається, він навіть не поранений. Навіть не поранений! Він, що якісь часини тому помирав, прощався з життям, підтягив такою невідвратною у Павловії руці смертю. Усе ще в напівтьмі, він шаснув до дверей, гримнув ними і накинув гак. Тоді сіпнув дверцята одержної шафи — вона була порожня, а ніде інше в його кімнаті людина не сховається. Він дмухнув на жевріюче око лампи — лампа погасла, і білясті постаті вікон проступили з темряви. Він відступив у куток кімнати, де було найбезпечніше, та замахав руками, розганяючи по тілу застиглу на холоді кров. І разом з кров'ю, що запульсувала в скронях та кольнула в омертвілі було пучки, у грудях його спалахнуло радісне шаленство: він, Ярослав Піотровський, наперекір усьому світові, наперекір долі — ж и в и й... Він живий! Він дихає, він відчуває, може простягти руку і в темряві диткнутися шорсткої крейдяної стіни або ж м'якого холоду віконної паморозі...

І Піотровський закащляв дрібним, притишеним сміхом.

За ніч він не склепив очей, а коли у вікнах забіліло і зачиргикали на вулиці лопати двірників, він дійшов думки, що можна існувати і без жодних ілюзій щодо себе. Уже не ховаючись, він поплентався вранці у жандармське управління (перед тим довго прохукував ополонки в шибках та зиркав на вулицю, чи не чатують на нього біля будинку). Капітан був

холодно-ввічливий, заклопотаний і збайдужіло дивився крізь Піотровського.

— Я людина честі і дотримую слова,— Судейкін рухом ненав'язливим, буцім випадковим поправив погон, і тільки тепер Ярослав помітив, що його жандармський зичливець уже не капітан, а підполковник.— Я не віддаю своїх агентів до суду. Але оберігати вас від ваших колишніх спільників, пане Піотровський, я теж не маю ані часу, ані бажання. Найрозумніше буде, якщо ви зникнете з Києва назавжди, принаймні на довгі роки. Обов'язок перед престолом ви виконали і тим самим спокутували свої гріхи. Поверніться до життя особистого, діяча громадського з вас, як бачите, не вийшло. Втім, ви ще маєте шанс облітисся перед революційною ватагою...

— Як? — прохопився Пан, розкриваючись у тому спаладі раптової надії більше, ніж у скупій розповіді про нічний візит Павла Іванова.

— Покінчіть життя самогубством, залишивши записку, що вас безневинно зганьбили. Це буде переконливо й ефектно.— По сухих губах жандармського підполковника пробіг посміх.— Але це не про вас, Піотровський, ви на таке не здатні... Даруйте, на більше не маю часу. Тут вам ще належить одержати, прошу, ось тут розпишіться, але це уже востаннє, ми в коштах теж обмежені і благодійністю не займаємося...

Того ж таки дня, примостившись в куточку єврейської балагули, Піотровський назавжди полишав Київ. Під дзвякотливий перестук коліс об бруківку він меланхолійно мріяв про сіреньке провінційне містечко, де він загубиться, розчиниться, зникне і для революціонерів, і для жандармів. У передчутті нового життя, тихого і скромного, душа його знову бриніла непевною химерною надією, яка не полишає людину до останнього удару її серця, і він усміхався до тої надії ніяково, пожебрацьки.

Але наступної миті прокидався страх, що відтепер почуватиметься в його свідомості повноправним господарем, падав на той ледь жевріючий вогник і гасив його, полишаючи в Ярославовій душі самий попіл, чорний та мертвий.

Воно скинулося десь у глибинах Софіїного тіла (почувалася тої миті такою ж неосяжно великою, як ріка або вулканна гора), владно й самовпевнено нагадавши про себе, на мент затихло, ніби давало Софії час усвідомити те, що сталося, а відтак штовхнуло її під ребро, раз, і вдруге, і втретє, і раптом Софії здалося, що вона чує, як б'ється його серце:— швидко-швидко, ніби дитя довго наздоганяло її, і нарешті на-

здогнало, і обійняло її крихітними, теплими ручками, і припало голівкою до її підгруддя, і в тиші, що настала (за залізними дверима камери холодно дзенькали підкови вартового), її раптово осяяло щемливо-радісне, блакитне світло: печені нею хмари сердито заклубочили десь по закутках приневоленої до життя свідомості і розтанули. Потім воно, її дитя, затихло, а Софія ще довго лежала під тюремною, витертою до ниток веретою, прислухаючись до свого тіла та дивуючись із солодкої, ніжної надії, яка несподівано поійняла її.

Ці видива з'являлися поза її волею. Вони заходжувалися свавільно хазяйнувати в її уяві, непристойно-барвисті й драгливо-звабні. Їй знову уявлялася альтанка над Дніпром, у Царському саду, білі вітрильники на синьому плесі ріки і застелена золотистим кленовим листям алея. Але тепер вони були в альтанці втрьох — Олександр, вона і їхнє дитинча з блакитними, як небо, очима, що снують по річній гладі навздогінці за неповоротким пароплавом, який чапчалапає лопатями величезного колеса, підбираючись до причалу...

Їй уявлявся сад у Климовім, по блакитні вінця неба наповнений зеленню та солов'їним щебетом; вони втрьох — Олександр, Софія і воно — піднімаються від ставу, викупані, з бризками води в волоссі, і воно біжить поперед них між фіолетових бузкових кущів навперейми рожевокрилому метеликові... Їй уявлявся невеличкий будиночок у якомсь повітовім містечку, де Олександр має лікарську практику, відкрита веранда, стіл, застелений білою скатертиною і срібнолиций самовар, і білі чашки, і вона з дитям на колінах, і з саду на веранду піднімається Олександр з букетиком лісових ромашок — вона любила ромашки з дитинства...

Головне, вона потроху зивкала до тих солодко-банальних, як різдвяні картинки, видив. Через кілька днів після ранку, коли її дитя уперше нагадало про себе в тюрмі, вона уже не тікала від них, навпаки, підсвідомо раділа їм. Непомітно для себе Софія при звичайлася згадувати своє минуле, перш несміливо, яскраво-синіми вікнинами між хмар, у шепталках до чоловіка (у раннім дитинстві, коли мати залишала її саму в дитячій, а сон не приходив, вона нашіптувала для себе казки і всілякі нафантазовані історії), відтак дедалі свідоміше, аж поки ті спомини, ті почування не прорвали греблю її вимушеної німоти та не ринули у прорив бурхливим, повним життя потоком...

Не пам'ятаю, чи я розповідала тобі, як уперше стрілася з морем. Ми з одним одеським робітником довго йшли вгору

білими, дурманно солодкими одеськими вуличками (цвіла акація), нарешті він зупинився: «Море, Софіє Миколаївно». Я зазмерла, широко розплющивши очі, проте нічого не бачила, окрім яскраво-синього, розпростороного на півсвіту неба (кольори і неба, і землі були неприродно яскраві, ярмаркові, наче картинки сільських малярів з хатинками, вербами й русалками, а може, це мені звідси, з темної камери, вони такими згадуються?). «Де море?» — запитала я з дитинною недовірливістю, й одесит весело засміявся: «Таж перед вами, Софіє Миколаївно!» Я радше зрозуміла, аніж розгледіла, що оце, на півсвіту небо і є море, море, що непомітно для ока десь там, за обрієм, зливається з небозводом, вбираючи в себе його розкішні південні барви. Тоді я, мов дівчисько, плутаючись у подолі довгої білої сукні (ти любив, коли я вбиралася в біле), побігла з крутого пагорба назустріч морю, що з теплою ніжністю пестило білопінними виткими руками жорстуву. Мокрі камінчики в березі скидалися на щойно вилущені каштани (я люблю, коли каштан, ударившись об бруківку, розкриває півкулі кожущка і являє світові вогко-лискучий, наче губи дитини, плід; чи є в Парижі каштани і чи падають вони, як у Києві, раптово й щасливо? Подивися на них моїм з а х о п л е н и м і н і ж н и м поглядом...)

Я оце тільки зараз здогадалася, чому весь ранок розмовляю з тобою про море. Воно, дитя наше, час від часу підпливає до мене, наче морська хвиля до берега, і б'ється, і розбишакує, і пеститься, і я видаюся собі в такі хвилини морем, і розпросторююся на весь світ, і вірю в щастя. Я справді зараз на диво втішена. Пологів не боюся, взагалі нічого не боюся. Коли воно оживає, відчуваєш його таким жаданим і рідним, що заради нього не страшно перетерпіти будь-які муки. Боже, яке було б щастя, аби ти був поруч мене, тільки не в камері, і я могла покласти голову на твоє плече!

Ось знову наше дитя підпливло — потверджує мої слова до тебе. Через тисячі кілометрів воно вітає свого татка...

Даруй, прийшли по мене — в канцелярію, допитувати.

Вість про арешти в Києві, що її зі станції привіз у синьому конверті візник, упала нагло і немилостиво: Софії Семенівні віднялася ліва рука, а голова Миколи Максимовича до ранку вибіліла, наче полотно в лузі. Сталося те, чого вони так боялися останні роки і в що в глибині душі не вірили, як до останньої миті людина не вірить у власну смерть, водночас усвідомлюючи її невідворотність.

Удосвіта Прісецький звелів готувати візки: він поїде до Києва; він доведе люб'язному жандармському капітанові, він усе розповість, він вирятує своїх дітей з кам'яного колодязя, яким уявлялася крізь за давнену пам'ять про військову гауптвахту в'язниця. Він не знав, як доводитиме і що розповідатиме, але думка про ув'язнених дочок (одну — вагітну, другу — зовсім юну) була така пронизливо-болісна, що усе ество Миколи Максимовича прагнуло віри в неможливе, в чудо...

Дружина в спальні молилася, і слова молитви скрапували в тихому лампадному смерку, наче сльози.

З тою надумливою вірою в чудо і приїхав Прісецький до Києва. Був туманний морозний ранок; на місто випав іній, і дерева вздовж вулиць обкутували сиво-білі тіні-близнята: здавалось, небесний маляр, намалювавши гідля темним, розщедрився та обвів кожну лінію побіллю. Крізь те прозоре сріблясте мереживо важко й отверезіло жовтіли цегляні прямокутні коробки урядових будинків. Десь по обіді Микола Максимович добився до капітана Судейкіна. Судейкін стояв біля каміна, простягнувши до вогню білі, з короткими, цупкими пальцями руки. Відблиски полум'я пелюстково рожевіли на його виголених до дзеркального блиску щоках. Та коли Судейкін повернув голову на човганя Прісецького, обличчя його було холодне й недобре.

— Пане капітан...— Микола Максимович ще ніколи так не принижувався: у голосі його звучала лише тремка надія на милість та прощення.

— Підполковник, пане Прісецький, підполковник...— жорстко, поглумливо обірвав його мову Судейкін. Аж тепер Микола Максимович розгледів — у світлі, що лилося з високих, біло-синіх вікон кабінету, на плечах Судейкіна золотіли новенькі погони підполковника!

— Пане підполковнику... діти мої...

І тут підполковника наче підмінило: очі звузилися, шкіра перекошеного обличчя напрулася, відтінивши темно-сизі жовна, руки випружилися, наче перед стрибком, здавалось, з-під дбайливо підпилених нігтів зараз випнутья кігті. Підполковник наструнився, задер голову, двома скарлюченими пальцями правиці стис собі карк, удав на лиці задуху і прохрипів в обличчя Прісецькому:

— Ось що жде ваших дітей!.. Вірówka!..

Відігрів і подав надію Миколі Максимовичу наступного дня жандармський полковник Новицький. Терпляче і співчутливо вислухав він довгу исповідь Прісецького. Можливо, допомогло і тактовне нагадування про впливову рідню дружини,

хоч до шуряків-генералів Микола Максимович так і не зайшов учора, весь вечір просидівши з Марією. У горі, яке впало на його родину, генерали навряд чи захотіли б допомогти, Марія має рацію: не в крадіжці ж звинувачуються молоді Прісецькі... Політична справа, як та пожежа, залишає знак на кожному, хто осмілюється її гасити.

По тій висповіді (уже багато років паралізована дружина, мікроби ліберального часу, що заражають неусталені душі, вагітність старшої дочки і неповноліття молодшої і таке інше) полковник Новицький подзвонив і допросив ад'ютанта принести справу Софії Богомолець. З відразою й жахом дивився Микола Максимович на сіреньку картонну теку, що на ній значилося тавроване політичним звинуваченням ім'я його дочки, його Софійки, його Соні, Сонечка...

Рухливі та чіпкі, звиклі до канцелярського бабрання пальці полковника граційно розкрили теку — в неї було вшито з десятка папірців, але ті папірці діловито, без сентиментів застеляли білим саваном Софійчину долю. І уперше, ще до підкреслено об'єктивної відповіді Новицького, Микола Максимович не так зрозумів, як відчув внутрішню логічність та невідворотність подій, які накочувалися на нього на шістдесятому році життя, як накочувалася одного разу снігова лава в Кавказьких горах. Тоді його порятувала скеля, що прийняла удар на себе, розпанахавши лаву навпіл і спустивши її двома гуркотливо-стрімкими рукавами в прірву. Тепер скелі не було, він і тільки він мусив прийняти на себе удар. І з кожним словом блакитномундирного полковника не розуміння доччиної поведінки, — ні, від такого прозріння він був нині далі, ніж будь-коли, — але шанобливо-подивоване співчуття до її високих, бо самохіть накликаних, мук, до її хресної дороги на новітню Голгофу щодалі гостріше й глибше поймало його.

Новицький справді здавався підкреслено безстороннім: ось факти, факти і тільки факти, строго документовані. При обшуку в дружини лікаря Софії Богомолець знайдено шрифг, видрукувані листівки «Південноросійського робітничого союзу», два револьвери, заборонену літературу. Вилучене листування і деякі зовнішні спостереження засвідчують близьке знайомство арештованої з політично неблагонадійними; арештована навідріз відмовилася дати будь-які свідчення, тримається незалежно й зухвало, про її каяття, на жаль, ніщо не свідчить. Він, Новицький, розуміє батьківські почуття, але така невесела реальність.

Що ж до Марії Прісецької, то їй ніщо не загрожує, бо всі розуміють, що мають справу з наївним дівчиськом, яке випад-

ком потрапило в тенета революціонерів, хоч, звісно, їй треба шануватися й шануватися, бо тепер багато залежатиме від її дальшої поведінки. Хай пан Прісецький передасть своїй дружині Софії Семенівні найщиріші співчуття і запевнення, що він, Новицький, зробить усе, аби повернути їй дітей. Тільки ж і вони, батьки, мають допомогти правосуддю. Слідство ось-ось закінчиться, і він дозволить листуватися, аби добре батьківське слово випогодило заблудлу душу Софії. Можливо, Миколі Максимовичу варто буде трохи пізніше з'їздити за кордон до сина Івана, аби умовити його повернутися на батьківщину. Але це пізніше. Тим часом невеличка формальність, яку, на жаль, необхідно відбутися — допит. Тільки ж хай Микола Максимович вповні довіриться жандармам, як довіряються лікареві, який лікує тяжку хворобу. Хвороба справді тяжка, але спільними зусиллями вони з нею упораються...

На цьому аудієнція закінчилася.

До усього був готовий у своєму житті Прісецький, але що його на старість допитуватимуть у жандармському управлінні — цього не чекав. І було йому перед тим допитом та на допиті морочно й гірко. І хоч полковник Новицький підсолодив пігулку, яку йому належало ковтнути, тих штучних, з металеві-паперовим присмаком солодошів стачило ненадовго. Не було уже і в пам'ятку оптимістично-піднесеної і тривкої надії, з якою він півроку тому вийшов з кабінету Судейкіна та поспішив у Климове. У глибині душі він уже не вірив жандармам, хоч і дуже хотів вірити.

Попри чекав на запитання до кабінету слідчого, що мав його допитувати, порожні коридори управління вистудили залишки розбуджених Новицьким сентиментів. Та й діяли Маріїні застороги, хоч учора він і гнівався на дочку: дорозумували до в'язниці, то дозвольте хоч тепер батькові віжкувати. Оце недовір'я до охоронців «самодержавства, православ'я та народності» просвічувалося крізь обережні і сухувато-стримані відповіді Прісецького: «Родина моя складається з дружини моєї Софії Семенівни, дочок Софії, Марії та Ольги і сина Івана. Першу з дочок я признаю у пред'явленій мені карточці..., вона замужем за лікарем Олександром Михайловичем Богомольцем, де останній проживає, я не маю найменшого уявлення. Дочці моїй Софії нині 24—25 років, народилася вона в містечку Ковалівці, виховувалася вона спочатку вдома, потім у приватному пансіоні у місті Гадячі, звідки вступила до п'ятого класу Київської гімназії, але із сьомого класу вона вийшла за власним бажанням. Потому одружилася у 1875 чи 1876 році, теж не пам'ятаю, і нарешті вступила на Петербурзькі медичні

курси... Після заміжжя вона була в мене один раз чи двічі, востаннє у вересні чи жовтні 1880 року. Листувався я з нею рідко... У пред'явленій мені ще карточці я признаю дочку мою Марію, їй 19 чи 20 років... Вона листувалася зі мною, і я адресував їй кореспонденцію в Київ, але на які адреси, згадати не можу. Я ждав її до себе в цьому місяці, але позаяк сестра Софія захворіла, то Марія і зупинилася в Києві, щоб перебути деякий час біля сестри. Щодо переконань моїх дочок я нічого особливого посвідчити не можу. Діти мої були зі мною завжди лагідні, я нічого поганого за ними не помічав, вони ніколи не ділилися зі мною своїми політичними переконаннями, та інакше й бути не могло, бо нічого, окрім найстрогішої осуди, вони в мені б не зустріли...»

Прокинувшись уранці, я тепер не поспішаю підводитися зі свого мулького ложа, а чекаю, коли нагадає про себе мій маленький в'язень. Він не зволікає; дитя наше, Олександріку, невсипуще й цікаве до життя, у мені йому затісно. Воно скидається, наче риба в ятері, штовхає мене під груди, а я кажу йому: «Доброго ранку!..» Так починається наш тюремний день, так він і минає, у мовчазних, проте лагідних і втішливих розмовах між нами трьома — мною, тобою і ним, хоч воно ще й не прийшло на цей світ, а ти від мене за тисячі кілометрів.

Втім, я зовсім не знаю, де ти тепер; можливо, в сусідній камері, за непроникною мурованою стіною? Не приведи, боже!.. Поки ти на волі, мені здається, що й частинка мене самої десь там, по той бік мурів, де сонце, білий сніг і де вже капле зі стріх, бо потроху весніє. Я прочуваю весну, хоч до календарної весни ще два тижні, прочуваю, коли мене виводять (я таки домоглася) на півгодини в затиснутий між чотирьох цеглянисто-сірих стін дворик старокиївської поліційної дільниці на прогулянку. Але навіть у цім колодязі (власне, та ж камера, тільки над головою яскраво-синє, аж очі щемлять, небо) гуляти приємно, та ще ж удвох із нашим дитям!

Моя шкіра, на диво, не грубішає в ув'язненні, навпаки, я відчуваю, як досі ніколи не відчувала; дотик сонячного променя до щоки або по-зимовому колючий повів вітру, що його раніше б і не завважила. З-за стіни до мене долинає людське переголосся, цокіт копит і писк полозів на розі (од тиші в камері мені часом болять вуха, тиша досі гнітить мене, вона, хоч як дивно, заважає зосередитися, відвертає увагу, а може, це теж наслідок моєї вагітності?) У коштовні хвилини (лише тридцять і аж тридцять) таких прогулянок не можна не вірити в щастя, та ще коли в тобі б'ється два серця, та ще коли

з дахів скрапує, а сніг просто сонця в затишку висихає і скляніє.

Нестерпно кортить вихопитися з цієї розміреної, як гойдання маятника в настінному годиннику, каруселі під недовірливо-пильним назиром багнетів кудись в інше життя, гарне й наповнене любов'ю, у вихор вражень і товариство людей. Я хочу бути стрункою, ошатною і привабливою. Хочу подобатися тобі. Ти знаєш, я ніколи не любила цяцькування, навпаки, я завжди була за емансипацію, навіть в одязі, і віддавала перевагу темному вбранню та короткому волоссю. Але нині я б убралася в блякло-зелену декольтовану сукню, оздоблену хутром, яке так пасуватиме до мого довгого волосся...

Ти дивуєшся, що в голові твоєї дружини, яка зараз навперевальці, бо ж повна, як бочечка, випикує коло за колом по двору поліційної дільниці, стільки дурних думок?! Але тепер я напевне знаю, що це щастя — іти поруч з тобою алеєю нашого саду в Климовім, сидіти з тобою в альтанці над Дніпром, стояти з тобою над ліжечком нашої майбутньої дитини, навіть мити посуд на кухні — це теж щастя. Бо жити — це щастя; тепер, коли в мені двоє життів і коли звірі в синіх мундирах усе роблять, аби ці двоє життів якнайскоріше перестали існувати, саме тепер, як ніколи досі, я це розумію.

І все ж, повернувшись до камери, я пишу їм свій перший, занотований на папері протест:

«В жандармське управління:

Прошу надіслати мені листи, ймовірно, одержані нещодавно в жандармському управлінні на моє ім'я. Не хочу думати, щоб затримка листів використовувалася як один із витончених способів катування.

*Софія Богомолець.
1881 р., 13 лютого».*

Правда ж, трохи несподівано для сентиментальної панночки, якою я тобі напевне зараз видаюся. Ти дорікнеш мені: навіщо дратувати псів! Згодна, у моїй заяві немає й натяку на каяття чи прохання, слова колючі. Але ж я повинна, мушу (найперше для самої себе) згорда нагадати, що я така ж самісінька, якою була до арешту, що я не чекаю від них на милість і не маю найменшого наміру платити забуттям за їхню поблажливість.

Я так хочу жити, Олександрє, і бути щасливою, і ростити нашу дитину, так хочу! Але не ціною зради себе і наших спільних ідеалів.

Нарешті повернули валізу з одягом, відібраним при обшуку, і я можу переодягнутися.

Олександр Богомолець довідався про арешт дружини наприкінці січня: листи з батьківщини переправлялися через прірву кордону важко й довго, та й паризьку адресу його, окрім Софії, знала лише сестра Катерина, що мешкала в Ніжині. Та й без лихої вісті було йому тої зими тривожно. Софія повідомляла, що приїхала до Києва, бо потребує кваліфікованої лікарської допомоги (важко переносить вагітність), але Богомолець напевне знав, що все те пишеться з розрахунку на цензорське око. Не з Софіїним темпераментом стояти збоку, поки довкола вирують революційні пристрасті, та ще в Києві.

Він сам пізнав на собі гіпноз великого міста: чи то багатолюддя, чи то особливі нервові ритми життя, чи то різка, різюча контрастність у побуті соціальних класів, але місто здирає шкаралупу інертної байдужості, будить совість людини. Марксисти мають рацію, і він особливо гостро відчув це за кордоном: майбутнє людства виважується на терезах міста, на одному плечі тих терезів аристократичні Липки, а на другому Поділ, Шулявка, Лук'янівка з їхнім робітничим людом.

Проте Олександрова душа ніколи не хилилася до міста. За всіх варіантів їхнього з Софією майбутнього (людина, допоки живе, не може не думати про завтрашній день) у його уяві поставала одна й та ж незмінна декорація: затишний будиночок з дерев'яною терасою в саду, квіти — від ранніх фіалок до синьооких пізньоосінніх зірочок, встелена вогкою жовтозолтицею алея в лісі, на якій так легко під меланхолійний шелест листя думається. Він не був революціонером, бунтарем за характером, його вабили медицина й філософія, він любив вслухатися в тремкий пульс думки про сенс людського буття на землі. Борцем він став з високого обов'язку перед народом, який страждав, борцем його зробило суспільство, де людина, щоб почуватися людиною, мусила боротися. Тож в декорації з будиночком, садом і лікарською практикою в повітовому містечку було найменше конформізму; наївна й безпретензійна декорація була природна для якоїсь грані його ества, його характеру. Коли Софія завагітніла, примулене джерело зануртувало на дні його душі з новою силою, і він ще в Климовім надумав, повернувшись з-за кордону, знову дістати лікарську практику десь у повіті і дозволити нарешті собі й Софії життя спокійніше, розважливіше. Йому здавалось, принаймні йому хотілося вірити, що на зміну весняним молодечим емоціям для нього надходить пора роздумів та узагальнень.

Тепер, після звістки про арешт Софії, усе кардинально мінялося. І хоч у глибині свідомості ще тлів присок надії (хай за-

шлють її, не можуть-бо, не повинні ув'язнити її надовго, відірвавши від майбутньої дитини, він поїде слідом, навіть у Східний Сибір, дістане дозвіл лікарювати), тверезе й невідкупне раціо підказувало, що в життя його увірвалося щось нове, ще не збагненне. Наступного дня, відвідавши друзів з революційної еміграції, Олександр залишив Париж. Тільки тепер, здається, він сповна усвідомив, як глибоко й самовіддано любить свою дружину. Думка, що його високочоле, з ніжними і непримиренно-пристрасними, чесними очима під вільним розлетом брів дитинча (Софійка, Софієчка, Сонечко, гімназисточка з білим бантом) у холодній тюремній клітці, беззахисна перед мармизою в жандармській мундирі, проймала Богомольця реальним фізичним болем, од якого не рятував навіть томик Канта з його буттям, яке дається нам лише через досвід, але ніколи не дається лише через розум чи уяву...

Про себе в ці дні він не думав.

Кордон переходив глупої ночі, в люту заметіль — ледве знайшов контрабандиста, який би, поласившись на щедрі плати, згодився за такої негоди провести нетерпеливця. Олександрові здавалося, що скоро він лише з'явиться в Києві, як усе устаткується і Софія не страждатиме. В Києві ті ілюзії швидко розвіялися, особливо ж коли розшукав Марію. Досі Богомольць потайки сподівався, що Софію арештували випадково, можливо, за зв'язки чи за революційну літературу, тепер, у часи «диктатури серця», жінки з такими провинами відбувалися висланням або й наглядом поліції. Марія розповіла усе, що знала, і світ затьмарився перед Олександровими очима.

Ранком він пішов на Софійський майдан, де, як розповіла Марія, у підвалах Старокиївської поліційної дільниці очікувала на військовий суд його дружина. Так ось куди він поспішав, нетерпляче відраховуючи телеграфні стовпи — знак цивілізації! Він поспішав перед тускло-свинцеві вікна губернських присутствених місць та міської поліції.

Обіцялося на годину: сизий іній танув на банях Софійського собору, і золоті маківки палали іскристо-рожевим полум'ям. Над дверима до поліційної дільниці висіла іконка, перед нею хворо блимала в мерехтінні сонячного зимового ранку лампада. Провалля підвальних вікон, огорожених чавунними ґратами, пашчекувато темніли вздовж засипаного крупчастим сніжком хідника. Олександр зирнув униз, але не побачив нічого, окрім затягнутих памороззю шибок і ще одної чавунної вузди. Жандарм, що тупцював на розі Великої Житомирської і Великої Володимирської, поклав руку на ефес шаблі і попрямував до Богомольця. Розум Олександра нама-

гався охопити трагічну парадоксальність ситуації і безсило відступав за ширму банальних істин: таке життя, так уже ведеться в людському стовковиську. Справді, його кохання, його дружина, його Софійка була десь тут, може, за якийсь метр від нього, можливо, стояла біля однієї з оцих сліпих підвальних бійниць чи тулилася до холодної, мурованої в десяток цеглин стіни, а він нічим не міг їй зарадити, більше, не міг навіть зирнути на неї ніжно, їх розділяли не стіни, їх розділяли схожі на штики параграфи законів.

Він важко зітхнув і попростував у бік Михайлівського собору: зустрічі з жандармом, який наближався, він зовсім не прагнув.

Помилувавшись Києвом (можливо, за годину він теж опиниться в підземеллях поліційної дільниці чи в Лук'янівському замку), Олександр поплуганився в жандармське управління. Він назвався Судейкіну і мав приємність бачити, як рудувате обличчя підполковника зайнялося рожевими плямами. Але за мить підполковник опанував себе і скрива посміхнувся:

— Радий вас бачити, пане Богомолець. А ваша дружина намагалася переконати нас, що ви в Туркестані... Де зволили подорожувати?

— Я був за кордоном.

— Звичайно, без дозволу. Сподіваюся, ви знали, що вас піддано наглядові поліції?

— Без дозволу, пане підполковник. І я готовий відбути за це кару. Але я прошу дозволити мені побачення з моєю дружиною Софією Богомолець, яка заарештована вами без будь-яких підстав на те.

— Ну, про підстави не будемо говорити...— Ліва половина обличчя підполковника, як і раніше, усміхалася, а праву скував безнадійно жорсткий холод.— Хто-хто, а ви, пане Богомолець, добре знаєте, що ми мали де-які підстави на арешт вашої дружини. Так само ви знаєте, що поки ведеться слідство, закон не дозволяє побачень. Але всі ми люди, Олександр Михайловичу, навіть жандарми, хоч ви і не маєте нас за людей, і розуміємо ваші почуття. Я думаю, ми дозволимо вам побачення, переступивши закон, але за одної умови: якщо ви щиро і чесно розповісте нам, з ким ви виїхали за кордон і чим ви там займалися. Ще б нас дуже цікавило, чим так привабила вас і вашу дружину позаминулого літа Кубань...

— Сподіваюся, пан підполковник не думає, що я поповнюватиму своїми свідченнями досє на власну дружину? — ввічливо, проте з одвертою неприязню запитав Богомолець.

— Чому б і ні, коли цього вимагають інтереси охорони престолу? — брови Судейкіна вигнулися знаками запитання, покладеними ниць.

— На жаль, я інакше вихований, пане підполковнику, і вважаю за аморальне свідчити не тільки супроти власної дружини, а й розкривати ім'я того, з ким я переходив кордон.

— Справді, на жаль, — верхня губа Судейкіна опустилася на краєчок нижньої. — Поки що ви вільні, але виїзд з Києва я вам забороняю. Невдовзі ми вас покличемо для серйозніших і, сподіваюся, приязніших розмов.

— Я сказав усе, що міг.

— Бажаю добре відпочити, пане Богомалець, після ваших довгих подорожей. Прекрасна погода, правда?

Проте Олександр уже причинив за собою двері. У коридорі, пропахлім паперами, тютюном, його трохи не знудило. Він затримав дихання і вже на вулиці звільна набрав повні груди чистого, морозного повітря.

Він найняв кімнату в одному будинку з Марією: патріотичний вчинок, економія жандармських коштів... Але жандармське управління про економію не дбало — за Прісецькою та Богомольцем все одно ходило двоє агентів. Піднаглядні виходили з будинку рідко, лише пообідати, і морози (лютий випав дуже зимний) безжально випробовували вірнопідданість шпиків. Врешті-решт агенти зважилися дрейфувати вулицею по одинці. Один з них тим часом активно дбав про прибутки тутешнього шинкаря.

У Маріїній кімнаті стояло фортепіано, але дівчина довго не наважувалася торкнутися його клавішів: Марія і Олександр почувалися ніби в жалобі. Марія вже не марила голосно про завтрашній революційний першодень, вона взагалі мало говорила. Але траплялися хвилини, коли Марііна німота спадала, як спадає полотнище, що ним маляр завісив свою нову роботу, і Олександр впізнавав колишню зовицю, дитинно довірливу і піднесену. Розбуджена жіночність, що вчувалася за таких хвилин у кожному її русі, у кожному слові, робили ту давню юну осяяність ще виразнішою і привабливішою. Усі її внутрішні сили і ще мало черпані життям почування були зібрані, наче сонячні промені лінзою, у барвистий серпанок довкола образу Павла Іванова. Вона любила і жила нині любов'ю. Це самовираження через чисте й глибоке почуття любові до іншої людини едало Марію та Олександра, робило їх товаришами у життєвій дорозі. Марія, як і Олександр, не мала жодних ілюзій щодо майбутнього для свого Павла, і здогадувалася, які випробування чекають на її любов.

Якось Олександр попрохав її заграти. У Климовім він часто бачив Марію за фортепіано. Дівчина непевно пробігла тендітними пальцями по клавішах, відтак, зваблена живим бринінням струн, опустила на стілець. І кімнату, що поволі запливала зимовими сутінками, наповнила музика Шопена. Музика була пристрасна, гнівна і глибоко почуттєва. Очі Олександра підозріливо защеміли, у грудях відчулася порожнеча, ніби серце на хвилю зникло. Він подумав про Софію у мурованім підземеллі, у кам'яній могильній тиші, і ця трепетна, щемка насолода, яку дарувала йому музика, здалася забороненою, аморальною у такий час, час суспільних поминок, суспільної панахиди, суспільних похорон, бо його і Софійчине покоління справді ховало свої надії та ілюзії. І Олександр відчув, що він зовсім не такий незворушний, як йому здавалося, що він ось-ось заплаче — Богомолець підхопився, вийшов з кімнати, і музика обірвалася на низькому, як ніч за вікнами, регістрі.

Опісля вони уже жодного вечора не музичили. Відчуття невідомої провини, яку годі було пояснити логічними категоріями, тяжіло над ними разом із смутком та тугою, забарвлюючи в жалобні кольори їхнє чекання. Олександр звітував собі, що це відчуття притаманне кожній мислячій людині у перехідну епоху, людині, яка все бачить і все розуміє, але не вважає за необхідність кидатися голими грудьми на штики. Але від такого усвідомлення не ставало легше, навпаки, починав ненавидіти свою схильність до аналізу та розумування.

Іванов прийшов неждано навіть для Марії, якій він час від часу передавав через Астаф'єву цидулки. Того вечора вони засиділися у Маріїній кімнаті. Олександр розповідав про закордон. Для дівчини, на яку, можливо, очікував Західний Сибір, Олександрові оповіді про Париж та Цюріх мали здаватися казковими фантазіями, вона слухала жадібно й допитливо. Вона ще не знала, що то таке — ностальгія за батьківщиною, коли після двох-трьох місяців життя на чужині перестаєш захоплюватися конституціями і парламентами та починаєш гарячково мріяти про час, коли побачиш по той бік кордону схожий на мініатюрну миколаївську казарму вокзальчик з його споконвічною жандармською пильністю і кавною бурдою в погано вимитих чашках.

Іванов постукав у шибку вікна, що виходило в присадок. Марія стрепенулася, спалахнула червоними маками і метнула відчиняти. Олександр не бачив Іванова з літа і подивувався перемінам, які сталися з ним. Це вже був не нестримний у руках і словах студент, який прагнув удавати з себе майстрового, такого собі півникуватого парубка, що йому і Дніпро во

коліна, а стриманий інтелігентний чоловіча, рано постарілий з обличчя, на яким смолоскипно палали молоді, непогамовні очі віруючого. Павло вірив у завтрашню революцію, в раптове оновлення людства, у царство свободи і справедливості на землі. Олександр зі своїми скепсисами та раціо, зі своїм деревом, яке, згоряючи, перетворюється на попіл і дим, форми якого міняються, але суть якого зостається, за Кантом, почувався зараз набагато старішим од гостя, хоч вони й були майже однолітки. Богомолець прозріливо подумав, що в часи, які вони переживають, тільки людина з такими віруючими, як у Павла, очима може почуватися щасливою. І лише тепер йому відкрилося, що там, у підземеллі, його Софія, в якій такі ж палаючі, віруючі очі — щ а с л и в а .

Павло навіть не роздягався, він був схожий на стрілу в польоті, стрілу, обрис якої упіймав у бромистосрібну пастку фотограф-штукар; він став у тінь від штори і до кінця свого візиту уже не зрушив з місця, розіпнутий на сірій стіні.

— Про Софію мені відомо стільки ж, скільки і вам. Вона відмовляється давати свідчення. От і все. Я б не турбував вас, але... — він швидко зирнув на Олександра, обминувши поглядом Марію, ніби соромився перед Богомольцем своїх людських почуттів, — але хотів сказати, що ми усі ждемо утішливих вістей з Петербурга, найближчими днями там вирішиться. А якщо в Петербурзі спалахне, у нас теж займеться, у нас усе готове, міські робітники і селяни візьмуться за сокири, і я не знаю, чи матиму тоді час...

Олександр знав, що в Петербурзі це готувалося давно, знав також і те, що в Павла точна й надійна інформація від київських народовольців. Отже, не сьогодні-завтра у Петербурзі знову прогрімлять вибухи, і якщо «божа благодать», про яку стільки говорено в церквах, не порятує імператора від динамітних снарядів, царський престол, цей символ деспотизму, що грається долями мільйонів, похитнеться. Серце йому забилося, і Олександр сказав хрипливатим голосом:

— Ти ж знаєш, Павле, я не поділяю цих приемних ілюзій, але якщо буде потрібно, я — з тобою...

Ти, Олександр, звичайно, уже знаєш що новину: царя вбито! Нас, мешканців поліційної дільниці, розбудило вночі дзеленкання підків об цегляну долівку, перестук прикладів і нервово-злі розголоси київської команди. Коридор заповнили солдати, біля дверей кожної камери стало по двоє вартових. Ми з сусідкою Єлизаветою Ковальською одразу ж обмінялися здогадками крізь глуху стіну (я пройшла перші, але важливі уро-

ки тюремної науки — навчилася вистукувати), проте вона теж нічого не знала. До ранку я перебрала, здається, усі можливі варіанти: раптова втеча когось із в'язнів, повстання в Петербурзі чи Києві, нова епідемія ненависті й страху в біляпребстольній псарні — це в них як приступ хронічної хвороби, новий замах на царя...

В амбразурі мого віконця задніло, і наглядач, як завжди, відімкнув двері камери, перевіряючи, чи не випарувалася я з неї за ніч. Очі його були червоні, обличчя зблякле; літній поліцейський, за мундиром якого час від часу ще ворушилося людське серце, єдиний з моїх сторожів, якого я удостоювала іноді жменьки слів, і він це цінує. Приглядаючись згідно з тюремними правилами до ґрат на вікнах, він прошепотів:

— Біда, біда, їхню імператорську величність убито бомбами соціалістів...

Так я дізналася про причину нічного переполоху. Як жаль, що я не поділяю рожевих ілюзій «Народної волі» і не можу повірити, ніби на нашому суспільному обрії зазоріло. Ті, хто поділяє такі ілюзії, які вони будуть щасливі нинішнього дня! У мене самої серце шалено вистукує, здається, його чує вся в'язниця. Все ж це день, коли справедливість торжествує. Найсановніший душитель декількох революційних поколінь покараний іменем народу. Це не лише помста, це відчайдушно мужній подвиг наших побратимів, крик, який хоч і не викличе лавини, але відгукнеться в довколишніх серцях. Звичайно, убивати царів — все одно що рубати голови казковому змієві: з рани виростають дві нові. Треба чекати, поки меч збуреного народу розсіче змієве тіло на дрібне шмаття, спалить його і попіл розвіє за вітром. Але серце не слухає доказів розуму. А яке свято, мабуть, зараз там, за ще ненависнішими сьогодні стінами!

На жаль, події поспішили потвердити правоту мого розуму, а не емоцій. У коридорі гримкотнув голос дільничного пристава і забамкали двері камер: в'язнів виводили по одному в коридор, потому кроки стихали на сходах, що вели в канцелярію. За п'яток хвилини господарі одиночок так само верталися назад. Прийшли і за мною. Сизоцокий пристав нервово бігав по кабінету, біля стола нишкнув попик з розіпнутим на сухотних грудях хрестом.

— Наказано привести до присяги новому государю Олександрю III, — пристав не приховував розгубленості.

— Я відмовляюся присягати новому цареві. — Голос мій був тихий, бо останні дні нездужаю, але пристав застиг посеред кабінету, ніби ті слова прицвішили його до паркету.

— І ви... ви... з вашим!..— скрива посміхаючись, він обмацав очима мою розповнілу постать.

Я не вважала за потрібне підтримувати нашу дружню бесіду...

— Що тут відбувається, панове? — До кабінету зайшов Судейкін.

— Так що, пане підполковнику, — виструнчився пристав, — за наказом з канцелярії генерал-губернатора приводжу до присяги арештованих!

— Ви що, пане пристав, забули, що особи жіночої статі не присягають государеві? — Судейкін говорив холодно й зневажливо, сьогодні він особливо ненавидів мене і не приховував своєї ненависті. — Виведіть ув'язнену!

— Слухаюсь!

Тепер я думаю, що ця інсценізація була влаштована таки жандармським управлінням, аби мати ще один доказ моєї нелояльності щодо влади. Але інакше я вчинити не могла, ти мене зрозумієш, Олександріку. Я не хочу гратися з ними в аморальну гру. Я вільна, як ніколи досі, хоч я й у клітці. Неволя, власне, — це страх; коли ж страху в серці немає, коли людина не підігрує своїм катом, вона вільна.

Як добре, що ти не знаєш: ми з нашим маленьким кепсько почувасмося. Але ми не плакати, не хникалки, і ми не проситимемо ворогів про милість. Ким би він чи вона, наше дитя, не було в житті, воно матиме темперамент і гарт революціонера. Я передам йому це в спадок. Можливо, це буде мій єдиний спадок.

Не сумуй.

Іванов дав знати про себе другого дня після вибухів у Петербурзі. Через Зіну Астаф'єву Олександра було запрошено на зібрання в «Семінариста». «Семінарист» — Йона Кирилов — мешкав над Либеддю, його квартира була конспіративна, знана Олександром ще з літа.

Коли зсутеніло, Богомолець опустил занавіски на вікнах, запалив лампу і виковзнув через чорний хід. Вулиці були порожні. Цього року рано звесніло, місто тонуло у сніжно-крижанім місіві, коні били копитами по багницьку бруківки, і брудні віяла бризок з шелестом сіялися на хідник.

У цеглянім колодязі двору, за візерунчастими чавунними ворітьми розмовляли:

— Бач, і тіятри закрили. Надовго гепер.

— Государ народові волю дав, а пани йому за це — по шиї.

— Мало ми їх, студентів, лопатили...

Голоси були міцно настояні на розгубленості, темному страху та ненависті. Перехнябивши плечі, аби здаватися меншим на зріст і не впадати в очі, Олександр подався попід стінами будинків, де було темніше, перейшов через Ботанічний сад. На ганку загубленого в либедьським передмісті флігелька до Олександра кахикнули:

— Чи не знайдеться припалити, коханий пане?..

Він назвав ім'я Павла Іванова.

— Заходьте, пане лікар.

Олександр сподівався побачити в Кирилова трохи не все київське революційне товариство. Йому уявлялося зібрання, яке тільки очікує на мужній заклик, щоб гомінким, освіжаючим потоком розлитися по київських вулицях. Насправді у кімнатці з вікнами в сад, до Либеді, сиділо десяток зо два гуртківців Левинського та братів Бичкових. Виступав не знайомий Олександрові літній чоловічок у засмальцьованому чиновницькому сюртуку. Він вимагав, щоб організація розіслала своїх агентів по довколишніх губерніях з «золотими грамотами» Олександра II, який, мовляв, порятувався від рук панів і зараз кличе народ до бунту, обіцяючи землю і волю. Це мав бути ще один варіант справи Стефановича в Чигиринському повіті..

Після поборника самозванства так само збуджено й нервово виступив Ісак Левинський. Павло Іванов без певності в голосі переконував, що під його рукою сотня робітників, за кожним з яких піде ще десяток, і що вони готові оголосити війну деспотизмові. Це був вечір самоомани. Постановили чекати вістей із столиці, але всі знали: телеграф відбиває лише переможні жандармські реляції про сотні заарештованих, і жодна з телеграм не повідомила про повстання чи бунти.

З гнітким намулом у душах Богомолець та Іванов ступали нічними вулицями. Місто спало. Жила лише надія, тремтлива, наче вогник сірника на веснянім вітрі, коли Павло припалював у підворітні.

— Даремно я витяг тебе на цю виставу, Олександрє. Софія мала рацію: купка змовників...

— А що ж твоя тисячна армія?

— Яка там тисяча,— похнюпився Павло.— Десяток свідомих робітників, але й вони гнуть свою лінію, вчать курчата, як курці жити.

— Чого ж вони вчать? — усміхнувся Богомолець.

— Та вже ж не сокирою вимахувати...— голос Павла розвиднів.— У нас знову є вільна друкарня, Олександрє. Від завтра засукую рукави і — в друкарі. Мабуть, зараз це і справді найрозумніше. Прощай, не знаю, чи побачимося...

Невдовзі Олександрові принесли щойно видрукувану прокламацію «Союзу», і він згадав Павлові слова про курчат, які пробують учити курку. Після характерних для Іванова випадів проти конституції, яка унеможливить фабричний та заводський терор, після економічних вимог прокламація неждано озивалася іншим голосом: «...На вас, члени нашого «Союзу», лежить уся відповідальність за майбутнє робітників. Ви світочі темного люду, ви розумова і моральна сила народної маси. Множьте ваші сили в справі організації. Дійте словом, ділом і прикладом! Згуртуйте довкола себе вірних і чесних людей; ваша справа не загине. Добре насіння впаде на добрий ґрунт. Навколо нашого прапора зімкнеться дружна бойова сила, і не страшні будуть нам ані царі-вішателі, ні свита їхніх найманих слуг, ні тисячі багнетів, на яких тільки й тримаються царські трони. Багнети ці будуть наші багнети!.. І розірвуться тоді вікові пута, у яких сваволя царська тримала розум, почуття і волю російського народу!..»

Але з Івановим вони зустрілися ще раз — у Зіни Астафєвої. Жандармське управління дозволило Марії поїхати в Климове, до батьків. Паралізована мати почувалася зле, та й батько після зимових потрясінь майже не підводився з ліжка. Схоже було на те, що до Києва дівчині уже не дозволять повернутися і її чекає доля сестри Ольги. Зіна влаштувала подрузі невеличкі проводи. Прийшли найближчі друзі і, звичайно, Павло Іванов. Про політику на вечірці майже не йшлося, більше співали, аніж говорили. Було печально від думок про товаришів і рідних, які нудилися за кілька кварталів по тюремних одиночках, глибоко зворушувало відсвіжене відчуття єдності з близькими по духу людьми. Прощаючись, Іванов та Марія взялися за руки і застигли на довгі хвилини. Що чекало їх попереду? Проводити Марію Іванов не наважувався: на нього знову полювали, жандарми гарячково розшукували «вільну друкарню». І на вокзал Прісецьку супроводжував Олександр. Дівчина посмутніла, було боляче дивитися на її змарніле обличчя. І коли поїзд мав рушити, Богомолець усмінувся:

— А помічаєте — весна!

Було і справді тепло як для перших днів квітня, аж парко. З полів крізь давкий запах мастила і вугільного диму віяло розімлілим живим чорноземом.

— Приїду додому — саджатиму жоржини, — кивнула Марія. — І скоро бузок зацвіте. Торік Павло подарував мені букет бузку, ми шукали щастячок і знайшли аж семеро. Смішно, правда?

Мені, Олександрє, минулої ночі наснився дуже світлий, сонячний сон. Наснилося мені, ніби визирав я з навстіж розчиненого вікна нашого будинку в Климовім. Під вікном з вогкої, підпушеної граблями землі вистромлюються яскраво-зелені язички півників і пурпурово горять паростки півоній. Весна в нашому саду ніжна й пухнаста, як котики на верболозі, і я знаю, що я вже народила дитя, що скоро його принесуть мені годувати, тому я так щасливо виглядаю тебе, і ти з'являєшся з-за дерев, від ставу, ідеш алеєю в білій сорочці, і здаля смієшся до мене, і простягаєш букетик синіх, як небо, пролісків. А довкола так сонячно!

Мені аж очі защеміло, коли я прокинулася опівночі в своїй кам'яній душній труні, але я швидко завіжжувала себе і навіть знову спромоглася на сон. І знову мені снилося щось світле й гарне. Снилось, ніби я, струнка, висока, вродлива, з довгим волоссям, в світлій сукні, ходжу луками серед пишних по коліна ромашок, і так мені легко... Сни в тюрмі для арештантки, на яку чекає шибениця, — ще одне, уже з лихої ласки природи, катування. Болючі не сни — болючі пробудження від тих сонячних і щасливих ілюзій. Ти звикаєш до клітки, ти згоджуєшся зі своєю безнадією, зі своїм терновим вінцем, і раптом двері клітки розчиняються, ти вільна, ти летиш, ти знову відчуваєш, знову любиш — і нараз усе опадає, як листя з опаленого вогнем дерева, і тільки чорний кістяк клітки і чадний газований дух камери... Невимовно радісно мені бачити тебе хоч у снах, але я вчуся опиратися тим видінням; прокидаюся, щойно мене підхопить і понесе блакитна повінь нічних марень.

А сни в тюрмі, Олександрє, мені сняться кольорові, це дивно, правда? Мабуть, протест свідомості супроти в'язничної безколірності. Мале наше теж бунтує, певне, відчуває весну, і йому теж хочеться волі — від мого тіла. Ніяк не звикну до думки, що воно уже є, а я його ще не бачила...

Сни виявилися урочими. Ранком мені наказали узяти одержу і повели в канцелярію. Тут за усіма правилами бюрократії, як річ високо ціновану, передали мене жандармам тюремного відомства. Після відповідних підписів та печаток я стала мешканцем Лук'янівського замку.

У дворі на мене вже чекала сумнозвісна в'язнична карета. Ти, певно, не раз бачив її на вулицях Києва. Вона теж бачила багатьох наших товаришів, бачила в останні їхні хвилини, везучи на місце страти. Чорна труна на колесах.

Я забула тобі нашептати, правду кажучи, не хотіла засмучувати; напередодні мене оглядав лікар, і в нього вистачило мужності та лікарської етики визнати стан мого здоров'я не

зовсім задовільним... Отже, мене переводять не просто в тюрму, а до тюремної лікарні. Який парадокс доби — лікувати людину, щоб потім убити її, повільно або й відразу! Але не буду про сумне.

Дивне відчуття, коли переступаєш межу між холодною підвальною затхлістю і яскравою сонячною повинню. Так входиш у вируючу морську піну назустріч новій хвилі, що котить з моря, сяючи золотим пінистим гребенем. У в'язниці навчаєшся цінувати мить. П'ять кроків від порога каземату до карети, п'ять кроків по сонцю, п'ять кроків у повітрі весняного вітру, п'ять кроків живих запахів, горобиного цвірінкання, п'ять кроків під блакитним небом, а не під низькою мурованою стелею камери...

На синю, кольору жандармської шинелі стіну сів червоний, з темними півмісяцями на крильцях метелик, і я усміхнулася до нього...

Але як би ми не розтягували мить, вона минає, і я вже сиділа в тюремній кареті, між двох жандармів, від яких тхнуло потом, шкірою і збройовим мастилом. Віконця карети були завішані чорним і не пропускали світла. Та коли ми рушили, підплигуючи на вибоїнах бруківки, фіранки захилитались, і всю дорогу через місто мені таланило уривками, зелено-сонячними спалахами бачити світ живих. Сяйнули бані Софійського собору і зникли, повз самісіньке віконце пропливла гілка клена з салатовими крапельками бруньок, діти в скверіку гралися в м'яча, я впіймала мент, коли хлопчик років десяти, розмахнувшись, пошпував м'яча на зеленій оксамитовий моріг — і фіранка ревниво обірвала те видиво, тільки сплеск щасливого дитячого вереску крізь цокіт копит та деренчання ресор, і знову рожеве личко дівчини над парканом у бузкових кушах, розчинене у сад вікно і жінка з немовлям на призьбі, залитій сонцем... Я з болем подумала, що моя дитина так мало гарного бачить моїми очима. Я згадала давній забобон, що вагітна жінка має дивитися тільки на гарних людей, аби і її дитина була гарна. Моє дитя трохи не з перших днів у моєму лоні бачить лише брезкло-холодні пики жандармів. Єдине, що я можу зараз для свого дитяти зробити, — це якомога більше думати про тебе і уявляти твоє обличчя, твій усміх і чути твій голос, я хочу, щоб воно було схоже на тебе. І що я краєм ока крізь хилитання фіранок побачила весняний Київ, то тільки на добре, хай дитя моє знає, що світ — це не сірі вапновані стіни, заіжені цвіллю, а щось незбагненно прекрасне, і його можна любити, а не лише ненавидіти. Я люблю його, живий світ, зараз більше, ніж будь-коли,

і я б теж хотіла сидіти на сонячній призьбі з дитиною на руках або іти весняним Києвом під закличний передзвін шпаків у парках і соннувате гудіння бджіл на кленах, я б так хотіла жити, Олександріку,— аби лише не треба було платити за це життя власною совістю...

У в'язниці на мене чекав слідчий. Він люб'язно продемонстрував теку з моєю справою. Вони нічого не мають, окрім актів обшуків і непевних свідчень декількох переодягнених у цивільне унтерів, але він правий: цього досить, щоб, озираючись на першоберезневі події, послати мене на шибеницю. Я стала лагідніша і не засміялася йому в обличчя. Я тільки сказала:

— Я знаю про це.

— І не бажаєте нічого додати до своїх свідчень? — перепитав він.

— Ні, не бажаю.

— А весна? — він запримітив у моїх очах відблиски сонячного дня і подумав, що після чотирьох місяців в'язниці я люблю життя більше, аніж власну душу.

— А весна буде, пане капітан. У Лук'янівський замок весни не сховаєте... — Я тріумфувала.

Він мовчки подзвонив і наказав відвести мене до тюремної лікарні.

— Боже ж мій, що вони з тобою зробили! — простогнала Софія Семенівна, щойно Марія переступила поріг батьківського дому. Марію не здивував материн зойк. Їхала вона з Климового найвим і світлим дівчиськом, телятком, якого вперше випустили з кошари і для якого життя — це розпросторені від обрію до обрію луки, де по коліна запашної зеленої трави. Повернулася ж дорослою людиною, яка знала ціну стражданню і життю. Вона знайшла свою торішню картку; особливо перемінялися її очі. Торік ще вони палали, наче два ліхтарики, щедро обдаровуючи світлом кожного, хто до них наближався. Нині між ними і світом ніби хтось опустив темну фіранку. Ліхтарики ледь мріли у глибині очей, недовірливі, затяті, зосереджені в собі. І при зустрічі вона вже не кинулася до матері, як це було б раніше, а підійшла тихою, притомленою ходою, притулилася щокою до її холодної руки і запитала співчутливими очима: «Вам тяжко, мамо? Мені теж...»

Батьки справді любили її, справді знудьгувалися за нею і справді були хворі. Тож перші дні Маріиною домування були ніжні і втішливі. Вона вивозила матір на терасу, облите сонячним кип'ятком дерево смолисто пахло, сад на очах про-

буджувався до життя, на бузку розпукувалися бруньки, і крихітні липкі листочки розтуляли назустріч сонцю зелені долоні. Між кущів по торішньому листу снували шпаки, і від ранку до вечора над селом, над ставом радісно-тривожно курликали журавлині ключі. У такі дні Марії починало здаватися, що київське життя з його арештами, в'язницями, ненавистю, пристрастями — лише плід хворобливої уяви, а може, бридкий сон, од якого вона нарешті пробудилася. Захміліла від весни і домашнього затишку, вона жила в якомусь приємному очамрінні, аж поки не побачила одного ранку на матириному нічному столику листа, адресованого у Київ, полковнику Новицькому Василю Дем'яновичу. Конверт ще був не заклеєний, та їй, звісно, і на думку не спало цензурувати материні листи. Та коли мати з'явилася на терасі, вона запитала:

— Мамо, ви писали Новицькому?

Софія Семенівна з незрушним відчуттям правоти і навіть гордістю відповіла:

— У розмові з Миколою Максимовичем полковник Новицький дозволив мені звертатися особисто до нього...

— Що ж ви йому пишете?

— Ну, цього разу я прошу за Софію. Я розповіла про випадок, який стався зі мною чверть віку тому, коли я була вагітна Софією. Тоді в мене було негаразд із нервами, мене лікував полтавський лікар, він ще живий і може засвідчити. Я думаю, що Софія вагітна, тому і взяла на себе вину...

— Жандармам байдуже, вагітна Софія чи ні. Але яке припущення, мамо!

Мати звела на Марію очі, в яких світився лише біль і вперта надія:

— Ти, Мізя, нічого не розумієш, моя дочка у в'язниці...

Вона заплакала і довго не могла заспокоїтися.

Увечері Марію закликав до кабінету батько.

— З матір'ю ти будь ніжніша й обережніша, дочко. Я теж знаю, що на владу жодні слова не вплинуть. Але хай просить, хай молиться, у неї тільки й лишилося, що надія. Хтозна, раптом бог і зглянеться...

— Але ж це принизливо для Софії!

— Ви були занадто горді в мене, і я довго заплющував на це очі. Тепер мушу бути жандармом біля власної дочки, з наказу Новицького перлюструвати твої листи. Ось до чого довела ваша гордість!

Прісецький відчинив шухляду і поклав на край столу розпечатаного листа:

— На ось, читай. Але не смій відповідати. Його заарештовано, а ти знаєш, що чекає на таких...

— Що б не чекало, я буду з ним,— тихо сказала Марія і пішла з кімнати.

Отже, Павла заарештовано, розгромлено друкарню «Робітничого союзу», Зіна писала про це в листі, що його розпечатав батько. Що ж, Павла засудять до каторжних робіт і вона поїде за ним у Сибір. Павло зробив усе, що міг, для революційної справи і тепер належить лише їй, Марії. Ніщо не заважає їм побратися. Вона поїде до Києва і попросить у генерал-губернатора дозволу одружитися з політичним злочинцем Івановим.

Дорога не забарилася простелитися перед нею, правда, дещо інша, аніж та, до якої Марія готувалася.

Серед білого дня на масток налетіли повітові жандарми з наказом Новицького заарештувати Марію Миколаївну Прісецьку. Поки Марія збиралася, офіцер милувався з альтанки климовськими краєвидами, а жандарми стрвпіли біля дверей її кімнати. Везли її з Климового як значну державну злочинницю — у закритій колясці з ескортом кінних жандармів. Селяни в городах хрестилися і довго дивилися вслід.

Арешт був такий раптовий і безглуздий, що Марія не мала ані часу, ані снаги замислитися над переміною в своєму житті. З цікавістю позирала вона на людей, які сиділи з нею в одному вагоні; наче в калейдоскопі, кружеляли перед нею обличчя: співчутливі, байдужі, сповнені ненависті. Така молоденька, а вже з жандармами подорожує, соціалістка, тепер їм минулося — виловлюють. Уперше Марія їхала до Києва без щасливого збудження в душі, їхала не навчатися, не до Павла, їхала в тюрму. У Старокиївській поліцейній дільниці жандарми, здавши Марію Прісецьку, натомість отримали квитанцію за номером 703, з підписом полковника Новицького і відтиском казенної печатки: «Доставлена політична арештантка, дочка відставного підпоручика Марія Прісецька прийнята...» Унтер-офіцерам із штату Полтавського жандармського управління Павлові Галочці та Никифорові Желібі згідно з законом були видані прогонні і кормові...

Вони поспішають, Олександр, і, якби могли, примусили б мене народити раніше, їм нетерпеливиться відбути процес, доскочити вищих чинів, нагород і звільнити камери Лук'янівського замку для нового поповнення. Мені передали, що вони знову заарештували нашу Марійку, що ж, у них власна логіка — більше жертв, гучніший процес, гучніша слава вішателів,

а отже, й щедріша вдячність... Це було так нерозумно і безсердечно — відривати від хворих батьків єдину дочку, яка ще з ними залишалася! І все лише заради їхньої судової статистики! Бо ж хто-хто, а Марія таки невинна навіть з погляду самодержавних законів, а коли й винна, то в одному: що вона полюбила...

Я псую їм парад: не можна ж посадити на лаву підсудних жінку, яка доношує останні тижні. І вони ждуть не діждуться, коли я розроджусь. Мене знову відвідав лікар, і я вчула, як він сказав у коридорі конвойному офіцерові: «Передайте начальникові в'язниці, що вже скоро...»

Отже, скоро. Я вже теж хочу, аби швидше. Я нині якась дуже певна себе. Я не боюся фізичних мук, я витерплю все, витерплю з радістю, аби лише подарувати нашому дитяті, в якому зіллемося воедино я і ти, ж и т т я. Навіть не віриться, що таке диво можливе. Уявляю, з якою жадібною цікавістю шукатиму в дитині твоїх рис. Вона буде схожа на нас обох, і все ж це буде зовсім нова людина, третя, то буде наше з тобою майбутнє, наша парость. У мене вже немає колишньої тривоги. Ранком я прокидаюся з дивовижно легкою і щасливою думкою: моє дитятко!.. Про самі пологи майже не думаю. Що таке доба страждань поруч з новим життям, яке я народжу?!

Нині я сповнена самоповаги і надій. Цілі дні я божевільно, ненаситно мрію про майбутнє, довге й наповнене, життя нашого сина — я чомусь певна, що у нас буде син. Я не знаю, ким він буде, але вірю в те, що житиме за нових соціальних умов і, можливо, йому пощастить будувати нове суспільство, в ім'я якого я жертвую своїм життям. Це буде прекрасно, я вірю в це і добре заздрю своєму синові, і благословляю його.

Я малюю в тюремній тиші найфантастичніші картини, і всі вони видаються мені правдивими та вірогідними. Ще ніколи я так не вірила в майбутнє, як вірю зараз.

І тільки глибокої ночі великий страх підступно у сні сповиває мене, і я прокидаюся в тривозі, дослухаюся, як штовхається, пульсує в о н о... Ти зрозумієш мене, бо ти мене любиш. Поки воно в мені, вони не владні забрати його від мене.

Я ніколи не любила красивих слів, та коли я думаю про завтрашній день, в якому судилося жити нашій дитині, я бачу блакить, пройняту сонячним промінням, щось невимовно світле й прекрасне, і між тою блакиттю та мною, в сірім тюремнім халаті, як світло з темряви, як парость, як місток, як зернина, що проростає, він, наш син...

Телеграма київському генерал-губернаторові від начальника Лук'янівської в'язниці:

«БОГОМОЛЬЦЕВА ЩОЙНО РОЗРОДИЛАСЯ БЛАГОПОЛУЧНО». Травня 12 дня, 1881 року, 9 годин 24 хвилини.

Приписка: «Повідомити військового прокурора...»

Тогорічна весна видалася рання, і травневий ранок був по-літньому наповнений запахами, кольорами та звуками. У ярах, у гушавині ще фіолетово світили бузкові свічки, а по володимирських узгір'ях уже снував у скісному сонячному промінні вогукуватий від нічної роси тополиний пух. На схилах біля Андріївської церкви ще час від часу одиноко спалахував солов'їний переспів, а в палісадниках уже пурхали блискучо-чорні шпаки-підлітки. Нестримний розвій зелені, паморочливо густі запахи півоній, жасмину, жоржин притлумлювали важкий дух людського скопища, відтіснивши його в глибочицькі яруги, і безроздільно панували над містом, святкуючи свято життя.

Олександр рано вийшов з дому, аби не пропустити мент, коли ув'язнених везимуть до суду, довго бродив по Старому Києву, чманіючи від тих літніх розкошів. Розворушений красою довколишнього земного світу, відмовлявся вірити в те, що відбувалося. На Великій Житомирській рясно синіло жандармів, довкола суду снували підозріливі постаті переодягнених унтерів. Олександр ще здаля почув, що їх везуть: цокіт копит по бруківці, неначе козачий ескадрон ішов в атаку на місто. І насправді з-за рогу вулиці вихопилися верхівці з настобурченими списками. Аж тоді, оточена густим козачим ескортом, затемніла на тлі зелені в'язнична карета, запряжена четвіркою коней. Карета промиготіла повз Богомольця амбразурами затягнених занавісками вікон — гілка бузку, поцяткована рясним квітом, звисала з карети, — певно, хтось у такий спосіб привітав в'язнів з балкона; наступної миті залізні ворота судового двору розчахнулися, карета, оточена верхівцями, шугнула в чорну прірву, і брама знову зачинилася.

Була десята година, суд мав розпочатися по одинадцятій. Микола Максимович учора приїхав до Києва і зупинився в готелі. Увечері вони зустрічалися — офіційно, холодно; тесть з неприхованою нарочитістю уникав будь-яких тем, окрім долі онука. Обережно, без звичного громового рокоту в голосі запропонував він Олександрові Михайловичу на певний час узяти онука в Климове, як щ о... Далі багатозначного як щ о вони не ступали — обидва мали на думці смертний вирок Софії або багаторічну каторгу. На подив старому, Богомолець легко погодився віддати дитину. Олександр Михайлович уже багато

ночей болісно роздумував над синоюю долею і все доходив одної і тої ж думки: поки що дитині буде найкраще в Климівому. Спокійне батьківство його не очікувало, він зробить усе, щоб допомогти Софії утекти з ув'язнення. Старий був так вражений зятевою поступливістю, що погодився наступного ранку зустрітися і разом іти на суд.

Коли Олександр постукався в номер, Микола Максимович дописував листа. У його вистиглих, як попіл учорашнього вогнища, очах не було колишньої ворожості, але не було і приязні.

— Пишу, аби шукали годувальницю,— коротко поінформував Прісецький.— Якщо... — він промовисто глянув на зятя,— телеграфію.

— Їх привезли. Я був біля суду.— Богомолець почувався незатишно. Тесть уникав розмови про суд, про Софію, уся його любов і надія зосередилися тепер на онукові. Софію Микола Максимович викреслював із списку дійових осіб, Софія виконала свою роль, народивши сина, аби тепер він, відставний підпоручник Прісецький, щасливо вивів його у люди, підготувавши до військової кар'єри. У тій любові до онука, через голови матері й батька, було щось неприродне й еготистичне. Та Олександр знав одне: поки що дитині у діда з бабою не буде зле, а там час покаже.

Микола Максимович готувався до суду, як до кари на смерть; він заслужив ту кару, він винен і не чекає на помилування, життя жорстоке, жорстокіше, аніж йому здавалося, не метушіться, панове кати, він уже мертвий, залишилися самі формальності — четвартувати... Він падав, як падає могутній дуб, — вузлувате гілля судорожно хапається за синій шовк неба, але стовбур, уже підтятий залізом, покірно хилиться до землі. Народження онука розбудило його і несподівано наповнило новими надіями та почуваннями. Він зрозумів, що ще не все загублено у житті, що нинішні важкі для його родини часи промайнуть, як морська буря, яка щось відбирає, але щось і дарує, він втратив дочку, але натомість знайшов нове життя, яке потребує його захисту, аби вирости і зміцніти. Онук виросте біля нього, а отже, візьме від діда усе, що той спроможеться йому дати, а він, гірко навчений, уперто ліпитиме онука по своїй подббі.

Прісецькому здавалося, що життя ще можна почати спочатку, принаймні перегорнути назад декілька сторінок грубого, хтозна-ким химерно розмальованого фоліанта його долі.

Але спершу треба було пережити суд над дітьми. І він

поніс себе, запакованого у футляр з темної старомодної пари і незворушно строгої, ледь печальної німоти на обличчі, поніс на поглум, на хрест. Ще ніколи не почувався він таким самотнім і нещасним, як того сонячного весняного ранку на гомінких київських вулицях; цибата зятева постать, що шанобливо ступав поруч, не порятовувала, навпаки, ще більше ятрила рану жалкими спогадами-каяттями. «Якби він у сімдесят шостому не дав згоди на шлюб Софії, можливо б, не було сьогоднішнього ранку, і багато б чого не було...» — Думка була така приємно-дразлива, аж Микола Максимович забув, що Софія у сімдесят шостому не просила про дозвіл, а лише ставила батьків до відома: «Крім того, повідомляю, що виходжу заміж за молодого лікаря Олександра Михайловича Богомольця. Він дуже хороший і дуже любить мене...»

Вони вже переходили Софійський майдан. Уздовж будинку, де мав відбуватися суд, попелястою гусінню вервечилася шерга солдат. Біля дверей товпилися жандарми і групка молодиків — судячи з одягу, робітники та студенти. Молоді люди намагалися проштовхатися до входу, жандарми грудьми гатили той потік. Їхні з Олександром повістки довго буравили декількома парами очей, поки дозволили пройти до зали.

— Батько Софії Миколаївни... — з шанобливою теплотою у голосі мовили навздогін їм з гурту молодих людей, відтіснених жандармами.

І це було дивно та незвично для Миколи Максимовича.

Зала була напівпорожня; у перших рядах сиділо десятків зо три жандармських та військових чинів, з-поміж них вирізнялися пишні капелюшки дам. Люди в мундирах прийшли сюди з обов'язку, дами — з цікавості, задля розваги. Окремими групами тулилися по кутках зали родичі підсудних, кого було допущено на суд. На підмостки вийшли члени військового суду — заблিমали більмасті ліхтарі лисин і заясніли позолотою еполети парадних мундирів. Потому ввели підсудних — їх щільно обхоплювали лещата з наструнених солдатських постатей. Микола Максимович ледь вирізнив серед блідих, виснажених і напрочуд молодих обличчя дочок — Софії та Марії. Прісецького раптово пройняв гострий сором — у цій залі відбувається щось заборонене людською мораллю, щось злочинне. Ці люди в парадних мундирах зібралися з єдиною метою — убити декількох молодих людей, які порушили їхній спокій. Убивши їх, замундирені опудала з полегкістю всядуться за

свої сервіровані порцеляною столи, щоб знову смакувати ікрою та французькими устрицями.

І це почування не залишало Прісецького до кінця судової розправи.

Олександр побачив і дам з лорнетами, і людей у золотих блищиках, що старанно виконували ролі суддів, і двоголового орла, який розкрився над зеленим сукном суддівського столу, і сухе, зловтішне обличчя прокурора Стрельникова, і підполковника Судейкіна, що в новому білому кітелі і в новеньких погонах красувався в залі перед дамами. Але вся та позолота, уся та піна перестала для нього існувати; щойно Олександр зустрівся очима з Софією. Софія схудла, змарніла, і очі її тепер, здавалося, поширилися на пів-обличчя. Вона одразу, тільки-но опустилася на лаву підсудних, знайшла в залі Олександра і теж не зводила з нього погляду. Вони розмовляли очима і були щасливі після стількох місяців розлуки. А довкола них лицедіяли, із смішною поважністю підігруючи одне одному. Вони з ними не грали, як казали в дитинстві, вони жили осібно, одне одним. А суддям було нуднувато грати самим із собою, вони ревниво стежили, аби всі, хто був причетний до процесу, старанно виконували належні їм ролі. Звичайно, він, Олександр Богомолець, не свідчитиме проти власної дружини, він уже заявляв про це в жандармському управлінні.

— Я теж не свідчитиму супроти дочок,— сказав Прісецький, і сива голова його, збентежена протестом, який мимоволі прозвучав у тих словах, опустилася на груди.

— Спасибі вам,— тихо мовив Олександр.

— За що? — звів на зятя очі Микола Максимович, і Богомолець не знав, як відповісти. Під тінню двоголового орла навіть елементарна порядність видається трохи не подвигом.

А потім він побачив, як від бічних дверей по руках жандармів до Софії попливло щось біле, перев'язане рожевими стрічками, і він не зрозумів — радше відчув, що це їхня дитина, їхній син, якого принесли годувати. Хвиля шерехнула по залі і стихла — Софія вже тримала дитину на руках, легенько повернувши її в бік Олександра, і той побачив червонувате личко, схоже на велике яблуко, а по тому на личку заясніли росянки очей.

Так вони уперше зустрілися — батько і син: у залі суду.

Софія вирішила давно і назавжди: вона не визнає ані їхнього слідства, ані їхнього суду. Вона могла б прислуха-

тися до суду вільних громадян, але не до суду військових чиновників, для яких важить не провина підсудних, а думка департаменту поліції. Перше ніж винести присуд, вони чекатимуть на вказівки від царя, а суд — лише вистава, лише формальність, і вона не дозволить робити з себе маріонетку лялькового театру. Вона так і заявила в ненависні випещені обличчя підполковників і полковників:

— Я належу до партії соціалістів-народників, суду ж вашого не визнаю і брати участі в ньому не буду.

Звісно, вони не чекали на її каяття, але це вже був виклик величезній державній машині, яку вони уособлювали сьогодні, і лица над зеленим суддівським столом зблякли: вони так само ненавиділи її, як і вона їх. Не залишалося жодних ілюзій: два світи, два табори, барикада, якою вона снила, коли читала про паризьких комунарів. Відмовилися визнати суд і її товариші. Лише Марія пробувала щось довести, усе ще не вірячи, що цим приляганим людям у позолоті глибоко байдуже, воювала вона з владою чи лише волею обставин була серед тих, хто осмілювся воювати. Марію, власне, судили за те, що вона полюбила не якогось колезького секретаря з перспективою вибитися в столоначальники, не підпоручика, який на схилі віку буде підполковником, навіть не дрібного поміщика, який би, здаючи недопитки маєтку в оренду, просиджував своє життя в шинку, а революціонера.

Судилище обіцяло Софії зустріч з чоловіком через бар'єр, через штахети жандармських постатей. Вона побачила чоловіка і чотири дні була наодинці з ним, бо ніщо в залі суду для них не існувало, окрім них самих: ані брехливі свідчення перодягнених у цивільне жандармів, ані жовчний клекіт прокурора Стрельникова, який вимагав для підсудних смертної кари, ані нудне бубоніння судового чиновника, який читав судові постанови.

І коли в останньому акті судової вистави оголосили про десять літ каторги для Софії Богомолець, їм зовсім не було страшно, бо вони були вдвох.

Аж тепер, після суду, їй дозволили побачення з Олександром.

Одного такого ж травневого дня сімдесят п'ятого року гімназистка Соня Прісецька поспішала на побачення з випускником медичного факультету Київського університету Олександром Богомольцем. Тополинний пух віхолов по бульвару, у Ботанічному саду грав духовий оркестр. Олександр ходив по головній алеї саду з руками за спиною, поважний, задумливий,

наче готувався до екзамену, а не освідчитися в коханні. Вона проминула головні ворота Ботанічного і пішла бульваром назустріч сонячній віхолі, така ж легка, біла і ніжна, як тополя пушинка, а серце витьохкувало, і було йому тісно в грудях. Раптом Софії подумалося, що це в неї, напевне, від браку мужності, а коли йшлося про силу волі та мужність, вона не дозволяла собі жодної послабки. Софія повернулась до воріт Ботанічного і знову побачила Олександра, що замислено міряв алею. Вона наказала зважнілим ногам нести її по алеї, і ноги слухняно подибицали, а Олександр уже побачив її і поспішав назустріч, простягаючи до неї обидві руки, і було все у них, як у романі про закоханих, так і не так, бо в жодному романі ще не було описано синіх променистих очей Олександра і в жодному романі закоханий не освідчувався так ніяково і постаросвітському:

— Я маю за щастя просити вашої руки і серця...

Вона щасливо, дитинно засміялася, а потім злякалась, що Богомольця образить той сміх, і сказала з очима, повними сліз:

— Я вас також люблю, Олександр, і буду вашою дружиною.

Тепер вона ішла на побачення затхлими тюремними коридорами між двох жандармів, що їхні шабляки чиргикали об цегляну долівку, в сірій арештантській дерюжці і з дитиною на руках. І в кімнаті для побачень їх роз'єднувала широка смуга «нічиєї землі», по якій незворушно ходив жандарм, поки інший синьошинельник стежив з кутка кімнати за кожним їхнім рухом. Навіть дитину не дозволялося передати на руки батька, ніби той був зачумлений. Вони знову сиділи одне проти одного, як на суді, лише ближче, та розмовляли очима, а потім Олександр спромігся на голос, і перші його слова були:

— Я маю за щастя просити вашої руки і серця...

— Я люблю вас, Олександр,— щасливо повторила вона свої дівочі слова,— і буду вашою дружиною.

— Я люблю тебе, Софіє,— видихнув Богомолець.

Вони мали так багато сказати одне одному, але при двох ненависних свідках, у плині часу, що невмолимо скрапував, приготовлені слова переставали бути конче необхідними. Нагомість мозок гарячково шукав нових слів, вагомих та значимих для обох, але наштотхувався на гострий, як штик, окрик:

— Про це заборонено розмовляти!

Все ж він зумів натяками повідомити Софію, що супроводжуватиме її в дорозі на каторгу і допоможе втекти. Про

долю дитини він не наважився говорити: не стачило сили ще раз нагадати матері, що найближчими днями від неї заберуть сина. Софія заговорила про це сама. Уже коли час їхнього побачення вичерпувався і залишилося його на денці, Софія звелла очі на чоловіка і запитала голосом спокійним, як крига:

— Сашка залишиш у своїх чи в батька?

— У Миколи Максимовича...

Софія згідно кивнула, підвелася, і він побачив у бляклому світлі від заграбованого вікна її гострокуте, сіре, наче висічене з в'язничного муру обличчя...

В'язниця була переповнена, чекали нових арештів; Стрельников та Судейкін невтомно шукали крамолу. Засуджених поспіхом готували до далекої дороги в Сибір. Кожна ніч могла бути для Софії останньою, проведеною біля своєї дитини, і жінка майже не спала, довгими нічними безсоннями надивляючись на сина, що його крихітне кругле личко скидалося на віддзеркалений місяць уповні, що завис над червневим Києвом. Вартовим, що раз по раз зиркали у вічко на дверях камери, здавалося, ніби каторжанка ворожить над немовлям: губи її сіпалися, нашіптуючи найлагідніші, найпестливіші слова, які тільки виринали з пам'яті, пальці її рук жадібно вбирали тепло, що його промінило сповите тільце дитини і, випадково торкнувшись його шовковистої шкіри, намагалися сховати згадку про той дотик у глибини свідомості...

Якось, кружеляючи по крихітному в'язничному дворику (засудженим, яких готували до етапу, дозволяли спільні прогулянки), Павло Іванов розповів Софії про останню ніч Валер'яна Осинського. У ніч перед стратою Валер'ян і його дружина, якій шибениця була замінена двадцятьма роками каторги, перегукувалися через в'язничний двір — їхні камери містилися в прогилежних крилах Лук'янівки. До світанку, коли Осинського з табличкою на грудях «Державний злочинець» повезли в поле, де стриміли шибениці, над тривожно притихлою в'язницею линуло ніжне й сумовите, як прощальний поклик приреченого журавля до журавки: «Валер'яне! Софіє!.. Валер'яне! Софіє!..» Павлова розповідь вразила Софію: сили людини, яка вірить в ідею, невичерпні, і мужність її не має меж.

Начальство, зважаючи на скорий від'їзд засуджених, ласкаво дозволило Софії ще одне побачення з чоловіком, і Олександр, між іншим, розповів, що Микола Максимович, який після суду поїхав у Климове підтримати в горі хвору дружину, повернувся до Києва, матиме сьогодні аудієнцію в гене-

рал-губернатора, а завтра бачитиметься з Софією. Того ж дня на прогулянку в дворик не вийшла Марія. Софія хвилювала-ся— чи не захворіла сестра. Вартові відмовчувалися. Іванов нервувался, підозрюючи начальство в бозна-яких кривдах: вони з Марією, якій губернатор двадцять років каторги замінив за-сланням у Сибір, домовилися обвінчатися в одній з етапних в'яз-ниці по дорозі в північні краї. Увечері на перевірці стало ві-домо: старі Прісецькі попрохали генерал-губернатора відпра-вити Марію з іншою партією ув'язнених, аби вона не мала можливості узяти шлюб з Івановим. Генерал-губернатор, зви-чайно, схвалив такий прояв «батьківської любові» і дав від-повідні розпорядження. Марію відокремили від групи «союзів-ців», навіть спільні прогулянки заборонили. На Павла страш-но було дивитися:

— Я все одно втечу, все одно. Ти віриш, Соню?!

Вона згідливо кивала головою. Вона й сама тепер надія-лася лише на втечу. Олександр супроводжуватиме її, і вони скористаються з найпершої можливості.

Наступного дня Софію покликали до в'язничної канцелярії, а дитину наказали залишити в камері. Треба відбути якісь формальності перед відправкою. Партію і насправді готували до етапу, і Софія спокійно рушила в супроводі солдата тюрем-ними коридорами. Син спав на її койці, прикритий поверх «цивільного» вбрання в'язничною рядюжкою: у камері, незва-жаючи на початок спечного літа, було мозкло і холодно. Со-фію провели до кімнати, куди звичайно викликали для допитів. Переступивши поріг, вона побачила батька. Жандармський офіцер кивнув Прісецькому і поспішно вийшов, правда, двері ледь причинив, Софія чула, як у коридорі переступав з ноги на ногу вартовий.

Батько вочевидь зістарився за останній тиждень, на суді він був молодцюватіший. Тепер жодної надії не залишилося: оби-дві дочки рушали до Сибіру. Плечі колишнього підпоручика, що досі пишався військовою виправкою, помітно опустилися, вуса й обличчя стали одного, невизначеного, попелясто-сірого кольору. Ще добу тому Софія б кинулася батькові на шию— була майже певна, що бачить його востаннє. Але після листа до генерал-губернатора з приводу Марії та Іванова рідне батькове лице видавалося маскою. Вона уже не довіряла їм — цим понівеченим, покарлюженим лихоліттями душам, які здатні в ім'я «батьківської любові» егоїстично підкосити доч-ку. Не здобувшись на тепло, вона сказала спокійно і відчу-жено:

— Здрастуйте, тату.

Батько, мабуть, відчув її настрій і зрозумів, що Софія усе знає. Обличчя його раптово зсудомилося, ноги підігнулись. — Прісецький з глухим стуком упав на коліна і розпачливо простяг до дочки руки:

— Не задля тебе, задля дитини твоєї прошу — напиши прохання на ім'я государя, простять...

Замість відповіді вона запитала з мукою і несміливою надією (а раптом ще одна провокація жандармів!) у голосі:

— Тату, як ви могли так учинити — з Марією? Вони ж з Павлом люблять одне одного!

Очі Прісецького стемніли від задавненої, гаразд не усвідомленої ненависті:

— Я не віддам дочки каторжнику! Щоб моя дочка все життя по Сибірах тягалася!

— Ви зробили її нещасною, тату.

— Настане час, і вона зрозуміє, що ми вчинили це задля її щастя. Ви, мої діти, ніколи не...

— Ваші діти уже дорослі, тату, і дозвольте їм самим вирішувати, де їхнє щастя.

— Софіє, схили голову перед необхідністю, інакше бог покарає тебе! — голос старого Прісецького затремтів.

— Що ж то за справедливий бог, коли він каратиме таких, як я? — зітхнула Софія і тихо додала, підходячи до батька. — Підведіться, тату, я нікого ні про що не проситиму, ви ж знаєте.

— Син! Син! — закричав Прісецький, підводячись з колін. — Син тобі ніколи не пробачить! Тільки подумай: син каторжанки!..

Софія узяла батька за руку і поцілувала його в холодну, наче кам'яну, щоку:

— Син мене зрозуміє, тату. Якщо це буде мій син.

Двері рвучко розчинилися — на порозі стояв жандармський офіцер. Неприязно-офіційна міна на його обличчі свідчила, що він чув розмову — з коридора чи сусідньої кімнати.

— Побачення закінчено, ув'язнена Богомолець. Звольте пройти в канцелярію начальника тюрми.

Вона пішла до дверей і вже з порога сказала:

— Бережіть мого сина, тату.

Її привели в приймальню начальника в'язниці; по приймальні снували офіцери, наглядачі, підозріливо чемні й охайні цивільні; оббиті коричневою шкірою двері кабінету ковтали виструнені, напружені постаті і випльовували назад, у приймальню, із заклопотаними, зніченими або щасливими обличчями.

Тут звично текло канцелярське життя, люди служили, вислужувалися до почесних і щедрих пенсій, а час від часу хтось зривався із слизької кар'єрної драбини, і замундирений натовп оскаженіло топтав невдатного. Софія довго стояла в кутку приймальні, обабіч того мурашника, і солдат з берданкою незрушно стовпів біля неї. У кабінеті начальника в'язниці глухо вибив годинник — час було годувати Сашка, а вона ще навіть не знала, навіщо її сюди покликано. Офіцер, який підслуховував її розмову з батьком, пройшов до кабінету начальника, якимось дивно, з тріумфом і цікавістю зиркнувши на Софію. За декілька хвилин він знову з'явився в приймальні і наказав солдатові відвести ув'язнену до її камери.

Софія йшла швидко, солдат з берданкою ледве встигав за нею, плутаючись у полах шинелі. Йй усе ще не сходило з думки, що ж мав значити той тріумф і водночас зацікавленість, навіть з деяким зверхнім співчуттям у очах жандарма. Інстинктивна, ще не стужавіла в слова та образи тривога гнала її — двері камери поспішливо розчинилися перед Софією і так само поспішливо, з морозним, металевим брязкотом хряснули за її спиною. В очах Софії стемніло, і їй схотілось, аби не розвиднювалося ніколи.

Дитини в камері не було.

Вона стисла себе в міцний, вузлуватий кулак і зааніміла так, наче від раптового удару під груди. На дверях шерехнуло залізне повіко вічка — чужі, холодно-цікаві очі дивилися їй у спину, аби потім розказувати з потаємною насолодою в курильній кімнаті, за преферансом чи за обіднім столом, як ск и г л и л а революціонерка, коли від неї забрали її щ е н я, де й поділися її і д е ї, теж жінка, хоч і вдає з себе...

Вона не була вправі навіть застогнати. Вона непорушно стояла, втупившись невидючими очима в прірву вікна-бійниці, на денці якого яскраво синів розлініений ґратами клаптик неба. Мовчазні і від того в сто крат болючіші сльози текли по її обличчю, скрапували за комір сорочки, на груди, повні молока, яке відтепер нікому не потрібне.

Вона плакала у в'язниці вперше і востаннє.

Але в о н и її сліз не бачили.

Вона передчувала страждання, проте ніколи не думала, що це так нестерпно боляче.

Відтепер вона нічого і нікого не боялася.

І засуджених, — їх боялися: таємно, вночі, вивезли за Київ, на товарну залізничну станцію, зачинили в ґратованому вагоні і відправили з найпершим поїздом. Олександр Богомолець на-

здогнав партію уже в Мценську. Тут, у знаменитій пересильній в'язниці, він добився короткого побачення з Софією, але про скору втечу годі було й думати. Залишилася надія на Сибір— у тамтешніх тюрмах та на етапах адміністрація і конвоїри не такі ревні до служби. Але в Казані, куди слідом за «союзівцями» приїхав Олександр, щедро «помазаний» чиновник повідомив йому нерадісну вість: велику групу ув'язнених, куди потрапляла й Софія, відправлятимуть спеціальною баржою вниз по Волзі.

Був холодний і дощовитий серпневий ранок. Ще з досвіта Олександр чатував поблизу в'язниці. Нарешті тюремні ворота розчинилися, виплунувши рій жандармів та солдат з рушницями; опісля стали виводити по двоє, колоною арештантів. Старі арештантські халати з тузами на спинах, арештантські картузи з навушниками, коряві арештантські коти і онучі з рядюжки замерехтіли перед Олександровими очима. Нарешті він побачив Софію, бліду, з великими печальними очима, вона йшла у парі з Іваном Кашинцевим. Він пішов збоку, наштотуючись на людей, що проводжали в далеку дорогу рідних, і на випадкових глядачів, які стовпили уздовж вулиці. Позаду валки торохкотіли по бруківці брудні підводи з мішками арештантів, люд тривожно надсадно гув і, вже не ховаючись, він загував, пересильюючи своїм сильним голосом інші голоси:

— Соно! Я знайду тебе, затримайся в Іркутську, доки зможеш, я з'їжджу в Ніжин, роздобуду грошей— і в Іркутськ, тільки спокійно чекай на мене, не гарячкуй, я приїду!..

Софія кивала головою і намагалася всміхатись крізь ґрати з солдатських багнетів. Якийсь поліцейний чин від імені публіки попрохав арештантів заспівати малоросійську пісню. Серед кримінальних спалахнуло було «Засвіт встали козаченьки, в похід з полуночі...», спалахнуло і згасло під дрібною промозклою мжичкою, що сіялася з низькохмар'я.

Біля грузького волзького берега халабудилася велика неладна баржа, зверху і з боків обнесена дротяною сіткою. Колона арештантів підійшла до берега. Обвита дротом потвора з крихітними загратованими віконцями над свинцевою водою ковтнула людей в арештантських халатах, і буксирний пароплав, дихнувши в хмари чорним клубом диму, поспіхом потяг її на середину ріки. Баржа вже потонула у відчайсно пасмурній млі, а Олександр усе ще махав їй навздогінці в надії, що Софія бачить його, і дощ солоними краплями стікав по сірім, як вода, обличчі Олександра. У цей мент дужі чіпкі руки взяли його попід лікті. Він навіть не озирався, аби ще хоч на мить утримати в очах оповиту туманами баржу, яка забрала

від нього Софію. Він і без того уже знав, що це — надовго і що Софія даремно чекатиме на нього в Іркутську.

— Лікар Олександр Богомолець? — зашепотів над вухом вкрадливо-лихий голос. — На вимогу київського жандармського управління ви заарештовані...

1919. НЕЗВИЧАЙНЕ ЛІТО

Він любив зиму, коли можна, усівшись у старе, взуте в кригу, решето або на бляху, мчати по гористих саратовських вулицях аж до Волги, коли можна, примотузивши до валянок ковзани, вчепитися за буфер трамвая або за сани і ковзати через усе місто. Він любив весну, коли скресала Волга і покликувала до міста першими гудками пароплавів, коли скресала, здавалося, уся земля і кожен двір, кожне пустирище ставало ареною хлопчачих змагань. Він любив літо...

Літо дев'ятнадцятого року в Саратові видалося незвичайне. Олешки уже зник і до військових колон на вулицях, і до гримкотіння гарматних лафетів по бруківці, і до бронепоездів на привокзальних коліях. Він надивився на своїм, ще таким коротким віку і на змучені родини біженців з мішками та сірими від пилюги дітьми, і на тіла нагло померлих від холери на саратовських вулицях. Але ще ніколи саратовські вулиці і майдани не знали стількох військових, як тієї весни, літа і осені. Над людськими юрмами густо стриміли багнети і дула закинутих за спини гвинтівок, хомути звитих солдатських шинелей для хлопчаків хвилююче пахли порохом і далекими дорогами. Оголошення на парканах і стінах будинків повідомляли про окопні дні — тисячі городян ішли рити довкола міста траншеї. На зміну окопним дням приходили «тижні фронту». — біля мобілізаційних пунктів вирували натовпи, в дворах пронизливо й хвацько награвали гармошки й голосили жінки. На Волзі старі буксири й баржі наїжачувалися гарматами та кулеметами, перетворювалися на плавучі фортеці. Біля причалів святково-грізно гули мітинги, на пароплави вантажилися кавалерійські частини.

«Літо починалося грізно, — напише визначний свідок тогочасних подій у Саратові Костянтин Федін у романі «Незвичайне літо». — Для тих, хто знав ці багаті, але примхливі краї, для саратовців з діда-прадіда, пружні степові вітри віщували сухий рік. З весни пронеслася одна коротка злива, води згладдили поверхню і збігли стрімко, не напоївши землю. Вологу швидко видуло, ґрунт затягло зверху щільною шкуринкою.

Зелень на горах посіріла, вони ставали з кожним днем сумнішими. Волга поспіхом убувала, піски ширшали і нібито набувнявлювали над рікою».

Для Олега літо дев'ятнадцятого року починалося з перших у житті обов'язків. Несподівано, — а втім, не так уже й несподівано — до цього йшлося давно, Олег став у домі тим казковим домовичком, який оберігає родинне вогнище. Правда, він не бродив ночами по квартирі і не навіював сни людям, він міцно спав, нахлопотавшись за день. Клопотів на його плечі справді лягло багато. Мати, що закінчила університет і вже працювала, не мала часу готувати для родини, вона з дня у день, з ночі в ніч пробувала в своєму госпіталі. Батько з'являвся десь опівночі, але ще довго у його кабінеті світилося. Дід заслаб того літа і майже не виходив на вулицю. Ранками Олег бігав до матері в госпіталь, брав половину пайка, що його Ольга Георгіївна отримувала на госпітальній кухні, приносив додому. Вдома Олександр Михайлович розігрівав суп та кашу на примусі, і дід та онук по-військовому швидко снідали. Тоді Олег носив чайником воду, і вони мили підлогу — було спечно, по місту гуляв тиф, поговорювали про холеру. А в обід Олег знову біг у госпіталь по половину материного пайка... Олександр Михайлович сміявся:

— Ми з тобою, Олежа, теж мобілізовані...

Бути мобілізованим — це була честь, якої удостоювався навіть з дорослих не кожен. Батько і мати Олегові були мобілізовані — це засвідчували дві будьонівки з яскраво-червоними зорями. Будьонівки зберігалися в батьковій кабінеті, і кожної вільної хвилини Олег забігав їх приміряти. Осідлавши швабру, хлопчак гасав у будьонівці по вітальні і умовляв діда «приймати парад». Буркотячи, Олександр Михайлович діставав з картонної коробки свою реліквію — студентського кашкета — і старанно виконував роль командувача.

Після таких «парадів», що розбурхували давню затятість «старого козака», як він себе називав у листах, Олександр Михайлович полюбляв розповідати онукові про минуле Богомольцівського роду, показував витерті, виляні пергаменти і виводив їхню родослівну не від ніжинських дрібних поміщиків, які судилися-пересуджувалися за спадки та землі, а від славного козака Єпифанія Богомольця, що козакував наприкінці сімнадцятого століття в Остерській сотні і відзначився чесною ратною працею.

Одного дня зайшов дядько Бакулев, він бував раніше в їхньому домі, і Олег його запам'ятав. Бакулев закінчив університет, зголосився добровольцем на фронт, зайшов попроща-

тися. Він був у френчі і в картузі з блискучим козирком та рубіновим вогником зірки. З Олександром Михайловичем вони обійнялися. Олег вбрився у будьонівку і відсалютував Бакулеву. Нікому він так не заздрих того літа, як людям, що від'їздили на фронт.

На початку липня батько узяв Олега на один з перших у місті суботників. Було багатолюдно, на роботу рушили з прапорами та музикою. Олег гордо марширував у колоні під грім духового оркестру і дуже шкодував, що його в цю хвилину не бачить дід. Проте дід, хоч і не був на суботнику, випитав про нього все, що знали онук та син. Він цікавився усім новим, що народжувало бурхливе пореволюційне життя, і оскільки інших слухачів не було, читав Олегові цілі сторінки газет, що друкувалися на цупкому сірому папері (паперовий голод, казав дід; Олег уже знав, що таке голод, але як може бути голод паперовий, не міг збагнути).

Часом дід починав розповідати про свої гімназичні і студентські літа, про поїздки з Олеговим батьком, коли йому було стільки ж літ, як і Олешкові, в Сибір, на каторгу Кара, до Олегової бабусі Софії Миколаївни. Про Софію Миколаївну, що її портрет висів у дідовій кімнаті, він розповідав мало — йому дуже боліло, і після кожного спогаду, що раптово прохоплювався, Олександр Михайлович надовго примовкав. Якось зайшов Дейч і, спитавши про Олександра Олександровича, якого, як завжди, удома не було, подав дідові газету з сургучними поштовими штемпелями. Газета добилася до Саратова здалеку. В ній повідомлялося, що група робітників Нижньокарійського золотого промислу з нагоди свята поклала вінок живих квітів на могилу полум'яної революціонерки Софії Богомолець. Дід страшенно зрадив і того дня, пересиливши слабощі, навіть вирушив на прогулянку за улюбленим і давно виходженим маршрутом.

Справжні червоні вояки в будьонівках мужньо долали і втому, і труднощі. І Олег ніколи не дозволяв собі скінути. Але час від часу йому нездоланно кортіла лагідність батькових рук, і він довго не спав, очікував, коли повернеться батько. В такі вечори вони вдвох (якщо з госпіталю приходила мати, то вже було неабияке щастя!) пили чай на кухні, потім сиділи в кабінеті, і батько писав, а Олег гортав томи енциклопедії, поки його не зборював сон, і Олександр Олександрович відносив сина в спальню.

— Що ти все пишеш, тату? — запитував Олег, і Олександр Олександрович дуже серйозно відповідав:

— Книгу пишу.

- А про що книгу?
- Про науку, яку викладаю в університеті, патофізіологію.
- А ти мені прочитаєш, коли напишеш?
- Ти ще не зрозумієш. Це буде книга для дорослих. Для студентів.
- Ти ж розповідав, що нині усі дорослі воюють за Радянську владу. Навіщо їм книга?
- Люди розіб'ють біляків і знову повернуться до науки. Моя книга розповість їм, як розпізнавати хвороби.
- А скоро вони розіб'ють біляків?
- Думаю, що скоро.
- Тату, а коли війна закінчиться, від вас з мамою заберуть будьонівки?
- Ні, не заберуть.
- Ну й добре,— заспокоювався Олег, і йому хотілося, аби швидше наставало перше вересня — він піде до школи у батьковій будьонівці.

Олександр Олександрович справді писав підручник з патології, «Короткий курс патологічної фізіології», як він уже вивів на першій сторінці рукопису. Замість існуючої раніше загальної патології, яка ґрунтувалася в основному на вченні про клітину, Богомолець звернув особливу увагу на зміни функцій організму, трактуючи організм як ціле. Народжувалася нова наука — патофізіологія. В основу книги Олександр Олександрович поклав лекції, що їх він прочитав у минулі роки для студентів п'ятих і шостих семестрів, але значно доповнив найновішими науковими даними. «Кожен відділ коротко викладений мною у тому вигляді, як він уявляється існуючим на нинішній момент у науці мені самому, на основі вивчення літератури та іноді власних досліджень і праць моїх учнів,— писав він у передмові.— Я вважаю також за можливе... брати з кожного вчення зерно істини, яке є в ньому, для створення цільної картини сучасного стану питання».

Створював його Богомолець в умовах, у яких, мабуть, не створювався ще жоден підручник. Деякі розділи лягали на папір пізніми вечорами в клінічно-діагностичній лабораторії в перерві між першим і другим ланцюгом реакції Вассермана. Працював над рукописом Олександр Олександрович з величезним запалом та натхненням. При глибокій науковій точності у викладенні матеріалу він не боявся невимушеності стилю, робив часті екскурси у, здавалося б, далекі від патофізіології сфери літератури, музики, живопису. Розповідь про патологію ендокринних залоз професор закінчив такими словами: «Ендо-

кринологія — усе ще наука нова, що перебуває в періоді накопичення фактів, і тому має право їх догматизувати лише з великою обережністю. Вплив даних цієї нової галузі біологічних знань на нормальну і патологічну фізіологію уже й тепер величезний, перспективи, які вона відкриває, здаються безмежними... Викладаючи цей розділ, ми із згаданих причин вимушені були відмовитися від звичайної для підручника догматичної форми і захопити читача спільним критичним обговоренням багатьох питань. А проте особисто я вважаю цей метод викладу єдиним, що здатен розбудити істинну допитливість». Ці слова годилися б бути епіграфом до усього підручника. Богомольцю хотілося, щоб його нові студенти, ті, що вчаться сьогодні і що прийдуть на медичний факультет завтра, люди у військових гімнастерках і з жадібними до знань, допитливими очима полюбили створювану ним науку і відчули її об'ємність.

Але часу для роботи над підручником залишалось дедалі менше. З німешньої весни він служив у Червоній Армії консультантом-епідеміологом санітарної частини Південно-Східного фронту, штаб якого містився в Саратові. Насправді ж його повноваження і обов'язки були набагато ширші, ніж того потребувала посада консультанта. Він уже помітив: люди в цей військовий пореволюційний час не вкладалися в рамки визначених штатним розписом посад і, як правило, в своїй діяльності виходили за їхні межі. Богомолець водночас залишався консультантом у клінічно-діагностичній лабораторії військового містечка, завідував лабораторією кафедри загальної патології в університеті та серологічною лабораторією в «Мікробі», залишався консультантом при губздороввідділі, був членом губернських комісій по висипному тифу, холері, малярії, очолював квартальну санітарну дружину, стежив за санітарним станом саратовського водогону...

Мабуть, цих клопотів було йому ще замало, бо сьогодні Олександр Олександрович ішов до губернського комітету партії шукати нових.

Сухий вітер гнав піщане перекотиполе, лопотів гаслами й оголошеннями на парканах. Червоноармійці розклеювали по місту звернення Саратовського губкому РКП(б) до робітників і селян губернії. «Велика небезпека загрожує нашому славному червоному місту. Під натиском банд Денікіна ми вимушені були залишити Царицин,— читав Богомолець ще вологу від клею листівку.— Не сьогодні-завтра і червоний Саратов побачить ворога перед своїми стінами. Не вперше йому зустрічатися віч-на-віч з ворогом. Бив він неодноразово вщент і ураль-

ських, і астраханських, і донських бандитів, гнав він по ступу оренбурзьких козаків, червоними штиками своїх кращих силів відбив він напад чехословаків. Саратовський пролетаріат завжди і незмінно був вірним вартовим завоювань революції на крайньому південному сході Росії. Сьогодні нашій революції загрожує нова небезпека. Сьогодні на неї знову замірилася конопляним зашморгом рука царського генерала Денікіна. Саратовські робітники, саратовські селяни! В ім'я порятунку нашої революції і її завоювань поспішайте в ряди Червоної Армії...»

Було не до самоаналізів, і все ж, піднімаючись по сходах будинку, де містився губком партії, Олександр Олександрович прислухався до себе, перевіряв, чи не забринить у глибинах душі хоч єдина фальшива нотка. Можливо, він хоче ще раз зарекомендуватися перед новою владою? А може, потребує чинів або посад? Ні, глибоко й щиро сколихнулася його душа, він не прагне чинів, він не любить захопленого шумовиння довкола своєї особи, він любить внутрішню зосередженість і тихий плін думок, і мріє він про єдину посаду — спокійну наукову роботу. Натомість до нього тривожно стукають опівночі і відповідають простудженими голосами фронтовиків на запитання, хто стукає: «Професорові вошей на перевірку привіз». Можливо, в недалекому майбутньому епоха так само настирно стукатиме до нього по нові вирішення проблем ендокринології, довголіття чи імунітету. Він так хоче, аби цей час швидше настав!

Але поки що епоха жде від професора Богомольця аналізу тифозних вошей, пошуків супутника захворювань на висипний тиф протеуса Х¹⁹, боротьби з малярією і сифілісом, що їх розплодила імперіалістична війна. А професор Богомолец чекав на революцію не для того, щоб тепер бокувати від її владного поступу, він вірить у нове суспільство і зробить усе, що від нього залежить, аби те суспільство не задушили в зародку ані білий генерал, ані малярійний комар чи тифозна воша, бо вони однаково небезпечні зараз, і він, професор Богомолец, воюючи з холерною бацилою, відчувається мобілізованим на фронт. Закони ж воєнного часу вимагають від бійця і від командира повної самовіддачі. Окрім усього, він ще й лікар, який давав гіппократову присягу. Окрім усього, він з людей, які не вміють жити в півсили. І, напевне, ніколи не навчаться. Так свідчила його бентежна душа, його совість, і коли професор розмовляв з членом губкому, який відав питаннями медицини, його очі правдиво промінилися назустріч людині у військовій формі. Можливо, чистота, можливо, щира тривога, яка

свідчила, як переймається професор загальними справами, але його зрозуміли і відгукнулися. «Олександр Олександрович мав гіпнотичну силу, — напише про нього один із студентів. — Впливав на нас внутрішньою переконаністю».

— Інфекції висипного тифу, холери, тепер ще малярії виривають з наших рядів щораз нові й нові жертви. Масова вакцинація, на яку ми покладали стільки надій, не дає відчутних результатів. Денікінські та колчаківські полчища страшні, але страшний і тиф, товаришу, для молоді республіки. Ми робимо багато, і все ж мене постійно мучить думка, що робимо не все, що могли б. Я розумію, вам зараз не до моїх емоцій, але я прийшов у губком із конкретними і реальними пропозиціями. Усе, що я пропоную, наша кафедра і клінічно-дослідна лабораторія спроможні зробити власними силами, потрібна лише ваша згода і, так би мовити, матеріальна база. За моїми спостереженнями, ефективність наших протиепідемічних заходів падає з віддаленням від губернського центру, і це пояснюється в першу чергу відсутністю підготовлених кадрів на периферії, безпосередньо у військових частинах. Я пропоную почати підготовку лаборантів у першу чергу для військових частин. Кадри лекторів ми маємо. Зі свого боку ми негайно створимо при своїй кафедрі бактеріологічну лабораторію, яка допоможе поліпшити обслуговування міста, і підготуємо групу студентів, діагностиків холери. І ще я пропоную, хай це вас не здивує, створити пересувну антималярійну станцію. Ми не повинні очікувати, поки прийдуть хворі, треба їхати на провінцію і організовувати профілактичну роботу, інакше ще й малярія повинна затопить нас.

— Для задуманої вами пересувної лабораторії потрібен залізничний вагон, правильно я зрозумів, Олександр Олександровичу?

— Так.

— А ви знаєте, що таке залізничний вагон для оточеної фронтами губернії?

— Саме тому я й прийшов до вас. Саме тому й нагадую, що губернія оточена не лише ворожими військами, але й ворожими бацилами.

— Я хочу запитати вас, Олександр Олександровичу, — усміхнувся ялен губкому, — ви до розмови зі мною уже стукалися зі своїми пропозиціями в чиїсь двері?

— Стукався, — признавсь Богомолець.

— І що?

— Війна, фронт, нестатки.

— А ви все-таки домагаєтеся свого?

— Домагаюся, — зітхнув професор.

— Заздрю вашій енергії, Олександр Олександровичу. Що ж, домагатимемося разом. Вагона нам ніхто не подарує, але постукаємося в серця залізничників. Вони щотижня виходять на суботники, можливо, задля такої справи відремонтують вагон. А щодо курсів лаборантів, тут простіше, я домовлюся з військовими. І загодя спасибі вам за діагностиків, яких підготуєте на кафедрі. Велику справу в тяжкі для народу часи ви робите, і професори, і студенти. Спілка комуністичного студентства стільки корисного робить! Бажаю вам успіхів на революційній дорозі пліч-о-пліч з пролетаріатом...

Спілка комуністичного студентства, хоч і не так давно організована, справді працювала дуже активно. 20 травня 1919 року Саратовський губком РКП(б) повідомляв районні комітети партії міста: «Спілка комуністичного студентства організовує короткотермінові (тривалістю в один місяць) курси червоних санітарок. По закінченні курсів їхні слухачі будуть відправлені в ряди Червоної Армії для обслуговування її медичною допомогою. При курсах організаційно-пропагандистською колегією буде організоване викладання політичної грамоти...»

На один з липневих днів було призначене засідання комісії медичного факультету для всебічного вивчення висипнотифозної інфекції. Професор Богомолець наполіг, щоб це перше засідання перенести в Товариство внутрішньої медицини і патології, товаришем голови якого він був. Олександрові Олександровичу хотілося залучити до боротьби з тифом якомога ширші кола медиків. Окрім користі для загальної справи, це мало і ще одне, принципове значення. Досі серед університетських викладачів були люди, які стояли осторонь бурхливого життєвого потоку і подивовано дивилися на Богомольця та інших товаришів, коли ті ратували за активність інтелігенції: «Хіба мої знання потрібні більшовикам?» Олександр Олександрович хотів ще раз-нагадати поважним професорам, що їхні знання, їхній досвід справді потрібні народній владі і будуть гідно поціновані нею. На засіданні Богомолець мав виступити з доповіддю про найближчі завдання у вивченні етіології, патогенезу та специфічної профілактики висипного тифу і разом з тим розповісти про останні роботи лабораторії кафедри патології. Їхня лабораторія, одна з небагатьох в університеті, долаючи неймовірні труднощі, працювала останні півтора року і тепер мала чим звітувати перед науковцями.

Напередодні в лабораторії зранку кипіла робота — співробітники підсумовували результати дослідів для доповіді про-

фесора. Не було лише одного з перших учнів Богомольця — лікаря Когана. Євген Миколайович прийшов під обід. Костюм його був геть вибілений вапном, проте з обличчя не сховався щасливий усміх. Вибачаючись перед професором за запізнення, він ніяково розповів, що по дорозі в університет побачив робітників, які ремонтували дім, і раптом розхвилювався: «Ти ідеш в лабораторію виконувати легку і цікаву для тебе роботу, а вони тягають на риштування вапно». Коган заповзівся допомагати робітникам і зараз був надзвичайно вдоволений із себе. Олександр Олександрович на те зауважив експансивному, химерному учневі, що було б краще, аби його хвилювали обов'язки в лабораторії і думка про колег, які на нього чекають уже півдня. Але пізніше подумав, що в раптовому і, на стороннє око, дивакуватому поривові Євгена Миколайовича було щось характерне для кожного з них. І для епохи. І коли другодні професор Богомольць виходив перед очі своїх колег для наукової доповіді, у нього було таке ж щасливе відчуття своєї причетності до великого будівництва, яким позначені юні літа Радянської республіки, бо врешті-решт і війна з білими арміями, і війна з бактеріями — теж вивершення споруди завтрашнього дня, і він кладе разом з мільйонами інших в підмурівок тої споруди свою цеглину.

— Беручи до уваги небувале поширення висипного тифу, епідемія якого лютує по всій Росії, медичний факультет Саратовського університету вирішив організувати комісію для всебічного вивчення висипнотифозної інфекції, — розпочав він свою доповідь. — Хотілося б, щоб якомога більше число осіб поділилося своїм досвідом і думками з питань, які усіх цікавлять. Необхідно також, щоб та чи інша програма, яка буде намічена зібранням, не залишилася звичайним побажанням. Кожного дня інфекція вихоплює з наших рядів свої жертви. Необхідна найенергійніша боротьба, необхідна участь у ній якомога більшої кількості працівників. Чи потрібно додавати, що ані влаштування щодаля нових і нових тисяч ліжок, ані всі інші спроби не приведуть до бажаної мети, поки не будуть з'ясовані основні властивості інфекції. Багато уже зроблено, багато ще треба зробити... Я спробую викласти свій погляд на основі приступних мені матеріалів лабораторного і клінічного характеру. Моє завдання, однак, дати лише привід для критичного обговорення питання усіма присутніми...

Професор передихнув і поглянув у залу. Серед облич зацікавлених, облич людей, які нетерпляче очікували на його подальші слова, він помітив лиця сірі, лиця, які марили лише спокоем, лиця, для яких ентузіазм «цього непогамовного

Богомольця» був чужий і незрозумілий. Олександрові Олександровичу раптом пригадалося, як на ніжинському велотреку Сашко Богомолець здивався із знаменитим спортсменом Уточкіним. На велотреку тренувалися професіонали, Сашко заповзаяся не відстати і не відстав. Припавши до керма, він мчав крізь вітер, крізь збуджені вигуки глядачів, крізь опір свого з дитинства хворуватого тіла! Тоді Уточкін підійшов до хлопця і поклав на його худеньке плече свою важку руку: «У вас є воля, і з вас будуть люди!» Можливо, Уточкін мав на думці кар'єру велосипедиста, але Сашко зрозумів його слова ширше і вже дорослим, коли ставало тяжко, пригадував і той шалений лет над доріжкою велотреку, і пророче благословення уславленої людини, яка мала залізну волю, уміла перемагати. Що ж, його не зупинять ці байдужі, холодні обличчя, він щосили натискатиме на педалі своєї думки, свого розуму, він їх розбудить, він їх переможе своїм завзяттям і своєю волею.

І професор Богомолець вів далі:

— Безсумнівний факт поширення зарази вошами зробив вірогідним припущення про прогрозійну природу збудника висипного тифу. Збудника цього роду, однак, досі не знайдено, дані ж останнього часу примушують думати, що воші є лише переносниками зарази, а не проміжними господарями... Надаючи величезного значення проблемі про роль бактерії Вейль-Фелікса в патогенезі висипного тифу, я й вирішив порушити ряд питань, частково уже розв'язаних працівниками моєї лабораторії...

Із засідання комісії поверталися разом з Татариним.

— Одне слово, Євгене Олександровичу, самим нам не впоратися, хоч би й кістками лягли, лабораторію треба розширити,— підсумував розмову Богомолець.

— Я теж думав над цим, Олександрє Олександровичу, але де ми зараз дістанемо кошти, щоб узяти нових людей? Війна.

— У губкомі мені пообіцяли допомогу, Євгене Олександровичу. Я вже домовився з ректором. Ми створимо на своїй кафедрі ще й бактеріологічну лабораторію. У місті треба покращити діагностику тифозних та холерних захворювань. А тим часом підбиратимемо студентів для постійного співробітництва на кафедрі.

— Власне, майбутніх учених?

— Так. До речі, до вас підходив студент Леонід Перельман?

— Він попросив книгу з кафедральної бібліотеки. Тепер він приходив часто. Я рекомендую йому спеціальну літературу. Здається, ви не помилилися.

— Він запитав мене про можливість реалізувати в експери-

менті деякі свої ідеї, до речі, досить цікаві. Він уже багато знає з питань внутрішньої секреції. Одразу експериментувати я не радив, домовилися, що він спершу вивчить літературу, а потім прийде в лабораторію і поставить свої досліди. Думаю, час його залучити до роботи. Хай для початку спробує імунізувати кроликів В. протеус Х¹⁹.

— Є здібний експериментатор із студентів Борис Брин. Я б рекомендував його на кафедру як штатного препаратора.

— За Брином я стежу давно. Юнак справді здібний. Треба ближче познайомитися і з Миколою Сиротиніним, він зараз працює в «Мікробі», дуже цікавиться нашими проблемами. І ще одне, Євгене Олександровичу. Можливо, трохи поспішливо, але я дав згоду товаришам із губкому організувати на кафедрі курси діагностиків холери із студентів молодших курсів. Вестимете курси ви, Євгене Олександровичу. Я готуватиму лаборантів у клінічно-діагностичній лабораторії. На цих курсах ми й приглянемося до наших майбутніх помічників та колег і вирішимо.

— Майже певен, Олександрє Олександровичу: ідея щодо курсів була ваша.

— Звідки така певність, Євгене Олександровичу?

— Мене самого давно непокоїть деяка камерність нашої роботи. Мені в роки самостійної діяльності доводилося часто робити подвірні обходи та ще взимку! Заходиш у хату, а там корова, захована від холоду, і хвора на висипняк родина — поруч. Виходиш з хати і оббираєш з пальта вощі. Мене й досі гніять ці картини, і я часто думаю, що хоч і поталанило мені уперше знайти в крові тифозного опсоніни до протею Х¹⁹, на долю людей, які страждають на тиф, це аж ніяк не вплине, бо потрібна практична робота і люди, які були б здатні її виконувати. А голову хорошого учня, Олександрє Олександровичу, відвідують переважно ті ж думки, що й голову його учителя, — засміявся Татаринів.

— Справді, Євгене Олександровичу, ідея щодо курсів була моя, — признався професор. — Важко, мабуть, буде вам?

— Біля вас, Олександрє Олександровичу, я зрозумів, що теоретику треба дружити з практичною роботою.

— Немає наук чистих і прикладних, Євгене Олександровичу, а є наука і використання наукових знань у практичному житті. Я пишу нині підручник з патологічної фізіології і зауважую в ньому студентам-медикам, які, на жаль, з властивим їм нахилом до практицизму дуже часто мають природознавство, а з ним і теоретичні медичні дисципліни, неприємною, нав'язаною їм інтродукцією, що лише стоїть на заваді швидкому проник-

яєнню в клініки. Але ще гіркіше враження справляє теоретик, який боїться вийти за ворота своєї теорії. І в науці є вежі із слонової кістки, шановний майбутній докторе. Теоретику справді не потрібно боятися зайвого практицизму в науці, він безмежно розширює обрії творчих можливостей.

Уже стемніло, коли вони розпрощалися. Олександр Олександрович поспішив додому, він ще мав закінчити розділ підручника. На Вольській вулиці його зупинив червоноармійський патруль: діяв закон військового часу. Богомолець дістав посвідчення «Сим посвідчується,— читає густим голосом червоноармієць, присвічуючи сірником,— що пред'явник сього професор Саратовського університету Олександр Олександрович Богомолець є як завідуючий лабораторією загальної патології відповідальним незамінним радянським працівником без обмеження установленим часом занять, має підлеглих йому службовців, за роботу яких відповідає, згідно п. 6. ст. 13 декрету Ради Народних Комісарів від 19 грудня 1918 року про облік і мобілізацію технічних сил РРФСР мобілізований на дійсну технічну службу...»

Червоноармієць погасив сірника, віддав професорові посвідчення: «Пробачте, товаришу, закон військового часу...»

У місті було тихо, але в тиші гулко відлунювала хода військових патрулів.

Син уже спав, і Олександр Олександрович хотів непомітно пройти до кабінету, коли тихий голос батька покликав його. Довкола батькової канапи цупкими простирадлами лежали газети. Вирваний хворобами з життєвого потоку, Олександр Михайлович жив вістями із світу. Коли листоноша припізнювався, він посилав онука на пошту дізнатися, чому довго немає газет. І зараз Олександр Михайлович подав синові шерхотливий газетний аркуш:

— Прочитай. Це для тебе дуже важливо. Що нового?

— Та ось, день проговорили. До моїх пропозицій прислухалися, і в результаті — роботи нам побільшало,— Олександр Олександрович коротко розповів батькові про нараду і розмову з Татариним. Про відвідини сином губкому партії Олександр Михайлович знав.— Завтра піду до Бердникова, хай тепер «Мікроб» допоможе нам обладнати бактеріологічну лабораторію.

— Бердников не захоче допомогти.

— Ну, що ти, тату. Ми ж колеги.

— Тільки й того, що колеги.

— Я стільки поклав сил, щоб у Саратові працював інститут

мікробіології і епідеміології! Ти знаєш, це була моя давня мрія. Та й не хто інший, а наша кафедра допомогла «Мікробові» стати на ноги...

Богомолець ніколи не був особливо шанобливим, але коли на факультетському зібранні йому дякували за організацію «Мікроба», був глибоко й щиро зворушений. Він збереже цей документ на все життя:

«Російська Соціалістична Федеративна
Радянська Республіка.
18 січня 1919 року.

Професору *О. О. Богомольцю*.

Маю за честь повідомити Вас, що на засіданні Медичного факультету... одностайно постановлено висловити Вам подяку за Ваші старання і швидке закінчення робіт по організації при Медичному факультеті Саратовського університету Крайового Інституту Мікробіології і Епідеміології...»

— Бердников не допоможе,— наполягав на своєму Олександр Михайлович.— Хіба що ректорат примусить.

— Ти його не любиш.

— Я відчуваю в ньому чужий дух, Олександрє. Ти ж знаєш, що я мав можливість відповідно натренуватися.

Бердников з'явився у їхньому домі, коли Богомолець влаштував перший музичний вечір. Він був ставний, миловидний мужчина, з деяким надлишком самовпевненості в обличчі і руках, що скрадувалося умінням триматися в товаристві, особливо жіночому. Він мав сильний голос і співав на музичних зібраннях серенаду П'єрне, правда, солодкувато. Олександр Михайлович у таких випадках ховався до своєї кімнати і потім, коли гості розходилися, сердився: «Приходить, кричить, як козел недорізаний...» І досить схоже перекривляв: «Вся природа спить, в небо звездочка горить...» Тьху!..»

У кабінеті Олександр Олександрович розгорнув газету, присунув ближче лампу. В газеті був видрукуваний лист Володимира Ілліча Леніна до партійних організацій, народу. «Усі на боротьбу з Денікіним!» — темніло через газетний лист. Звернення починалося з тривожних, схожих на сполошний дзвін слів: «Товариші! Настав один з найкритичніших, ймовірно, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції...»

Ранком, коли професор поспішав у «Мікроб», ленінські слова відлунювали в його душі гарячою рішучістю. У «Мікробі» люди вже працювали. Тут працювали майже цілодобово —

готували вакцини для військових частин. Професор Бердников зустрів Богомольця без особливої радості. Правда, похвалився — це він любив, — що «Мікроб», окрім протитифозних та протихолерних вакцин, виготовляє уже і вакцину для протичумних щеплень. Бердников декілька літ працював у цьому напрямку на фронті — один час російське командування боялося, що німці розпочнуть бактеріологічну війну.

— Але з жалем помічаємо, Олександрє Олександровичу, що наші старання належно не оцінюються, — несподівано прохопилося у Бердникова. — Я, признатися, з великим подивом слухав ваш виступ на вчорашньому засіданні.

— Даруйте, але ми не в гімназії, професоре, де за кожную вдалу відповідь ставлять бал, а, власне, на війні. Перемога на фронтах — ото і буде нам з вами найвища оцінка. А щодо вакцинації, то ви чудово знаєте, що я мав рацію, вона в масштабах губернії майже не дала наслідків. Ішлося про те, що ми повинні шукати нових шляхів для боротьби з епідемією, принаймні тифозною.

— Нових шляхів шукають не на нарадах, а в лабораторіях.

— Погодьтеся, що колективна думка теж дещо важить для розвитку науки, особливо коли йдеться про бактеріологію.

— Оскільки мені відомо, Олександрє Олександровичу, відколи я прийняв від вас кафедру бактеріології і організував «Мікроб», не кому, а саме мені належить піклуватися про розвиток бактеріології в нашій губернії. Дозвольте поцікавитися, хто уповноважував вас переходити межі своїх безпосередніх обов'язків?

— Моя совість, професоре! — Богомолець пильно глянув на співрозмовника. Обличчя Бердникова зашарілося, очі обминали Олександра Олександровича. «Ображене самолюбство! — подумав Богомолець, ніби поставив діагноз, і подивувався інтуїції батька. — Ображене самолюбство, яке ненароком прищипнули». Олександр Олександрович пригадав, як Бердников посварився з одним колегою, який не дав йому рибальського гачка. Олександр Олександрович відчув, що йому жаль Бердникова, як лікареві жаль хворого. І він сказав:

— Я прийшов до вас, професоре, зовсім не для того, щоб сперечатися. Залишимо це на потім, коли переможемо і буржуазію, і мікробів. Ми на кафедрі хочемо організувати невеличку бактеріологічну лабораторію, щоб поліпшити діагностування серед міського населення і підготувати групу студентів для лабораторного діагнозу холери. Торік холерна епідемія закопила нас досить несподівано, навіщо повторювати минулі помилки. Перед «Мікробом» завдання важливіші. Але допомо-

житі нам обладнати лабораторію, перекиньте, як кажуть, на бідність, бо губернські і університетські комори порожні. У ректораті я погодив...

Це була його помилка — останні слова Бердникова немов ужалили:

— У ректораті ви могли узгоджувати або й не узгоджувати, це ваша справа, бо ректорат повинен знати, що це я, професор Бердников, вивіз обладнання для «Мікроба» з військового фронту, куди мене призначив особисто командуєчий медичною частиною фронту принц Ольденбургський. І тільки я маю право ним розпоряджатися.

В університеті розповідали, що принц Ольденбургський, якому для керівництва фронтовою медициною багато чого бракувало, найперш здорового глузду, вишиковував військових медиків і вибирав з них для відповідальної роботи на фронті за ростом та поставою. До вибраних втрапив, звичайно, і ставний Бердников.

— Я розумію, професоре, і ціную ваш особистий вклад у створення «Мікроба»,— Богомолець удав на обличчі шанобливу увагу.— Але саме тому ми до вас і звертаємося...

— Що ж, Олександр Олександровичу, я дечим поділюся, хоч і сам небагатий, але тільки заради вас,— відтанув Бердников.— Хай ваші люди виберуть з того, що є в наших складах. Я розпоряджуся.

Коли Олександр Олександрович з'явився вдома, батько найперш запитав його про візит до Бердникова. Богомолець засміявся:

— Ти не вгадав, тату. Обладнання він дав. Але після довгих розмов і лише завдяки моїй дипломатії. У головному ж ти маєш рацію. Людина він неприємна, до хворобливості самозакохана. Але я не розумію, як може поєднуватися подібний егоцентризм і революція? Адже працює він справді добре, «Мікроб» робить велику справу.

— Чи ти думав, що після революції раптом не стане кар'єристів? — усміхнувся Олександр Михайлович.— Стане їх та ще й стане. Інша річ, що для них, сподіваюся, не буде поживного середовища. А в несприятливому середовищі мікроб не розвивається.

— А що ж робить мікроб?

— Невже нам, простим земським лікарям, навчати професорів?.. Мікроб у такому разі шукає поживнішого середовища.

— Оцього я й боюся,— дуже серйозно мовив Олександр Олександрович.

Але нарешті випадав вечір, найчастіше суботній чи недільний, коли і Ольга Георгіївна, і Олександр Олександрович домували. І хоч на Олександра Олександровича і вдома чекала термінова робота — в домашній лабораторії або над рукописом підручника, він сидів з родиною у вітальні, поки щасливо, на руках матері, не засинав Олежик. Він розповідав синові про далекі міста, у яких йому довелося побувати, запитував на підтвердження своїх слів думку батька, на що Олександр Михайлович звичайно буркотів, що красивішого, ніж Київ, міста не знає.

Київ — місто своєї молодості — Олександр Михайлович любив надзвичайно. І коли був у доброму гуморі, починав розповідати, як переховувався від жандармів у ярах за київською обсерваторією, як робітники збиралися на сходки на зарослих осоками та шелоужинням берегах Либеді або на дніпровських островах, як вони з Яном Майером перевозили через кордон динаміт для народовольців Желябова та Кибальчича. Дід молодшав з обличчя, плечі його розпростувалися, йому вже не сиділося в кріслі біля столу: відсовував склянку з чаєм, підводився і міряв вітальню з кутка в куток широкими, напористими кроками. Якось Олег не стримався, запитав про бабусю. Дід зупинився і подививсь на онука повними сліз очима:

— О, твоя бабуся... Софія... Софія Миколаївна...

Олександр Михайлович повернувся і, ховаючи обличчя, вишов з кімнати.

— Він досі любить її! — зворушено мовила Ольга Георгіївна. — Яке це щастя — пронести крізь усе життя таке почуття! Якою прекрасною була, мабуть, ця жінка!

— Вона була прекрасна навіть смертельно хвора, в занесеному снігами сарайчику, одягнута в тюремне дрантя. Великі сині очі на блідому одухотвореному обличчі і по-дитячому повні губи... художник на портреті, написаному на каторзі, вдало відтворив її внутрішню запальність і водночас ніжність...

Голос Олександра Олександровича звучав дедалі глухіше і обірвався.

Це було з тих далеких, близьких і святих спогадів, які завжди жили в ньому і яких він ніколи не будив всує, тим більше не виставляв перед людські очі. З Климового йому досі писали і то були листи ніби з іншого світу, із світу його дитинства, його пам'яті. Але вони допомагали пильніше роззирнутися в дні сьогоднішньому, і якщо він не закаменів у мундирі «статського радника», у затишнім професорському кублі, а відчув живий вітер історії, треба було завдячувати і тим вістям із світу, овіяного минувщиною. «Живеться дуже тоскно, — писала

йому в дванадцятому році матрина сестра Ольга Миколаївна Прісецька-Селихова.— Репресії навколо дивовижні і часто зовсім безґрунтовні...» А невдовзі прийшла нова вість з Климового: «У тітки Олі велике горе, від якого вона заспокоїться хіба що зі смертю. Це смерть її старшого сина, що уже закінчував університет. Його арештували, знайшовши у когось при обшукові адресу, і він у в'язниці захворів на запалення легень, що перейшло в швидкоплинні сухоти, його звільнили уже вмираючого і по дорозі до Полтави він помер у вагоні на руках матері і тітки... Тітка Марія живе узимку в Мінусінську, Єнісейської губернії, куди зіслано її сина Валю, його ти теж повинен пам'ятати...» «Багато горя і всіляких незгод перенесла я за цей час,— писала Ольга Миколаївна,— але останнє горе незрівнянне, горе, яке навіть час не виліковує, ну, та що казати, адже ти сам маєш сина...» І її ж останній, з дореволюційних, лист, написаний, здавалося, кров'ю: «Дорогий Сашко! Нас спіткало велике горе. Учора померла тітка Марія в Мінусінську, де вона жила з сином Валер'яном. Захворіла на ангіну, яка ускладнилась. Більше писати не можу. Цілую тебе і твоїх. Любляча тебе Ольга Прісецька-Селихова».

В один з таких вечорів до Богомольців прийшов Андрій Багдасаров з юною вродливою дівчиною. Дівчину звали Людмила. Олександр Олександрович одразу помітив її тонкі, чутливі пальці музики.

— Я навчаюся в консерваторії,— потвердила Людмила.

— І давно в сферу діяльності агітатора-організатора Військового райкому входить консерваторія? — пожартував професор.

— Давно,— засміялася дівчина.— Від минулорічних травневих боїв у Саратові. Я верталася з консерваторії по Німецькій вулиці і не знала, що це небезпечно, коли над тобою пошвистують кулі. Андрій Аркадійович посвятив мене в ази військової науки.

— Виявляється, ми обоє мусимо завдячувати Багдасарову. Погодьтеся, Андрію, рятувати таку вродливицю було набагато приємніше, ніж старого професора.

— Ми одружуємося,— зніяковів Андрій.— Коли повернуся з фронту.

Він був у військовій формі.

— Ви ідете на фронт, Андрію? — Ольга Георгіївна дивилася на гостя тривожно-захопленими очима.

— Я певен, що тепер моє начальство не наважиться відмовити. Досі мої численні заяви поповнювали кошики на сміття. У військовому містечку не вистачає партійних працівників і е

десятки тисяч нещодавно мобілізованих людей, з яких треба зробити червоноармійців. Але тепер я написав цілу петицію. Прочулу. Я сказав усе, що на серці,—Андрій дістав з внутрішньої кишені френча сірий аркушик. Читав неголосно, але енергійні, справді прочулі слова наповнювали кімнату високою тривогою епохи:—«Рапорт агітатора-організатора Військового райкому РКП(б) м. Саратова т. Багдасарова... У той час, коли Радянська Росія, оточена кільцем контрреволюції, дає останні рішучі удари бандам різних лакеїв і товариші мої гинуть на фронті для майбутності народу, я, перебуваючи у тилу, не можу бути індивідуальним, а через те прошу не відмовити в моєму проханні і в найближчі дні призначити мене на один з фронтів діючої Червоної Армії.

Багдасаров».

— Віддаю належне вашому щирому і глибокому патріотизмові, Андрію,— мовив професор.— Але тут, у місті, теж фронт, і якщо товариші, які розподіляють сили, переконані, що Багдасаров потрібніший у райкомі, отже, ви потрібніші тут, і нічого не вдієш...

— Закликати людей, які ідуть у бій, до мужності, самому не понюхавши пороху! — спалахнув Багдасаров.

— Нюхали ви вже пороху і чимало, Андрію, самі знаєте. Потрібно буде, ще понюхаєте, можливо, й завтра чи позавтра, я не знаю, як вирішить ваше начальство. Головне, що ви готові до цього. А попереду у вас велике життя, і не думаю, що воно буде безпороховим, нашій республіці ще довго доведеться доводити світові своє право на існування. Але я не про це. Я слухав вас — і дивувався, і радів. Ми всі чекаємо, що колись, у майбутньому, прийдуть, народяться нові люди. Вірю, що вони народяться і прийдуть, але ви бо теж багато в чім людина нова, народжена великою Революцією. Декілька днів тому я слухав промову Михайла Івановича Калініна на урочистому засіданні Саратовської міської Ради разом з представниками трудящих. Промова, треба сказати, справді вдумлива, промова далекоглядного державного діяча. Але особливо запам'яталася мені одна його теза. Комуністичний лад створюється не декретами центральної влади, а з низів, сказав Калінін. Тепер, коли ґрунтовно змінюється увесь світ, кожна робота, починаючи від плетіння постела до роботи товариша Леніна, має величезне значення для утвердження Радянської влади.

— В такі дні хочеться бути там, де пайгарячіше. Це законно, Олександр Олександровичу.

— Гаряче всюди, Андрію. І головне не це. Я знову процитую Михайла Івановича, він гарно сказав: головне, що все тепер повинно бути віддане на захист революції, хай історик скаже, що російський робітничий клас не дав для революції лише того, чого у нього не було. Так ось, я повертався з засідання і повторював ці слова: хай історик скаже, що кожен з нас, людей нинішньої епохи, не дав для революції лише того, чого в нього не було...

Людмила сіла до рояля. Вона грала Шопена, грала захоплено етюд за етюдом, і Олександрові Олександровичу подумалося, що він, напевне, любить Шопена не лише за ліризм, а й за ту глибинну соціальну та національну пристрасть, яка звучить в акордах його музики, за його революційність. «Вічний революціонер, дух, що тіло рве до бою...» А може, до такої переоцінки Шопена спричинилися роки, на які припало їхнє життя. Подінування мистецького твору не є щось застигле; це безконечний рух, музика впливає на епоху, епоха — на розуміння і відчуття музики. «Революційний етюд» Шопена. «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте...» Ці Шевченкові слова читала йому на каторзі з обгорненого в тюремне полотно «Кобзаря» мати. І доля його матері та батька, і доля його та Ольги, і юна доля Андрія Багдасарова та його подруги-піаністки, яких, можливо, завтра розлучить хвиля громадянської війни, цей вечір у місті, що схоже на військовий табір, і пристрасні акорди Шопена, і пророчі слова Тараса Шевченка — все злилося в трепетний, жагучий клубок живого життя, який треба було розмотати, щоб зрозуміти і полюбити навіки.

Провівши Багдасарова з Людмилою, Олександр Олександрович сів за рукопис. Він любив тихі нічні години роботи, коли клопоти віддаляються і тільки думка пудьсує, б'ється в мозку.

«Про вплив музики на організм було загальновідомо людству ще до з'яви Орфея, так само, як і моторошне почуття тривоги, що охоплює, коли западає несподівана тиша,— писав Богомолець, докінчуючи розділ «Патологічної фізіології» «Фізичні причини хвороб».— Жодне мистецтво не стоїть так близько до душі людини, як музика. Чисто емпірично музикою користуються для підвищення тонуsu роботи, під музику збо з піснею здійснюються непомітно найбільш втомливі переходи; вона владна повести людей на смерть, наповнюючи їхні душі відвагою... В чому ж таємниця її могутнього впливу? Тут не місце, звичайно, заглиблюватися в питання філософії музики і закони музичної естетики. Існує, однак, один універ-

сальний закон, якому в біології і пов'язаній з нею нерозривно патології надається поки що мало уваги. Це закон всепроникного ритмічного руху... Ритмічно здійснює всесвіт свій біг по шляху безконечності, закони ритмічного руху наслідують космічні процеси... Найскладніші душевні стани, різноманітні емоції — не що, як рух. Ми звемо їх порухами душі, але вони справжні рухи, бо змінюють стан і зміст нашої психічної сфери... Ритм життя природи — розгадка її таємничої влади над людиною, влади ритму фізичного, що створює фізіологічний ритм. Чи не в ньому і таємниця єдності психічної особистості? Він приховує всі переходи, і ми хочемо говорити разом з художниками про «ритм кольорів» і радіємо естетичною радістю, коли їм вдається знайти для нас нові тони і звуки для звершення мальовничих симфоній».

Сьогодні він читатиме останню лекцію на курсах лаборантів-епідеміологів для військових частин. Зранку тасував картонні картки, на яких для зручності занотовував тези своїх лекцій — він не любив виступати з готовим текстом. Тези годилися для виступу перед студентами, сьогодні ж його слухатимуть особливі люди, вчорашні робітники і селяни, які ще так мало знають про медицину, але хочуть знати про неї багато. Завтра вони роз'їдуться по військових частинах, працюватимуть у польових умовах, з щоденним ризиком для життя. Не всі вони повернуться з фронтів — не один з лаборантів накладе головою під кулями біляків або в боротьбі з епідеміями. Богомольцеві хотілося, аби вони перейняли високим усвідомленням свого обов'язку. Богомольцеві хотілося, аби ті з них, хто повернеться з війни, прийшли в аудиторії університету, поповнили ряди студентства. Такі люди стануть прекрасними лікарями: за їхніми плечима досвід.

У квартиру подзвонили. Оля була на нічній зміні у госпіталі, Олечко й батько ще спали, Олександр Олександрович поспішив відчинити. На ганку вибачливо усміхався професор Миротворцев. Був він у військовому: через плече солдатський речовий мішок, очі запалені, червоні.

— Не розбудив, Олександр Олександровичу? Ласкаво прошу вибачити. Ішов мимо з поїзда, думаю — зайду, бо потім вас не спіймаю. Уночі знову їду, а побачитися конче треба.

— Що ви, Сергію Романовичу. Ми теж живемо за законами воєнного часу. Заходьте.

— Ви ось сказали — живемо, і я пригадав нашу розмову наприкінці сімнадцятого року, пам'ятаєте? Невдовзі два роки, і які роки, а ми живемо. Живемо! — радісно повторив Миро-

творцев.— Хай і за законами воєнного часу. Живемо на своїй землі, а різні терєбинські лижуть чужі пороги.

— А знаєте, Терєбинський тоді заходив до мене. І коли я сказав, що розумію революцію як відродження, раптом погасла електрика, він в'їдливо запитав: «Ви що ж, і при скіпці відроджуватиметесь?» І я тепер думаю: якщо ми й при скіпці, і при тифу, і під дулами гармат зуміли відродитися, вирости, тепер нам і сам чорт не страшний, і терєбинські хай собі лікті гризуть.

Вони сиділи в кабінеті Богомольця, прошитому скісним промінням вранішнього сонця, і Миротворцев розповідав про причину несподіваного раннього візиту:

— Я не відрекомендувався, Олександрє Олександровичу, в своїй новій ролі. Ви знаєте мене як декана університету. Нині перед вами представник Центральної колегії Червоного Хреста на Південно-Західному фронті. Шойно з Вольська. Організував там епідемічне містечко на декілька тисяч хворих, в приміщенні колишнього кадетського корпусу. Червоний Хрест допоміг з обладнанням. Оце приїхав одержати. Але молодшим персоналом, що знається на епідемічних захворюваннях, навіть Червоний Хрест допомогти не може. Земля, як кажуть, повниться добрими чутками, і ми у Вольську прочули про лаборантів, яких ви готуєте...

— Ще дівка не вбрана, а вже наречений приїхав! — засміявся Богомолець.

— Невже рано?

— Ні, майже вчасно. Сьогодні остання лекція. Ось роздумую, що сказати їм на дорогу.

— Побажайте, Олександрє Олександровичу, дожити до того часу, коли медики не будуть потрібні. За три війни, від японської до громадянської, я надивився стільки людських страждань, що це моя найбільша мрія. Але скажіть їм, що поки існують хвороби і поки люди страждають, немає в світі професії почеснішої, і якби професор Миротворцев сто разів народжувався, він би усі сто життів ставав медиком.

— До речі, ви можете сказати їм це самі, і підберете людей для Вольська.

— З радістю.

Вони домовилися зустрітися в штабі фронту, і Миротворцев, що влітку бував у Саратові лише наїздами, розпитав про знайомих. Викладачі університету, що одразу стали на бік Радянської влади, першими взялися і за організацію губернської медицини в тяжкий для народу час. Професор судової медицини Райський організував госпіталь для тифозних чер-

воноармійців, йому допомагали терапевти професори Крилов та Гранстрем. Професор Спасокукоцький створив санаторій для поранених, що видужують, тепер організує санаторій для дітей, хворих на туберкульоз, Бердников...

— Ну, з Бердниковим я вже встиг зіткнутися, — пожвавішав Миротворцев. — Я приїхав у «Мікроб» від імені Червоного Хреста по вакцини для фронту, і Бердников страшенно образився. Мовляв, Червоний Хрест мав звернутися з проханням особисто до нього, а не розпоряджатися через професора Миротворцева... Мені коштувало чимало нервів усолодити його пиху.

— Ви не перші, Сергію Романовичу. Так само він повівся і зі мною. Хворобливе самолюбство, жахливий характер.

— Коли б тільки це! Але він сказав мені одну фразу, якої я досі не можу забути. Я з несподіванки гарячував, кричав, що не професорові Миротворцеву, а червоним військам, які боронять Радянську республіку, потрібна вакцина, і тоді Бердников спокійно запевнив мене, що це його зовсім не обходить, він займається бактеріологією і в кольорах не встиг розібратися, а тим більше не розібралася тифозна воша і вона кусає з однаковим апетитом і білого, і червоного...

— Що ж, «Мікроб» непогано працює, а розрізняти кольори — життя примусить, якщо не вошу, то професора Берднікова, — спохмурнів Богомолець.

На останнє заняття курсів прийшли товариші із штабу фронту, прийшов професор Миротворцев. Олександр Олександрович глянув на лікаря Солуна — час було починати. Він хвилювався, як, можливо, ще не хвилювався перед жодною лекцією. У нього було передчуття, що цей перший випуск лаборантів у грізний 1919 рік — лише початок, чогось більшого і тривалого в часі.

У залі, де відбувалися заняття, залягла напружена тиша. За вікнами човгали по асфальту босі ноги завтрашніх червоноармійців — у військовому містечку зібралось двадцять тисяч мобілізованих на боротьбу з Денікіним новобранців, інтендантство не встигало їх обмундировувати, і перші заняття відбувалися босоніж. З учбового стрільбища глухо долинали залпи. Республіка готувалася відбити ворожу навалу. І несподівано для себе й для слухачів Олександр Олександрович відклав картки з нотатками і заговорив про свою велику мрію:

— Що скаже сьогодні на утіху людству наука і одна з її гілок — медицина? Визначити причину хвороби — уже наполовину видікувати її. Хвороба втратила для нас той містичний характер небесної кари, протест проти якої нашим предкам

видавався безнадійно блюзнірським. Медицина має вже справді величезний запас знань, що швидко ростуть, могутніх у боротьбі не лише із зовнішніми ворогами, але і з внутрішніми недосконаlostями нашого організму, знань, що обіцяють нам нормальне довголіття. З причин чисто зовнішніх умов свого існування людина рідко встигає витратити весь запас своїх сил раніше, ніж яка-небудь випадковість припинить її існування. Нормальна тривалість життя тварин приблизно в сім разів більша, ніж період її росту. Згідно з цим людина могла б розраховувати на сто п'ятдесят років життя, перш ніж визволеної медициною від зовнішніх і внутрішніх ворогів організм втратить здатність до постійного відродження. Приклади довголіття в сто і більше років не такі вже рідкісні і в наш несприятливий час. Нема, однак, підстав вважати і ці цифри за межу! Медицина соціалістичного суспільства — я глибоко вірю в це — поверне людству вкрадені в нього хворобами мільйони сонячних днів!..

Він уже знав: наполегливість і завзятість здатні на багато: підібрати відданих співробітників, захопити їх науковою ідеєю, роздобути в прифронтовому місті тварин для експериментів і прогудувати їх... Але навіть неугамовний ентузіазм молодого професора не міг зробити так, щоб у добі було не двадцять чотири години, а хоч би сорок вісім. Часу не вистачало. Він і так уже здавався людям всюдисущим — служив у Червоній Армії, читав лекції, керував жіночими лікарськими курсами, лабораторіями, засідав у численних комісіях... Його асистентам доводилося не легше. Татаринов так само читав лекції на курсах, проводив практичні заняття; він також відводив багато часу протиепідемічній організаційній роботі. Студенти у вільний від навчання час працювали в госпіталях, лікарнях і епідемічних бараках.

І все ж, коли Олександр Олександрович пізніми вечорами парешті приходив до лабораторії кафедри, у незатишних, холодних кімнатах працювали. Шуміли центрофуги, голосно дихав вакуумний насос, притомлений шістнадцятигодинним робочим днем Андрій Бочкарьов по-батьківськи бурмотів на студентів, але завзято метушився, намагаючись кожному допомогти. Приемне робоче сум'яття вершили юні, задержувати голоси Миколи Сиротиніна, Леопіда Перельмана, Бориса Брина... Татаринов велично диригував тим оркестром. Прізвища учнів Богомольця ще не були знані науковому загалу, але професор вірив, що мине час і ці люди внишуть свої сто-

ринки у велику книгу наукової медицини. Він відбирав їх, як селекціонер відбирає зерна для посіву. Працювати в його лабораторії важко, в ній було місце лише для ентузіастів науки. Полова відсіювалася швидко, професор за нею не шкодував. Хто не витримував напруги в роботі, хто мріяв зробити дисертацію, не зросивши своїм потом ґрунт науки, таких він позбувався. Залишалися зерна, які обіцяли колос. Він любив у своїх учнях майбутнє науки.

Професор зайшов до лабораторії і одразу став її серцем. Він не був тут адміністратором, він був старший колега, товариш по роботі, але товариш строгий і вимогливий. Він дружньо порадив Перельману точніше записувати криві, помітив сліди неохайності на операційному столі і традиційну чистоту на робочому місці Євгена Олександровича.

— Я без вагань покладаю на стіл, де щойно Євген Олександрович працював із живою культурою сибірської виразки, бутерброд і з'їм його, — ніби мимохідь мовив Богомолець, але Брин зрозумів з півслова і притїма поспішив навести лад. Татаринов, зніяковівши з похвали учителя, віджартовувався:

— Якби лише мати бутерброд, я б сам аніскілечки не вагався...

Вони жили надголодь і ще жертвували частини пайків для московських та петроградських дітей.

Леонід Перельман був розгублений. Результати його дослідів з мікробом *V. proteus* X¹⁹ не відповідали узвичаєним у медичній літературі поглядам.

— Знаєте, Леоніде, коли починається справжній учений? — усміхнувся Богомолець, схилиючись над записами асистента. — Коли він здатний порушити спокій звичної, традиційної думки. — Учні прислухалися до його слів, і Олександр Олександрович продовжував. — Ми кажемо — інтуїція вченого. Але інтуїція не таємничий хист передбачати наукові істини, а найцінніша властивість інтелекту відрізнити вірогідне від невірогідного, загострювати свою увагу на одиничних, здавалося б, явищах, що не вкладаються в прокрустове ложе напрямів і тенденцій, які панують, і систематизувати їх у нову прогресивну концепцію... А ваш дослід ми зараз повторимо разом тріхи в іншому варіанті...

Його зворушували ці опівнічні години в колі учнів. Він любив щирі й плідні розмови, у яких ділився з молодими усім найкращим, що мав за душею. І коли Микола Сиротинін запитав, як, на думку Олександра Олександровича, упевнитися, чи людина правильно зробила, присвятивши життя науці, він обвів учнів задумливим поглядом глибоких синіх очей:

— Усе моє свідоме життя проминуло в університеті. І весь час мене гризе думка, як мало в ньому людей, що люблять науку, цікавляться нею. Я мрію про той час, коли в науці працюватимуть лише з фізіологічної потреби — безкорисливо і владно, як любов ще не висловлена і, можливо, не розділена... Ще і ще раз продумайте, чи може наука стати метою і нагородою усього вашого життя. Чи стане у вас сили витримати від неї всі удари і не розчаруватися, не бути розбитими. Якщо так — уперто працюйте над тим, до чого кличе вас ваше серце...

Була перша година ночі, коли двері лабораторії розчахнулися, і на порозі з'явився військовий середніх літ, у довгій, підперезаній ременем шинелі:

— Пробачте, чи зможу я бачити професора Богомольця?

Олександр Олександрович, що стояв з Перельманом біля операційного столика, стежачи за дослідом, обернувся: невдоволення якийсь мент ще холодило обличчя, але холод вочевидь зникав, натомість в очах засвічувався приятний вогонь:

— Миколо! Невже ти?

— Сашко! — вигукнув гість і, метляючи широкими полами шинелі між столиків з приладдями, кинувся до професора. Вони обійнялися і декілька хвилин так стояли під подивованими поглядами асистентів.

— Сашко! Та ти ж геть сивий, — нарешті видихнув гість.

— Десять літ, Миколо, і яких літ! Пегментофаги сріблять скроні...

— Мабуть, не лише пегментофаги. Бо я обійшов сьогодні пів-Саратова, усюди Богомолець був, і вже нема, а вдома сказали, що я можу прождати його і до ранку. То я й квапився сюди. Бачу — справді декілька вікон світиться, ну, думаю, не хто, як Сашко чаклує...

— Мої співробітники, — почав знайомити професор. — А шановний наш гість — мій ніжинський товариш дитинства, Микола Левчановський, а нині лікар і... — він допитливо зирнув на шинелю.

— І начальник Київського військового госпіталю, — докінчив Микола Митрофанович.

— Отже, цілком наш колега, — усміхнувся Олександр Олександрович.

Він провів гостя по лабораторії, показав залу гострих дослідів, фізико-хімічну кімнату, прозекторську, бібліотеку, У кабінеті розгорнув журнал «Саратовский вестник здравоохранения», перший випуск якого відкривала стаття професора Богомольця і праці його учнів.

— Ось де твориться велика наука! — захоплювався Левчановський.

— Просто — служимо революції, — сказав Олександр Олександрович. Обличчя, постава професора, весь його образ були такі далекі від зовнішньої афектації, що сказане прозвучало скромно і щиро, так признаються в глибокому почутті. — Що на Україні?

Вони вийшли в ніч. Микола Митрофанович глухим, повним болю голосом розповів про велике народне горе. Олександр Олександрович довго мовчав, пригнічений почутим, уже біля дому мовив:

— Згадаєш мою правоту, Миколо. Мильний пухир він.

— Хто?

— Денікін. Росте, росте, а варто проштрикнути — покотиться назад без оглядки і зникне, самі бризки зостануться. Білих генералів багато, а народу за ними — купка недобитків.

— Пухир то пухир, а зла багато сіє.

— Зло — це так. Ми це й тут відчуваємо, — одказав Богомолець і знову замовк. Україна, яку шматували генерали й «батьки», йому боліла, боліла гостро. Вони довго сиділи на кухні, пили чай з делікатесом — соняшnikовою макухою — і згадували минуле.

— А пам'ятаєш, як ти вперше на садибі у нас з'явився? Маленький хлопчик, якого вів за руку Олександр Михайлович...

— Тоді батько щойно привіз мене з Климового, від діда. І ми прийшли знайомитися.

— Я пам'ятаю, як ти по дорозі до нас заходив у бібліотеку, а потім зачитувався десь на тумбі і вже забував, що ідеш у гості. Там тебе й знаходили.

— А пам'ятаєш, Миколо, наші війни в індіюців, фортеці на деревах?

— Я пам'ятаю наш арсенал — курінь, повний каштанів. У вашому саду росли височезні каштани. Ти командував: «У наступ!», ми озброювалися і мчали на вал, споруджений сусідськими хлопчиками.

— А наші замки з підйомними мостами у саду! Я вже давно не був у Ніжині і тепер не знаю, коли поїду. Наче крізь сон: хвіртка з дзвінком, привітний будиночок у глибині саду, фруктовий запах і троянди усіх кольорів. Все-таки найглибші естетичні враження, хай і підсвідомі, — це враження дитячих літ. Вони на все життя.

Він постелив гостеві в своєму кабінеті. Микола Митрофа-

нович побачив на столі розгорнуту книгу, подивився на обкладинку: «Капітал».

— Професори медицини вивчають Карла Маркса?

— Це особлива книга,— обличчя Олександра Олександровича засвітилося.— Її ще до арешту вивчали мої батько й мати. В останні дні свої на каторзі мати подарувала мені дві книги — «Капітал» Карла Маркса і «Кобзар» Тараса Шевченка. Відтоді я з ними не розлучався, і ми з батьком привезли їх з Кари. Звичайно, я тоді ще був замалий для «Капіталу», потім — захоплення медициною, тепер ось читаю і дивуюся глибині його. Виявляється, не знаючи Маркса, я вже був трошечки марксистом. Адже не хто, як Маркс довів науково, що стан здоров'я суспільства повністю залежить від його соціально-економічного стану. Інтуїтивно я давно це усвідомлював...

Вагон-лабораторія, причеплений залізничниками Уральська до вантажного поїзда, наближався до Саратова. Хоч поїзд на залізничних станціях іноді й притримували, даючи дорогу військовим ешелонам, що мчали навздогін фронтам, котрі відкочувалися все далі на Південь, був він особливий: на платформах стояли не гармати і не кулемети, а сівалки, жатки, плуги. Уральські робітники посилали селянам Саратовської губернії у віддяку за хліб сільськогосподарські машини. Ще триміли запеклі бої, ще вмирили люди, але основні сили Денікіна були розгромлені, революція пережила найнебезпечнішу пору, і зараз Республіка Рад готувалася до боротьби за хліб.

Можливо, до того спричинився цей поїзд, що будив передчуття мирних плідних днів і остаточної перемоги, а можливо, вдалий рейс його лабораторії до Уральська і Червоного Кута, але на душі Олександра Олександровича було легко і сонячно. Під заспокійливий перестук коліс вони грали з лікарем Солуном у шахи, грали спокійно, довго обмірковуючи ходи, мозок працював чітко і ясно. Асистенти, відпочиваючи після напруженої цілодобової роботи, пригадували окремі епізоди поїздки, жартували і сміялися. За дні експедиції професор і його співробітники дослідили й допомогли декільком сотням хворих на малярію. І то вже була не перша поїздка! Вагон-лабораторія себе виправдала, уже і в інших містах, прочував Богомолец, створювалися подібні протималярійні станції, і Олександрові Олександровичу було приємно усвідомлювати, що його ідея виявилася життєвою.

Завершувалася робота і над підручником. В Уральську, очікуючи, поки вагон-лабораторію приєднають до поїзда, він до-

писав останній розділ — про імунітет. Але хотілося закінчити підручник синтезуючими, узагальнюючими словами, які б залишили в душі студента слід і, можливо, проросли з часом паростями наукового пошуку. Раптом пригадалося, як ще в Одесі, коли він вивчав внутрішню секрецію кори наднирочників, один з професорів заявив студентові Богомольцю:

— І ви, молодий чоловіче, насмілюєтеся заперечувати думки світових авторитетів?

— А я їду своєю дорогою! — відповів студент Олександр Богомолець.

Він справді ішов своєю дорогою, від перших наукових праць і досі; можливо, він десь помиляється, можливо, щось перебільшує, щось недооцінює, він не бог, він тільки людина, але він ніколи не зупинявся перед глухими стінами незнайства чи фальшивих істин, він прорубував їх, ті стіни, на шляху людського поступу, він був каменярем і хоче, щоб його учні були такими ж непогамовними каменярями, яких не зупинить жодна скеля.

В університеті Богомольця запросив до свого кабінету декан медичного факультету професор Миротворцев. Розпитавши про наслідки поїздки, Сергій Романович радісно повідомив:

— Уряд виділяє університетові валюту для придбання навчального приладдя. Гадаю, у вашої кафедри є свої заповітні бажання?

— Наші заповітні бажання поки що не ідуть далі мікроскопів, частину з яких ми передали кафедрі бактеріології при її виділенні. Без них ми не можемо проводити обов'язкові практичні заняття із студентами. Окрім мікроскопів, терміново потрібен електричний термостат, бо газ подається нерегулярно, і нам важко проводити дослідження по серології, бактеріології та імунітету. Брак парафінової печі утруднює гістологічні роботи, особливо в галузі ендокринології. Я вже не кажу про центрифугу, яка через свій похилий вік не може задовольнити потреб лабораторії. Одне слово, Сергію Романовичу, якщо я почну перераховувати наші потреби, то, зважаючи на паперовий голод...

— А ви, Олександрє Олександровичу, перерахуйте. Незважаючи на паперовий голод,— усміхнувся Миротворцев.— Думаю, що це не буде марна робота.

— Отже, перемога, Сергію Романовичу?

Йому пригадався болісний крик професора Вороніна в листі до свого колишнього учня професора Богомольця навесні 1912 року: «Дуже погані справи лабораторії. На перше січня 1912 року борг наш виріс до 900 карбованців, правління ж

по рахунках платити систематично відмовлялося і видавало гроші лише на харч тваринам...»

— Думаю, що перемога. На всіх фронтах. До речі, ви вже знаєте про Бердникова?

Богомолець знизав плечима — він щойно з поїзда, дружина в госпіталі, не було від кого дізнатися про новини.

— Бердникова послали на Південь боротися зі спалахом чуми. А він замість боротьби узяв на плечі рюкзак і перейшов кордон з меншовицькою Грузією. Думаю, зараз він уже тікає кудись у напрямку Туреччини... Пам'ятаєте нашу розмову?

— Що ж, — спохмурнів Богомолець, — туди йому й дорога. Як казав мій батько, бацила шукає поживнішого середовища. Пацюки тікають, але на зло їм нашому кораблю, Сергію Романовичу, судилося велике плавання.

— Велике плавання і велика робота.

— Так, робота тільки починається.

Йому справді нетерпеливилось знову відчутти бадьорі ритми робочих буднів. Треба здавати в друкарню підручник, готувати до видання другий том наукових записок кафедри, проводити ряд дослідів з ендокринології, на обрії йому маячила несподівана для свого часу і глибоко принципова праця «Криза ендокринології». У лабораторії ще було безлюдно, його асистенти зберуться на вечір, щоб працювати ніч. Професор зачинився в кабінеті зібратися з думками. Що ж, хай бердникови тиняються по чужих світах, підробляючи собі на хліб диригуванням у паризьких хоровах капелах, — вони самі згубили свій хист. А радянський корабель крізь всесвітній шторм пливе вперед, назустріч завтрашньому дню. Його ведуть люди, які на життєвій бистрині у хвилях людських пристрастей, і бажань, і мрій знають, куди пливати, і мають силу, щоб упевнено веслувати. Пригадалися слова Сергія Івановича Міцкевича: «Багатьох відлякує від революції руйнінський процес. Він затемнює елементи творення. Але з часом ці елементи будуть помітніші дедалі ясніше...»

Схилившись над столом, професор Богомолець написав останні слова підручника «Патологічна фізіологія»:

«...Наукова медицина зуміє забезпечити людству здорове, красиве, щасливе життя».

Наставали часи творення.

ДРОЗД ВЛАДИМИР ГРИГОРЬЕВИЧ
РИТМЫ ЖИЗНИ.

Роман-біографія
(На українском языкѣ).

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Зав. редакцією *С. М. Литвин*
Редактор *П. Д. Мисник*
Художник *В. М. Дозорець*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Л. М. Грицишин*
Коректори *М. С. Західна, Н. І. Матвійчук*

Виготовлено на Харківській книжково-
вій фабриці ім. М. В. Фрунзе респуб-
ліканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», Харків, Донець-За-
харжевська, 6/8.

БФ 27 267. Здано на виробництво 14/V
1974 р. Підписано до друку 26/VI 1974 р.
Папір газетний. Формат. 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 7,5. Умовн. друк.
арк. 12,6. Обліково-видавн. арк. 14,835.
Замовд. 4-218. Ціна .43 коп. Тираж
105 000.